

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА
Історико-філософський факультет**

ГУМАНІТАРНИЙ КОРПУС

Випуск 46

**Збірник наукових статей з актуальних проблем
філософії, культурології, історії, психології та педагогіки**

2022

УДК 159.9+1+37+93](063)
ББК 88я431+87я431+74я431+63я431
Г94

Редакційна колегія:

Герчанівська П.Е. – доктор культурології, професор, професор кафедри культурології та міжкультурних комунікацій Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
Глушко Т.П. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Дичковський С.І. – доктор культурології, доцент, директор Інституту практичної культурології та арт-менеджменту Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
Долінська Л.В. – кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Педагогічного факультету Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, заслужений працівник освіти України
Дробот І.І. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та філософії історії Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Кабарлін А.В. – в.о. голови Наукового товариства студентів та аспірантів Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, студент
Мелешенко Т.В. – кандидат історичних наук, професор, заступник декана з наукової роботи Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Меднікова Г.С. – доктор філософських наук, професор, професор кафедри богослов'я та релігієзнавства Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Савельєв В.Л. – доктор історичних наук, професор, декан Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Синьов В.М. – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, почесний декан факультету спеціальної та інклюзивної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, президент Асоціації корекційних педагогів України
Stepaniuk Joanna – Doktor nauk społecznych, Państwowa Uczelnia im. Stefana Batorego w Skierniewicach, Uniwersytet Warszawski
Яценко О.Д. – кандидат філософських наук, доцент, заступник декана з навчально-методичної роботи Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

ISBN 978-966-999-273-4

У збірнику подано наукові статті за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні наукові проблеми та інноваційні рішення в контексті XXI століття» Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія та практика» (15 липня 2022 р.), яка відбулась з використанням сервіса відеоконференцій Google-meet.

У працях молодих вчених з України та Польщі висвітлено актуальні теоретичні та прикладні проблеми психології, філософії, культурології, історії, педагогіки, а також представлено міждисциплінарні пошуки та здобутки.

ISBN 978-966-999-273-4

Рецензенти:

Альчук М.П. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії культури Львівського національного університету імені Івана Франка
Овчарук О.В. – доктор культурології, професор, завідувач кафедри культурології та міжкультурних комунікацій Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Упорядники:

Русаков С.С. – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри богослов'я та релігієзнавства Історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Можгин Віктор – міжфакультетські кандидатські культурологічні студії, Факультет міжнародних і політичних досліджень, Ягеллонський університет в Кракові

За точність викладених фактів та коректність цитування відповідальність несе автор

Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] – Випуск 46. – Київ : ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2022. – 176 с.

УДК 159.9+1+37+93](063)
ББК 88я431+87я431+74я431+63я431
ISBN 978-966-999-273-4

© Автори статей, 2022
© Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2022
© Видавництво ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2022

NATIONAL PEDAGOGICAL DRAHOMANOV UNIVERSITY
Faculty of History and Philosophy

HUMANISTIC CORPUS

Issue 46

**Collection of scientific articles on contemporary problems of
philosophy, cultural studies, psychology, pedagogy and history**

2022

Members of Scientific Board:

Herchanivska P.E., Doctor of Sciences in Cultural Studies, Professor, Professo of the Department of Cultural Studies and Intercultural Communications of National Academy of Government Managerial Staff of Culture and Arts

Hlushko T.P., Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Dychkovsky S.I., Doctor of Sciences in Cultural Studies, Associate Professor, Director of the Institute of Practical Cultural Studies and Art Management of the National Academy of Government Managerial Staff of Culture and Arts

Dolynska L.V., PhD in Psychology, Professor, Chair of the Psychology Department, Faculty of Education of National Pedagogical Drahomanov University, Meritorious Worker of Education of Ukraine

Drobot I.I., Doctor of Sciences in History, Professor, Chair of the Department of History and Philosophy of History, Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Kabardin A.V., Chairman of the Scientific Society of Students and Postgraduates of the Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University, student

Meleshchenko T.V., PhD in History, Professor, Assistant Dean of the Faculty of History and Philosophy for Academic and Research Affairs, Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Mednikova H.S., Doctor of Sciences in Philosophy, Professor at the Department of Theology and Religious Studies, Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Savelyev V.L., Doctor of Sciences in History, Professor, Dean of the Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Syniov V.M., Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor, full member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, honorary Dean of the Faculty of special and inclusive education of National Pedagogical Drahomanov University, President of the Association of Correctional Pedagogues of Ukraine

Stepaniuk Joanna – Doktor nauk społecznych, Państwowa Uczelnia im. Stefana Batorego w Skierniewicach, Uniwersytet Warszawski

Yatsenko O.D., PhD in Philosophy, Associate Professor, Assistant Dean of the Faculty of History and Philosophy for Educational and Methodical Affairs, Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

ISBN 978-966-999-273-4

This collection features scientific articles based on materials of the International scientific conference “Actual scientific problems and innovative solutions in the context of the 21st century” (July 15, 2022), on the basis the Goggle-Meet video conferencing service.

Works by undergraduate, postgraduate and young scientists from Ukraine and Poland address contemporary theoretical and applied problems of psychology, philosophy, cultural studies, history and pedagogy, and present interdisciplinary research and findings.

ISBN 978-966-999-273-4

Reviewers:

Alchuk Maria, Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Theory and History of Culture, Ivan Franko National University of Lviv

Ovcharuk Olha, Doctor of Cultural Studies, Professor, Head of the Department of Cultural Studies and Intercultural Communications of the National Academy of Management of Culture and Arts

Compiled by:

Rusakov Serhii, PhD in Philosophy, Associate Professor at the Department of Theology and Religious Studies, Faculty of History and Philosophy of National Pedagogical Drahomanov University

Możgin Wiktor, mgr, Wydziałowe Kulturoznawcze Studia Doktoranckie, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

The author is responsible for the accuracy of the facts and correctness of citation.

Humanistic Corpus: [collection of scientific articles on contemporary problems of philosophy, cultural studies, psychology, pedagogy and history] – Issue 46. – Kyiv: NVP Interservice Publishing House, 2022. – 176 p.

ISBN 978-966-999-273-4

© Article authors, 2022

© National Pedagogical Drahomanov University, 2022

© NVP Interservice Publishing House, 2022

PHILOSOPHY AND CULTURAL STUDIES

CZY UPODMIOTOWIENIE ZWIERZĄT TO ODPOWIEDŹ NA PROBLEMY ŚRODOWISKOWE? ASPEKTY FILOZOFICZNE I PRAWNE

mgr Wojsiat Zuzanna

*Uniwersytet w Białymstoku – absolwent, Białystok
zunannatojsiaw@gmail.com*

1. Wstęp

Chociaż określenie „prawa zwierząt” funkcjonuje w dyskursie – mówi się o obrońcach praw zwierząt czy o walce o prawa zwierząt [3, s. 41] – jest to skrót myślowy. Wśród koncepcji dotyczących relacji człowieka i innych istot żywych oraz wynikających z niej moralnych powinności występują stanowiska skrajnie różne. Rzeczywiście część z nich uznaje istnienie nienaruszalnych praw przysługujących zwierzętom ze względu na ich wewnętrzną wartość i tym samym postuluje upodmiotowienie zwierząt [11, s. 3] – ale na ten moment pozostają one tylko koncepcjami teoretycznymi. W praktyce **żadne ustawodawstwo nie nadaje praw zwierzętom**. Nie zostały one upodmiotowione przez żaden system prawa, dlatego takie ewentualne rozwiązanie jako odpowiedź na problemy spowodowane gospodarczym wykorzystaniem zwierząt jest kontrowersyjna i innowacyjna.

Problemy są rozliczne. Na świecie hodowanych jest cztery razy więcej zwierząt niż ludzi. Nie licząc ryb to aż 30,6 mld stworzeń zjadających paszę i produkujących zanieczyszczenia. Każda duża hodowla degraduje środowisko – zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów w sprawie przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko każda licząca minimum np. 1500 tuczników, 600 macior, 52500 kur (czyli nie mniejsze niż 210 dużych jednostek przeliczeniowych inwentarza) to hodowla negatywnie oddziałująca na środowisko. Stanowią one główny sposób pozyskiwania produktów odzwierzęcych na całym świecie [5]. Hodowle rolnicze są pierwsze wśród źródeł metanu do atmosfery. Odchody zwierząt utrzymywanych w takich ilościach nie mają gdzie trafić – a jedna ferma licząca 5 tysięcy świń produkuje mniej więcej tyle odchodów i moczu, co 50 tysięczne miasto. Zanieczyszczone zostają zbiorniki wodne i coraz bardziej palącym problemem staje się gospodarka wodą pitną. Pod farmy i uprawę paszy wylesia się i degraduje ziemię. W całej dyskusji o problemach środowiskowych nie można zaprzeczyć jednemu argumentowi – przez to świat staje się obiektywnie brzydszy. To tylko część problemów. Karmimy paszą zwierzęta, żeby wyprodukować z nich mięso, chociaż taką kukurydzą i zbożami można byłoby nakarmić wielu głodujących ludzi [10, pierwszy rozdział].

2. Status prawny i moralny zwierząt

Prawna ochrona zwierząt nie jest tym samym, co nadanie praw zwierzętom. Są to dwie najważniejsze ścierające się w dyskusji o ludzkich powinnościach względem zwierząt idee: koncepcja praw zwierząt (*animal rights*) i koncepcja prawnej ochrony zwierząt (*animal welfare*). Jak wskazano w poprzednim akapicie, żaden system prawny nie przewiduje personifikacji zwierząt i nie nadaje im podmiotowości prawnej. Ponieważ jednak wraz z postępem nauki stało się jasne, że zwierzęta mają świadomość doznaniową, a więc odczuwają, co pociąga za sobą moralną istotność tego faktu, wiele porządków prawnych dokonało dereifikacji zwierząt. Coraz więcej aktów prawnych coraz skuteczniej chroni zwierzęta przed różnego rodzaju cierpieniem. Zatem chociaż zwierzęta nie są osobami, nie są też rzeczami – podmioty prawa są zobowiązane do wstrzymania się od pewnych zachowań wobec zwierząt, ale one same są tylko przedmiotem tych obowiązków [7, s. 248].

Obecny status prawny zwierząt w kręgu kultury zachodniej oddaje w dużej mierze założenia koncepcji prawnej ochrony zwierząt. W ciągu ostatniego stulecia zmienił się status prawny środowiska (pomijając wczesne ustawodawstwa dotyczące ochrony niektórych gatunków z XVIII w.), a razem z nim zwierząt – ponieważ ryzyko utraty uwidoczniło wartość środowiska naturalnego, zaczęły powstawać dokumenty międzynarodowe o walorze moralno-politycznym, a także akty prawne dotyczące ochrony środowiska. Ochrona zwierząt wynika jednak z ich przydatności gospodarczej, estetycznej, rozrywkowej – słowem, system ochrony istnieje w interesie człowieka [1, s. 113-118].

Jak wynika wprost z pierwszej części artykułu, mimo tych zmian ustawodawczych, zwierzęta dalej są kwestią wymagającą remedium. Obecna regulacja nie rozwiązuje wielu problemów związanych z gospodarczym i przemysłowym wykorzystaniem zwierząt przez człowieka. Co więcej, z powodów moralnych i filozoficznych nie wszyscy sądzą, że taka ochrona jest wystarczająca. Filozofowie tacy jak Singer uważają, że także niektóre zwierzęta są osobami [2, s. 127], a zatem system prawa powinien brać pod uwagę ich moralny status. Tak jak opór wzbudzały zmiany prowadzące do ustawowej ochrony zwierząt, upodmiotowienie zwierząt – czyli przeniesienie ochrony na „*zupełnie innych jakościowo i aksjologicznie poziom*” budzi poważne wątpliwości wielu [12, s. 224]; jest na tyle kontrowersyjny, że póki co nie zdecydowało się na to żadne ustawodawstwo [7, s. 247]. Tutaj uwidacznia się specyficzna relacja prawa i moralności w kwestii zwierząt. Ustawodawstwa międzynarodowe i krajowe przejąwszy przekonanie o konieczności zachowania pewnych moralnych standardów postępowania wobec zwierząt wprowadziły systemy ochrony tych istot. Jednocześnie żadne z nich nie uznało ich statusu moralnego, chociaż znajduje on coraz szersze poparcie w napędzanej coraz szerszą wiedzą na temat świadomości doznaniowej zwierząt teorii moralności. To sytuacja wyjątkowa na tle innych kwestii, gdzie problem rodzi status moralny – przykładowo aborcja jest regulowana różnorako, od całkowitej legalności po całkowity zakaz.

Wielu sugeruje zatem, że innowacyjnym, ale koniecznym rozwiązaniem problemów powodowanych wykorzystaniem zwierząt jest ich upodmiotowienie w kontekście prawa. Idea podmiotowości prawnej w zachodnich porządkach prawnych ma swoje korzenie w „humanizmie prawniczym”, sam system prawa z kolei opiera się na filozofii prawa pozytywnego. Aby być podmiotem prawa, trzeba zostać za niego uznanym przez samo prawo, a w efekcie otrzymać pewne uprawnienia i obowiązki. W ten sposób jednostka wyposażona w możliwość realizowania takich uprawnień czy będąca zobowiązana do działania w pewien sposób przestaje być jedynie przedmiotem cudzych działań,

uprawnień i obowiązków. Oznacza to, że sama treść prawa przesądza o tym, kto jest jego podmiotem – a ponieważ prawo jest stanowione przez wyznaczone do tego organy – że aby ktoś został podmiotem prawa, ustawodawca musi po prostu podjąć decyzję o nadaniu mu tego statusu. Jest to prawdziwe w takim sensie, w jakim opiera się na systemie i wizji świata, którą tworzą prawo i prawodawcy – „*świata, którego wyobrażenie tworzy poziom ontologicznych czy aksjologicznych presupozycji konkretnych rozwiązań prawnych*”. W obecnych systemach prawnych Zachodu cały czas obecna jest wiara w niezbywalną ludzką godność, która powoduje, że sam fakt bycia człowiekiem jest faktem moralnie istotnym, co z kolei oznacza przyznanie podmiotowości prawnej wszystkim ludziom [7, s. 247-248]. Należy wskazać, że ze względu na fakt, że postrzeganie podmiotowości prawnej jako faktu rzeczywiście warunkującego sytuację jednostek jest wyrazem pewnego sposobu myślenia o prawie – podmiotowość jest ludzkim konstruktem, w dużej mierze językowym, i tylko ludzie poruszają się w tej sferze. W tym dotychczasowym rozumieniu prawa zgodnie z teorią woli podmiotowość wynika z konieczności ochrony sfery wolności wyboru, zgodnie z teorią interesu podmiotowość wynika z konieczności ochrony danych interesów podmiotów prawa. W obu przypadkach uprawnienia wynikają właściwie z tego, że podmiot ma pewne roszczenia, aby jego interes czy wola były realizowane. Słowem, aby uprawnienia miały sens, podmiot musi chcieć je realizować.

Jak w tym świetle mogłoby działać nadanie zwierzętom podmiotowości prawnej? Opierając się o etyczną argumentację przemawiającą za równością zwierząt (ich podmiotowością, statusem moralnym, istnieniem u nich uprawnień moralnych), zwolennicy upodmiotowienia zwierząt postulują oddanie jej w prawie, to znaczy o takie zmiany w prawodawstwie, które upodmiotowią zwierzęta, części z nich nadadzą prawa ustawowe i stworzą system dochodzenia tychże praw. Jest to ruch opowiadający się za prawami zwierząt we sensie właściwym – przekonany o tym, że nie tylko gatunek ludzki jest podmiotem moralności i nie tylko gatunek ludzki powinien być podmiotem prawa. Rzecznicy praw zwierząt oczekują praw ustawowych dla wszystkich ludzi i podstawowych praw ustawowych dla przynajmniej części zwierząt [7, s. 302].

Są wśród nich stanowiska mniej i bardziej radykalne, wiele z nich stwarza problemy trudne do rozwiązania. Część osób domaga się przyznania pewnym zwierzętom pełnej podmiotowości prawnej – statusu osób. Zakres stworzeń, które miałyby zostać tym objęte zależy od przyjętych poglądów; Gary L. Francione postuluje personifikację zwierząt posiadających świadomość doznaniową, Steven M. Wise zaś uważa za odpowiednią podstawę takiego działania legislacyjnego „autonomię praktyczną” poszczególnych zwierząt [8, rozdział II]. Wskazuje się, że zrównanie znacząco bardziej kognitywnie rozwiniętych ludzi ze zwierzętami jest tak samo złym rozwiązaniem jak zupełne ignorowanie świadomości doznaniowej zwierząt, ponieważ obie cechy – bardziej niż u jakiegokolwiek gatunku rozwinięte zdolności kognitywne człowieka i niezaprzeczalna świadomość sensualna zwierząt – mają swoje moralne implikacje, które powinny mieć znaczenie dla prawodawstwa. Ponadto, stosowanie poziomu rozwinięcia psychologicznego jako kryterium przyznania statusu moralnego byłoby procesem dużo bardziej skomplikowanym, a przez to cięższym do zastosowania w praktyce. Wreszcie personifikacja zwierząt o konkretnych cechach psychologicznych oznacza konieczność depersonifikacji ludzi bez takich cech, co w drastyczny sposób zmieniłoby sytuację tych, którzy ze względu na niezależnie od siebie czynniki – chorobę, wiek – nie są tak rozwinięci tak jak inni ludzie. Mimo pewnych sprzeczności, które rodzi idea przyrodzonej godności ludzkiej, jest to osiągnięcie prawne, które pozwoliło uratować od cierpień wiele ludzi i nie wydaje się być błędem określenie go jako jedno z najcenniejszych osiągnięć dorobku prawnego, które pozwala zachować pewien stan pokoju. W związku z tym

postuluje się ostrożne podejście do idei praw zwierząt, ponieważ mogłyby spowodować przewartościowanie sposobu myślenia o godności ludzkiej [7, s. 251]. Oprócz całkowitej personifikacji, zrównania w świetle prawa części zwierząt z ludźmi, postulowane jest także przez inną część ruchów walczących o prawa zwierząt nadanie im uprawnień bez nadania im podmiotowości. Oznacza to siłą rzeczy rozerwanie związku pomiędzy podmiotowością a możliwością posiadania uprawnień (jak zostało wskazane wcześniej, w obecnym stanie rzeczy podmiotowość warunkuje możliwość posiadania praw; posiadanie praw i obowiązków niejako przesądza o byciu podmiotem).

Wskazane problemy i wewnętrzne sprzeczności obecnych rozwiązań prawnych opartych na welfaryzmie oraz niektóre elementy prawa ochrony zwierząt każą przypuszczać, że istnieje szansa, że zwierzęta staną się podmiotami prawa. Chodzi o zakazy eksperymentów na małpach człecokształtnych w Unii Europejskiej oraz o zakazy funkcjonowania delfinariów w Indiach – gdzie raczej pewna umysłowa bliskość człowiekowi i poziom inteligencji powoduje, że wydaje się, że niemoralne są pewne działania krzywdzące takie zwierzęta. Wskazuje się także na inne przemiany w prawie, które dokonały się szybko w ciągu dwóch stuleci (prawa kobiet, prawa dzieci, dekryminalizacja homoseksualizmu, zalegalizowanie aborcji i eutanazji w wielu ustawodawstwach, kryminalizacja niewolnictwa [7, s. 247]). Należy wreszcie wspomnieć o Światowej Deklaracji Praw Zwierząt uchwalonej przez UNESCO w 1978 r., w ramach której wielokrotnie pada stwierdzenie o posiadaniu pewnych praw przez zwierzęta. To dokument o charakterze proklamacji, nieposiadający statusu umowy międzynarodowej ani mocy prawnej, niemniej posiadającą pewną doniosłość. Otóż Białocerkiewicz zauważa, że stanowi drugi po konceptualizacji proces, który przechodzą jego zdaniem prawa zwierząt – normatywizację, co nieuchronnie przybliżyła je do ostatniego etapu, czyli pozytywizacji – nadania zwierzętom praw podmiotowych [8, s. 305]. A. Elżanowski i T. Pietrzykowski postulują stworzenie dla zwierząt nieosobowego prawa podmiotowego. Ich zdaniem *„brakuje pojęciowego pomostu, który umożliwiłby przełożenie dobrze uzasadnionych naukowo postulatów filozoficznych (...) na prawodawstwo i tym samym praktykę zarządzania. Naszym, zdaniem podmiotowość jest właśnie takim centralnym pojęciem pozwalającym na przełożenie postępu nauki i etyki na prawo oraz praktykę społeczną”* [4, s. 19 i 26].

W tym miejscu warto odnieść się jeszcze do jednej z najbardziej znanych koncepcji praw zwierząt, ponieważ mimo swej sławy pozostaje ona niezrozumiana, a jest przedmiotowa w omawianym kontekście. Australijski filozof Peter Singer, prekursor etyki stosowanej, ojciec tzw. Ruchu Wyzwolenia zwierząt, autor teorii szowinizmu gatunkowego – wzór walki o prawa zwierząt. To właśnie w tej kwestii panuje pewnie niedopowiedzenie. Teoria Singera zakłada poszerzający się krąg moralności (*the expanding circle*), do którego w ślad za kobietami, osobami niebiałymi, dziećmi i osobami nieheteronormatywnymi powinny dołączyć zwierzęta. Posiadanie przez zwierzęta statusu moralnego powoduje, że zgodnie z koncepcją Singera ludzie zobowiązani do poszanowania ich interesów. Czy to oznacza, że zwierzęta mają moralne prawa? Nie, ponieważ Singer jako kontynuator myśli Benthama nie uznaje istnienia praw moralnych [8, s. 27]. Na początku *Wyzwolenia zwierząt* przytacza fragment dzieła Benthama, w którym ten zdolnością odczuwania argumentuje sensowność nadania praw zwierzętom, ale Singer od razu dodaje, że: *„Chociaż w cytowanym fragmencie Bentham mówi o »prawach«, jego argument w gruncie rzeczy dotyczy równości, nie praw. Słowne jest jego powiedzenie, że »prawa naturalne to »nonsens«, a »niezbywalne prawa naturalne to »nonsens do kwadratu«. »Prawa« to tylko skrótowy sposób mówienia o ochronie, należącej każdemu człowiekowi i zwierzęciu. Siła jego argumentacji nie zależy od istnienia*

praw, gdyż ich uzasadnienie wymagałoby z kolei odwołania się do zdolności doznawania cierpienia lub przyjemności. Pozwala ona domagać się równości dla zwierząt, nie wdając się w filozoficzne kontrowersje co do ostatecznej natury praw” [10, s. 19].

Zatem status moralny zwierząt w koncepcji Singera jest specyficzny o tyle, że chociaż filozof przyznaje go wszystkim czującym istotom, to ze względu na charakterystykę utilitaryzmu preferencji w sposób warunkowy; w efekcie w konkretnych sytuacjach status moralny nie będzie chronił od cierpienia – nie tylko zwierząt, ale także i ludzi. Jak w obliczu takiej teorii miałyby kształtować się status prawny?

Prawo jest dla Singera narzędziem umożliwiającym ochronę czujących istot i realizowanie czy też zabezpieczanie zasady równego poszanowania interesów. W swoim *Wyzwoleniu zwierząt* wskazuje, że zmiana polityki rządów jest konieczna dla zahamowania cierpień zwierząt. Filozof upatruje szansy na taką zmianę w budzącym się Ruchu Wyzwolenia Zwierząt, powstających organizacjach i zawieraniu kwestii praw zwierząt w programach politycznych partii. Jednocześnie książka stanowi przede wszystkim nawoływanie do zmiany wewnętrznej, moralnej – Singer napisał ją po to, żeby poszczególni czytelnicy mogli, zapoznawszy się z faktami dotyczącymi warunków, w jakich żyją dziś zwierzęta, a także podstawami jego teorii, wyrobić sobie zdanie na temat ich własnych postaw moralnych [10, s. 61]. Przemiany legislacyjne w zakresie traktowania zwierząt powinny zaś prowadzić do jak najpełniejszej minimalizacji cierpienia zwierząt, ale nie do ich upodmiotowienia [8, s. 96-97]. W tym miejscu uwidaczniają się różnice pomiędzy statusem moralnym a podmiotowością moralną – szczególnie mając na względzie fakt, że Singer nie uznaje istnienia uprawnień moralnych. W związku z tym w ramach podziału na *animal rights* i *animal welfare* Singer, mimo bycia postacią kojarzoną z prawami zwierząt, zalicza się do welfarystów.

Chociaż prekursor Ruchu Wyzwolenia Zwierząt nie postuluje upodmiotowienia zwierząt, aktualne i żywe pozostają postulaty tych z obrońców praw zwierząt, którzy do takiego rozwiązania prawnego dążą. W Polsce przedstawicielem tej idei był Jan Białocerkiewicz. Odnosząc się do Światowej Deklaracji Praw Zwierząt wskazał, że jest ona tylko proklamacją, bez mocy prawnej, natomiast nie bez doniosłości – stanowi ona etap na drodze do nadania zwierzętom praw podmiotowych. To etap normatywizacji. Najpierw filozofowie i etycy dokonali konceptualizacji. Dwie pierwsze kroki zostały już dokonane – a to znaczy, zdaniem Białocerkiewicza, że ludzkość zmierza ku pozytywizacji praw podmiotowych zwierząt [8, s. 305; por. także 1]. Dopiero takie zmiany skutecznie zatrzymałyby szkodliwy proceder.

3. Podsumowanie

Czy upodmiotowienie zwierząt to odpowiedź na problemy środowiskowe? Teoretycznie owszem. Natomiast wydaje się, że w przedstawionym w artykule rozumowaniu pomija się parę istotnych kwestii. Po pierwsze problemy środowiskowe to problemy ludzi, wywołane ich zachowanie. Konsumpcjonizm i w braku lepszego określenia – chciwość, prowadzą do obecnego stanu rzeczy. To nie status zwierząt, a moralność ludzi staje ostatecznie pod znakiem zapytania. Nie da się bowiem pozbyć perspektywy antropocentryzmu – to znaczy nie mogą zrobić tego ludzie, a tylko ludzie zadają pytanie o środowisko i status moralny i prawny zwierząt. Pytanie w swej istocie zawsze będzie o człowieka.

Czy zwierzęta mogą w ogóle być podmiotem? Odpowiedzi na pytanie o podmiotowość moralną na pewno nie odważę się udzielić, ale mogę wskazać na kwestie związane z podmiotowością prawną. Podmiotowość prawną nadaje prawo. Proces

ustawodawczy działa na określonych zasadach. To znaczy tylko to, że jeżeli potrzebna większość uznałaby to za słuszne, zwierzęta otrzymają podmiotowość prawną. I niewykluczone, że tak będzie – wskazują na to powoli postępujące zmiany w legislacji [7, s. 251]. Upodmiotowienie zwierząt nie rozwiąże jednak problemu leżącego w ludzkiej naturze.

BIBLIOGRAFIA

1. Białocerkiewicz J., Status prawny zwierząt. Prawa zwierząt czy prawna ochrona zwierząt, „DOM ORGANIZATORA”, Toruń 2005
2. Dłużewicz A., Etyka utilitarystyczna Petera Singera – szanse i możliwości przekształcenia praw zwierząt, „Ethic in Progress” Vol. 5 (2014). No. 1
3. Donaldson S., Kymlicka W., Zoopolis. Teoria polityczna praw zwierząt, Oficyna 21, Warszawa 2018
4. Elżanowski, A., Pietrzykowski, T., Zwierzęta jako nieosobowe podmioty prawa, „Forum Prawnicze”, nr 1 (15) 2013
5. <https://naukadlaprzyrody.pl/2021/04/05/przemyslowne-hodowle-zwierzat-srodowiskowa-i-etyczna-katastrofa/>
6. Pietrzykowski T., Kant, Korsgaard i podmiotowość moralna zwierząt, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2015, z. 2
7. Pietrzykowski T., Problem podmiotowości prawnej zwierząt z perspektywy filozofii prawa, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria”, Nr 2 (94), 2015
8. Probučka D., Filozoficzne podstawy idei praw zwierząt, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2013
9. Scruton R., Animal Rights and Wrongs, Demos, wydanie elektroniczne
10. Singer P., Wyzwolenie zwierząt, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2004
11. Singer P., Zwierzęta i ludzie jako istoty sobie równe, „Etyka” 1980, nr 18
12. Skowron R. T., Zdolność pracownicza zwierząt – o ograniczonym upodmiotowieniu zwierząt na gruncie prawa pracy, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” Seria Prawnicza, zeszyt 110/2020

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕАТИВНИХ ХАБІВ В УКРАЇНІ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Плецан Христина Василівна

доцент, кандидат наук з державного управління,

доцент Навчально-наукового інституту,

Київський національний університет культури і мистецтв, м. Київ

k.pletsan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8179-7896

Нові ідеї потребують старих просторів,

а старі простори – нових ідей

Джейн Джейкобс

Еволюційний розвиток креативних індустрій в Україні відбувається відповідно до вимог часу, культурно-креативного середовища і попиту споживачів, а також креативної діяльності креаторів, культурних менеджерів, митців і творчих особистостей усіх секторів, крізь призму культурно-креативних ініціатив. Водночас важливо враховувати такі характеристики креативного суспільства як: систематичне інвестування в інновації в різних сферах (економіка, наука, техніка, соціальна сфера, політика, культура тощо); зростання практичної віддачі від витрат на інновації

зростання кількості професіоналів, зайятих креативною роботою в різних галузях; розвиток венчурного капіталу; розвиток інноваційних інфраструктур (технопарки, інноваційно-технологічні центри і комплекси, інноваційні венчурні фірми, бізнес-інкубатори) [4, с. 74-76]. Відповідно становлення і розвиток креативних просторів є основою креативного майбутнього українського суспільства.

При цьому синергетичний ефект культурних трансформацій та інновацій забезпечує розвиток креативних практик, ідей і підходів до організації креативних індустрій на основі людиноцентризму у відкритому креативному просторі. Мова йде про діяльність креативних хабів. Зазначимо, що детермінанта «креативний хаб» чітко визначена у Глосарії креативних індустрій як творчий центр, який надає простір та забезпечує умови творчої роботи; спосіб організації роботи, в основі якого лежить динамічне поєднання різноманітних талантів, дисциплін та навичок для посилення інноваційного потенціалу проєкту [1]. Специфіка креативних хабів полягає у розміщенні на багатофункціональній відкритій території, що сприяє культурно-креативній діяльності, нахненню, ефективному спілкуванню, народженню креативних ідей, створенню і реалізації інноваційних проєктів, креативних ініціатив.

У науковій літературі виокремлюють такі основні види креативних хабів, як: коворкінги, майстерні, інкубатори, лабораторії та кластери [1; 8]. Відповідно, нові виклики, діджиталізація і нова парадигма культурного розвитку суспільства, сприяє формуванню модернізаційних впливів організації, активізації та популяризації культурно-творчих продуктів креативних індустрій. Громадськість відчуває цінність для місцевої громади діяльності креативних просторів та інноваційних трендів. Так, сучасні технології реалізують можливість креативних хабів відповідати сучасним тенденціям, забезпечуючи інтерактивну взаємодію стейкхолдерів, креаторів і митців. Знайти нові цілі, горизонти і можливості, крізь призму поєднання технологій та креативних ініціатив, реалізації відкритих інновацій спрямованих на цифрову трансформацію.

Загалом, в умовах зміни парадигми соціокультурного середовища креативний хаб є центром культурного розвитку суспільства та генерування нових ідей, проєктів, взаємодії секторів культурно-креативного середовища, що об'єднує творчих особистостей, культурних діячів, митців і творчих підприємців. Досі розмаїття культур залишається джерелом творчих спроможностей людства й підставою його самоповаги. Як буде далі – залежатиме від меж і способів розгортання процесів глобалізації, від її наслідків, від її можливої адаптації до багатокультурної реальності чи, навпаки, адаптації цієї багатокультурної реальності до глобалізації [6]. Переконані, що креативні хаби відіграють важливу роль у розвитку громади. Це особливо актуально для країн Східного партнерства, де все ще переважає відсутність довіри. Розвинути культуру активного залучення та колективної участі можуть допомогти національні програми фінансування, що створюють мережі та кластери та організують креативні хаби [19, с. 23]. Оскільки активно розвиваються різноманітні організаційні креативні хаби. Ці нові простори дають змогу більшій кількості людей продуктивно реалізувати й розвивати власні таланти та культурно-творчі здібності [3]. У креативних просторах зустрічаються, обговорюють, творять та виступають у міжкультурному, міждисциплінарному, багатомовному та багатопрофільному форматі, більше уваги приділяється експериментам та методології. Взаємодія в хабах стимулює митців та представників творчих професій, які звикли концентруватися на власній індивідуальності, через яку вони асоціюються та співпрацюють з рештою креативної спільноти та суспільством в цілому. Інтерес до колективної організації є ключем до виживання у мінливому конкурентному середовищі [19, с. 25-27]. Відповідно до зазначеного,

можемо стверджувати, що креативні хаби є унікальними, універсальними, крос-культурними, мультиплікаційними взаємодіями у культурно-креативному просторі.

Водночас новаторським баченням у культурологічній думці є реалізація економіки вражень, в основі якої конвертація емоційної складової, відповідної атмосфери та почуттів від креативної діяльності креативних хабів. Вагому роль у створенні вражень віддають естетиці, яка може створювати іншу реальність атмосферою, інтер'єром, звуками і запахами, використовуючи усі відчуття людини. Безпосередня участь у них створює варіант навчання, який підкріплює вагомий емоційний зв'язок [5, с. 120-123]. Економіка вражень нині є рушієм розвитку та конкурентоспроможності як бізнесу, так і міст, креативних хабів і креативних індустрій загалом. Оскільки «сьогодні люди значно більше прагнуть особливих вражень, які запам'ятають надовго» [5, с. 120-123]. В основі якої сфера емоцій і вражень через культурно-креативні трансформації.

На підтвердження думки наведемо результати спецпроекту «Культура: Перезавантаження» (разом з проектом The Ukrainians та Council Ukraine в рамках програми Creative Enterprise Ukraine за програмою House of Europe) показали, що сучасний український культурний продукт в більшій мірі асоціюється в українців із музичною індустрією, кінематографом, літературою, живописом і театром. У дослідженні чітко встановлено, що як молодь, так і літні люди прагнуть оточити себе більше культурними центрами та осередками, майстернями, сучасними музеями, де б вони могли спілкуватись за подібними інтересами [2]. Слушно зазначити, що нині креативні хаби в Україні здебільшого орієнтовані на формування спільноти креаторів (творців). Місця, де створюють медіаконтент, розвивають дизайн, мистецтво, застосунки, соціальні та екологічні проекти [2] та відкриваються можливості реалізації культурно-креативних ініціатив.

Аналіз практичного досвіду показує, що у більшості випадків креативні хаби розміщуються на територіях покинутих заводів, великих промислових підприємств, формуючи відкриті простори доступні для усіх бажаючих. Ретроспективний аналіз дає можливість узагальнити діяльність креативних хабів через різні креативні ініціативи, візії на майбутнє, напрями культурно-креативної діяльності, масштабні проекти. До прикладу, у Львові цікавим є досвід діяльності креативних просторів «Фабрика повидла», «Креативний квартал»; в Івано-Франківську «Промприлад» із перетворенням його на хаб творчості та пізнання; у Рівному мапування культурних і творчих ініціатив з метою створення креативного простору. Ще в Україні розвивається мережа IT-коворкінгів під брендом iHUB. Центром тяжіння для креативного класу в Києві є Арт-завод «Платформа» з однойменним коворкінгом. Хрестоматійним для столиці є креативний простір Школи українського підприємництва (ширше відома як «Часопис». – Ред.), оскільки заклав стандарт освітніх проектів, що реалізуються в подібних осередках. Фактично з цього середовища постав Reinvent VDNH, фронтменом якого є співзасновник «Часопису» підприємець Макс Яковер. Отже, масштабування креативних просторів і розвиток освітніх ініціатив дають шанси на зміну ситуації [17]. Серед найбільш яскравих креативних хабів, що реалізують культурно-креативні проекти виокремимо такі, як: Довженко-Центр, Мистецький арсенал, Urban CAD, IZONE, Dnipro Center for Contemporary Culture, DRUZI, LEM Station, Carbon та інші. Зосередимо увагу на деяких із них більш детальноше:

– *Довженко-Центр* (Національний центр Олександра Довженко), найбільший кіноархів України, на території якого створено інноваційний креативний хаб. Довженко-Центр – це креативний простір, що об'єднує незалежний театр, фестивалі кіно, виставки, експериментальні концерти, музей кіно, Сцена 6, кінолекторії, креативні лабораторії [12; 15];

– *Мистецький арсенал*, флагманська українська інституція культури, що інтегрує різні види мистецтва, освіти та нової культури. Креативний простір сприяння модернізації українського суспільства та інтеграції України до світового контексту, спираючись на ціннісний потенціал культури. Забезпечує платформу взаємодії зі світовою культурною спільнотою через спільні культурні проекти, інтегрує та розвиває різні напрями-лабораторії мистецтва та культурно-креативні практики [14; 15];

– *IZONE*, креативний хаб на території судноремонтного заводу, місце, де наповнене креативними ініціативами та культурними подіями. Це успішний простір, який ставлять у приклад на креативних сесіях, воркшопах, лекціях та лабораторіях [16]. Зауважимо, що це один із перших коворкінгів креативних індустрій. У своїй діяльності креативний простір насичений зустрічами з цікавими особистостями, відбувається співпраця з креаторами для розробки програм розвитку креативних індустрій. Відбуваються інноваційні навчально-креативні проекти, зокрема: у співпраці з Британською радою відбувалися зустрічі у рамках програми курсів Creative Enterprise, разом з колегами з NIICE – Creative Management Camp, у творчій взаємодії з Goethe-Institut – фестивалі, реалізація креативних стартапів [15; 16];

– *Dnipro Center for Contemporary Culture*, креативний простір з основною візією осмислення власної історичної та культурної спадщини, формування нових смислів і міфів, отримання голосу в контексті міжнародної спільноти та інтегрування у глобальний культурний процес. Напрями діяльності: нові технології, медіа, театр, сучасне мистецтво, неформальна освіта. Креативний простір реалізує міжнародну співпрацю, дослідження місцевого контексту, посилення міської творчої спільноти, обміну досвідом, виникнення колоборацій культурного потенціалу міста між митцями, науковцями та підприємцями [13; 15];

– *Urban CAD*, креативний простір де основною ідеєю є розширення можливостей та збільшення частки креативних індустрій в економічній, культурній та соціальній сферах. Основні напрями: дизайн, освіта, музика, архітектура, мистецтво і кіно. Платформа реалізує комунікацію між креативним бізнесом, владою та навчальними закладами задля розвитку креативних індустрій міста [10; 15];

– *DRUZI*, відкритий креативний простір для громадських ініціатив. Місце, де реалізуються культурно-креативні проекти, ініціативи; де створено можливість кожному бути собою, вільно творити, розвиватись і втілювати свої ідеї в житті слухати цікавих людей з усієї країни і з-за кордону, спілкуватися з друзями, грати з ними в ігри, грати на музичних інструментах, проводити репетиції свого гурту, співати і танцювати, дивитися якісне кіно та багато-багато іншого. Щотижня проходять різноманітні заходи: лекції, тренінги, майстер-класи, концерти, кінопокази, ігри, зібрання клубів за інтересами, репетиції [11]. Попри це залишається проблема розвитку креативних просторів через відсутність державного механізму сприяння креативних ініціатив, розвитку креативної мережі та партнерств, що забезпечували б реалізацію креативних проєктів, створенню робочих місць, запуску інноваційних культурно-креативних послуг і продуктів, розвитку креативних талантів, крос-культурній взаємодії, розвитку креативних індустрій загалом.

Водночас зазначимо, що Міністерство культури та інформаційної політики працюючи над Стратегією розвитку креативних індустрій, в основі якої наративи «Шануй, живи, будуй» як єдність минулого, теперішнього і майбутнього української культури та історії, визначило одним з пріоритетів наявність моделі креативних хабів спрямованих на креативний бізнес та розвиток культурно-креативного простору України [9]. Концептуальна модель креативних хабів сприятиме крос-культурній

взаємодії креативних секторів, просуванню креативних ініціатив, формуванню інструментів й моделі розвитку, підготовки культурних менеджерів, формуванню ефектвної платформи взаємодії, що сприятиме реалізації мультиплекційного ефекту креативних індустрій.

Звідси необхідність створення креативних платформ, які об'єднують інтереси у процесі комплексу взаємодії між державними інституціями – громадськими організаціями – підприємствами креативного сектору – митцями – творчими особистостями і споживачами. Таким чином, зміни культурно-креативного середовища впливають на формування нових цінностей, що створюються в креативних просторах.

Серед проаналізованого матеріалу є приклади креативних хабів, що, на жаль, зазнали нищівного нападу рашистів і втратили можливість реалізації креативних ініціатив. Проте, ми широко віримо в ЗСУ і в те, що за допомогою світової креативної спільноти після перемоги все відбудуємо і розвиватимемо ще з більшої ініціативою культурно-креативний простір. Все буде Україна!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Глосарій креативних індустрій. *Офіційний сайт УКФ*. Вилучено з <http://uccs.org.ua/hlosarij-kreatyvnykh-industrij> (дата звернення 10.05.22)
2. Громяк І., Струк А. Місія, де народжуються ідеї. *Офіційний сайт The Ukrainians*. 2021. Вилучено з <https://theukrainians.org/mista-ideyji> (дата звернення 10.05.22).
3. Гуменна О. Креативні хаби як ядро креативної економіки. *Матеріали наук.-практ. конф. «Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем»* (Київ, 11-12 квітня 2019 р). 2019. С. 28-31.
4. Давимука С. А., Федулова Л. І. Креативний сектор економіки: досвід та напрями розбудови: *монографія* / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України» Львів, 2017. 528 с.
5. Джозеф Пайн, Джеймс Гілмор. Економіка вражень: битва за час, увагу та гроші клієнта. Харків: Віват. 2021. 416 с.
6. Дзюба І. Глобалізація і майбутнє культури. *Слово і час*. 2008. Вип. 9. С. 23-30.
7. *Довгострокова стратегія розвитку культури в Україні до 2025 року*. Вилучено з <http://metodist.libnadvirna.info/wp-content/uploads/2015/12-2025-20022016.pdf> (дата звернення 10.05.22).
8. Загородній С. П., Дрозд Т. М. Хаб як сучасний інноваційний простір: особливості, напрями діяльності, перспективний зарубіжний і вітчизняний досвід. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*. 2020. Вип. 64. С. 133-139.
9. МКП: Презентовано стратегію розвитку креативних індустрій та сфери гостинності. *Офіційний сайт Міністерства культури та інформаційної політики України* (21. січ. 2021). Вилучено з <https://mkip.gov.ua/news/4890.html> (дата звернення 10.05.22).
10. *Офіційна сторінка «Кластер креативних індустрій»*. Вилучено з https://www.facebook.com/creativeindustriesccluster/about/?ref=page_internal (дата звернення 10.05.22).
11. *Офіційний сайт вільного простору DRUZI*. (дата звернення 10.05.22).
12. *Офіційний сайт Довженко-центр*. Вилучено з <https://dovzhenkocentre.org/> (дата звернення 10.05.22).
13. *Офіційний сайт Dnipro Center for Contemporary Culture*. Вилучено з <https://dniproccc.com> (дата звернення 10.05.22).
14. *Офіційний сайт*. Мистецький арсенал. 2022. Вилучено з <https://artarsenal.in.ua/pro-nas/misiya> (дата звернення 10.05.22).
15. Перетворення просторів. *Офіційний сайт Ukrainer*. 2020. Вилучено з <https://ukrainer.net/thread/peretvorennya-prostoriv/> (дата звернення 10.05.22).
16. Семенюк О. П'ять років тому вперед: як розвивались хаби та культурні простори. *Офіційний сайт «Привіт/медіа»*. 2021. Вилучено з <https://pryvit.media/article/cultural-hubs/> (дата звернення 10.05.22).
17. Скиба М. Креативні індустрії в Україні: вистояти, просвітити(ся). 2016. Вилучено з <http://tyzhden.ua/Society/158758> (дата звернення 10.05.22).
18. *Сучасна культурологія: актуалізація теоретико-практичних вимірів*: кол. моногр.; за заг. ред. Ю. С. Сабадаш; ред.-укл.: Ю. С. Сабадаш, І. В. Петрова. Київ, Ліра-Київ. 2019. 308 с.
19. Фаріньє К. Розвиток культурних та креативних індустрій в Україні. Вилучено з <https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/ResearchUA.pdf> (дата звернення 10.05.22).

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕТНОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ П. ЧУБІНСЬКОГО

*Ясюк Тамара Леонідівна,
аспірантка Національної академії керівних
кадрів культури і мистецтв, Київ
t.yasiuk@ukr.net*

*Науковий керівник –
д. філос.наук, проф. В.А. Сіверс*

Культурологічний аналіз етнографічної діяльності Павла Чубинського варто здійснювати в кількох ключових напрямках:

- характеристика культурно-історичних та філософських умов становлення Павла Чубинського як визначного етнографа;
- характеристика культурної особистості дослідника та його творчих і професійних зв'язків.
- визначення його наукового доробку в світовому та національному культурно-історичному процесі;

1. Становлення Павла Чубинського як талановитого етнографа відбулося під час його заслання до Архангельської губернії 1862 року. Там він збирав і аналізував етнографічні дані, статистичні матеріали, побут і діяльність корінних народів далекої півночі. Його наукові роботи поєднували в собі не лише етнографічні, а й економічні та статистичні дані, яким Павло Чубинський надавав наукового осмислення й обґрунтування. У своїх краєзнавчих наукових розвідках того часу Чубинський започаткував термін «архангельськознавство».

Крім питань етнографії Павло Чубинський багато часу приділяв обробці статистичних даних щодо життя населення північних регіонів та Російської Імперії загалом, а також розвитку культурно-освітньої галузі – збирав кошти на відкриття шкіл, брав активну участь відзначенні 100-річного ювілею пам'яті М.В. Ломоносова тощо.

Після заслання Павло Чубинський повертається до України дійсним членом Російського географічного товариства із важливим завданням – здійснити етнографічно-статистичні експедиції в Південно-Західному краї, тобто в Україні. Тут його наукова і культурно-просвітницька діяльність відбувається в умовах зростання суспільно-політичної активності української інтелігенції.

Початок процесу становлення Павла Платоновича Чубинського як активного громадського діяча та «національно свідомого» українця також припадає на початок 60-х рр. XIX ст., які стали своєрідним рубежем у суспільно-політичному житті України. Це пов'язано з тим, що нова генерація громадських діячів, серед яких була і постать Павла Чубинського, започаткувала зародження якісно нового типу національно-визвольної боротьби, зокрема відстоювання ідеї національного відродження. Українські історики та етнографи того часу активно працювали над обґрунтуванням концепцій історичного становлення та розвитку української нації.

2. Етнографічна діяльність Павла Чубинського спровокувала цілу хвилю активності української інтелігенції до вивчення історії, культури та побуту українців в контексті національного відродження. На його заклик до громадськості посприяти в успішному дослідженні українського народу шляхом надсилання наявних

матеріалів етнографічного характеру відреагувала більша частина національно-свідомої громадськості. Студенти університету організували міні експедиції у свої рідні села для дослідження місцевої культури, а науковці діставали старі записи кількарічної давнини або збирали нові.

Історіографічні праці Павла Чубинського відображають різнобічні аспекти тогочасного культурно-історичного процесу. У своїх наукових працях він постає фольклористом і етнографом, громадським і просвітницьким діячем, активним учасником українського національного руху відродження.

Ключовою заслугою етнографічної діяльності Павла Чубинського в культурологічному контексті становлення української нації стало створення величезної науково-обґрунтованої бази культурних пам'яток та описів етнографічних явищ, що підтверджувала самобутність України в межах її етнографічних земель. Багатотомне зібрання його творів містить узагальнені дані щодо самобутності мовної, соціо-нормативної, звичаєвої, обрядової, духовної і матеріальної культури українського етносу. Павло Чубинський зумів показати культуру українців в її загальнонаціональній єдності та регіональному розмаїтті. Прагнучи відстояти право українців на визнання національної самобутності, виокремити їх в культурологічному плані з-поміж інших слов'янських народів, Павло Чубинський намагався здійснити найширшу фіксацію та оприлюднення явищ культурно-етнографічної культури як акумуляторів ознак етнічності.

3. Постаць Павла Чубинського як вченого-етнографа є однією із ключових серед науковців XIX століття.

Павло Чубинський став першим українським етнографом, який узагальнив знання щодо етнокультурної єдності українців. Крім того, значна частина його праць присвячена дослідженням етнографічних особливостей культури національних меншин, що проживають на території України – євреїв, поляків, великоросів.

Етнографічні дослідження України Павла Чубинського торкаються також наукових питань антропології й культурології, етнопсихології: зокрема науковець узагальнив у своїх працях риси характерології, притаманні для українського етносу: меланхолійність, тяжіння до абстрактного мислення, емоційність, демократизм тощо.

Вагомий внесок Чубинський зробив також у розвиток етнографічних досліджень інших національностей, зокрема дослідивши антропологічні взаємозв'язки слов'янського населення українських земель та представників урало-алтайської та іранської спільнот.

Павло Чубинський – видатний етнограф, який підніс цей напрям досліджень у XIX столітті до наукового рівня. Його роботи охоплювали не лише культурологічні аспекти життя народів, що він досліджував, а й психологію, побут, культурно-історичні та природні умови існування, статистичні розвідки і елементи психологічного та антропометричного аналізу. Його без перебільшення називають науковим подвижником, адже Чубинський зумів підняти етнографію на якісно новий, науковий рівень, що послужило поштовхом до пробудження національної свідомості українців, впевненості у своїй національній автентичності.

ДЖЕРЕЛА:

1. І. Коляда. «Он умел метко наблюдать народный обычай, схватывая его существенные черты. П.П. Чубинский: научно-культурницька та громадська діяльність». Науково-методичний журнал №2., 2012р.

2. І. Коляда. «Я в світі щиро працював», Персонал плюс., № 41 (293) 2008 р.

3. Поставь Павла Платоновича Чубинського в радянській та українській історіографії / С. Чибирак // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: 36. наук. пр. – Рівне: РГДУ, 2009. – Випуск 15. – С. 237–238.

РОЛЬ НЕЗАЛЕЖНОГО ТЕАТРУ У КУЛЬТУРНІЙ ДИПЛОМАТІЇ

Сендецький Андрій Владиславович,

*аспірант кафедри культурології та міжкультурних комунікацій
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, Київ,
sendetsky@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6821-1785*

*Науковий керівник –
док. культурології, проф. П. Е. Герчанівська*

Вторгнення москвитів на територію України та різноманітна реакція країн на воєнні дії виразно демонструє слабкі сторони у сучасній дипломатії й водночас спонукає до посилення превентивних засобів для ефективності міждержавного діалогу, пошуку нових культурно-політичних моделей мирного співіснування народів. Мілітарна, політична й економічна підтримка України низкою країн світу у її визвольній боротьбі супроти одвічно ворожого північного сусіда унаочнює акценти дипломатичних стосунків. Названі реляції ефективно покращують взаєморозуміння між тими державами, які прагнуть миру, безпеки та процвітання. Невід’ємним аспектом добросусідства є культура та конструктивний діалог її представників.

Культурна дипломатія – сфера діяльності, в активі якої закладені репрезентативні заходи, що пропагують державу, покращують її світовий імідж. У таких міжнародних акціях беруть участь не тільки урядові офіційні представництва країни, а й незалежні інституції. Адже основною метою сучасних практик репрезентації держави є ствердження загальнолюдських цінностей, пропагування особливостей етносу на тлі глобалізаційного процесу, представлення ексклюзивних культурно-мистецьких надбань, навіть демонстрації індивідуальних досягнень громадян.

Воєнні події залишаються знаковими відмітками фаз в еволюції культурної дипломатії. Її попередня фаза активно розвинулася після Другої світової війни. Взаєморозуміння соціуму в новому політичному середовищі на тлі перерозподілу глобалізаційних впливів наддержав стало гостро актуальним. Американський дослідник цього явища М. Каммінгс визначив культурну дипломатію, в основі якої є «обмін думками, інформацією, переконаннями та іншими аспектами культури з метою зміцнення взаєморозуміння» [4, с. 1].

З теорії міжнародних відносин відомі декілька теоретичних підходів до розуміння сенсу культурної дипломатії: на основі реалізму, неореалізму, лібералізму та неолібералізму. В основі сучасної культурної дипломатії лежить неоліберальна концепція Дж. Ная, який порівнював неореалістичну «тверду силу» з зовсім іншим набором факторів, які він назвав «м’якою силою» (здатність формувати уподобання інших) [8, с. 5]. На поведінку інших можна вплинути трьома способами: загрозою

примусу, мотивацією чи зобов'язаннями, які змушують інших бажати того, чого хоче ініціатор дії. Найголовніше, що ліберальний ідеалізм замінив реалістичну категорію конфлікту на прагнення держав до мирного співіснування, що сприяє ефективній співпраці.

Міжнародні відносини доступні не лише державним органам влади – вони також охоплюють громади, міжнародні інституції та приватних осіб. Крім того, дипломатичні відносини – з одного боку залежні від політичної позиції влади та/або волі громадян країни, з іншого – є важливим інструментом пошуку компромісів та взаєморозуміння.

У міжнародному культурному діалозі особливе місце серед багатьох видів мистецтва займає театральна-сценічна діяльність. Театральне мистецтво, поряд із літературою та образотворчим мистецтвом, є чутливим емоційним індикатором соціальних настроїв, у тому числі й органів влади країни, а також свідченням важливих подій у загальному та окремому плані. Еволюція театральної традиції, властива кожному етносу, який культивував і продовжує розвивати цю галузь сценічного мистецтва. Україна та Польща не є винятками, оскільки представляють виразні, усталені традиції культурної дипломатії.

Попередній аналіз українсько-польського діалогу на основі театральних практик вже проводився автором тез [1, с. 25–28; 2, с. 26–28]. Огляд офіційних інтернет-джерел театральних установ недостатньо відображає встановлені між ними контакти, особливо інтенсивність їхньої участі в культурній дипломатії. Тому постає гіпотеза, що неінституційні (не державні) театри у міжнародному культурному діалозі діють активніше та ефективніше.

Фундаментальні роботи сучасних дослідників культурної дипломатії П. Гофф [6], Дж. Ная [7, с. 8–9; 8; 9], Д. Фослер-Люсьє [5, с. 11–23] та ін. переконливо стверджують про суттєве значення культурної дипломатії. Її ефективність полягає у «м'якій силі» – популяризації культури, цінностей та міжнародної діяльності. Щоправда, Д. Стельовська вказує на недолік такого діалогу, зокрема про відсутність вимірювальних приладів цього явища та послідовності його дій [10, с. 177–188; 11, с. 50–72].

Вияв українсько-польської культурної дипломатії в театральних практиках виразно ілюструє вистава-казка «Квіткова крамничка» за однойменною п'єсою Андрія Сендецького. Автор твору, будучи режисером та керівником Львівського Авторського Драматичного (ЛАД) Театру «ScenA8», створив спектакль з учасниками едукативної театральної лабораторії «СППРОГРАФ». Прем'єра вистави відбулася у 2005 р., здобула хороші відгуки та престижні нагороди [12]. До театального сезону 2021–2022 включно ця вистава не полишала репертуарної афіші як ЛАД Театру «ScenA8», так і едукативної програми театральної лабораторії.

Громадська театральна едукативна труппа «СППРОГРАФ» 5–6 квітня 2017 р. взяла участь у Міжнародному фестивалі мистецтв у Рибнику (Республіка Польща). З-поміж багатьох творчих колективів «СППРОГРАФ» відзначено як професійним, так і дитячим журі однією з найвищих нагород [3]. Визнання «Квіткової крамнички» як найкращого твору аргументовано завдяки достойній акторській грі кожного з учасників театральної лабораторії, мальовничим костюмам «квітів», вдалим рішенням декорацій феєрії. Неабияке схвалення міжнародної комісії адресовано автору твору за сюжет, влучні репліки, повчальні моделі поведінки у соціумі та позитивне вирішення конфліктів. Останні доречно проєктуються як на локальний клімат камерного колективу, так і на дипломатичні відносини між державами (алюзія квіткової крамнички до Європейської Унії). Журі особливо

відзначило сценарій п'єси А. Сендецького, зокрема за універсальність корегування кількості дійових осіб. Упродовж лише двох місяців щоденної праці театральної лабораторії вдосконалювалася акторська гра, вивчалися репліки польською мовою. Глядач був приємно захоплений українським колективом, який грав виставу-казку саме польською мовою. Для господарів фестивалю такий важливий культурно-дипломатичний жест з боку «СППРОГРАФА» за задумом і втіленням його керівника досягнув яскравого ефекту і високих результатів.

Висновки. Результат аналізу театральних-сценічних практик едукативної театральної лабораторії «СППРОГРАФ» на прикладі вистави-казки «Квіткова крамничка» переконливо доводить ефективність неурядової культурної дипломатії. Це уможливило ствердити гіпотезу про високу комунікацію недержавних театрів у побудові українсько-польського культурного діалогу.

ДЖЕРЕЛА:

1. Сендецький А. Національні оперні театри України в українсько-польському культурному діалозі початку XXI ст.: аналіз офіційних сайтів. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. Випуск 43*. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2022. С. 25–28.
2. Сендецький А. Українсько-польська театральна діяльність початку XXI ст.: осмислення діалогу культур сусідів і стратегія його вивчення. *Культурні та мистецькі студії XXI століття: науково-практичне партнерство. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2021. С. 26–28.
3. Чергова перемога, яку до України привіз колектив СППРОГРАФЦІВ! URL: https://artcenter.org.ua/2017/04/10/rybnyk_teatr_contest/
4. Cummings M. C. Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey. *Cultural Diplomacy Research Series*. Washington DC: Americans for the Arts (formerly Center for Arts and Culture), 2009. P. 1–15. URL: <http://www.AmericansForTheArts.org>
5. Fosler-Lussier D. Introduction: Instruments of Diplomacy. *Music in America's Cold War Diplomacy*. Oakland, CA: University of California Press, 2015. P. 1–23.
6. Goff P. M. Cultural Diplomacy. The Oxford Handbook of Modern Diplomacy / ed. Andrew F. Cooper, Jorge Heine, and Ramesh Thakur. Oxford Handbooks Online. Scholarly Research Reviews, 2013. 992 s.
7. Nye J. S. The Paradox of American Power. *Oxford University Press*, 2002. P. 8–9.
8. Nye J. S. Jr. «Soft power»: The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2004. 208 p.
9. Nye J. S. Jr. The Means to Success in World Politics. NY: PublicAffairs, 2004. 191 p.
10. Stelowska D. Wyzwania dla dyplomacji kulturalnej USA w XXI wieku. Świat na początku XXI wieku. *Szanse, wyzwania i zagrożenia: Chroszowskie studia polityczne*. 2013. № 6. S. 177–188.
11. Stelowska D. Culture in International Relations. Defining Cultural Diplomacy. *Polish Journal of Political Science*. 2015. № 1 (3). P. 50–72.
12. <https://artcenter.org.ua/wp-content/uploads/2013/07/gran-prix-kavarna.jpg>

ФІКСАЦІЯ ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ НА ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПAM'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

*Міщенко Марина Олексіївна,
кандидат юридичних наук,
завідувач відділу культурної спадщини
та пам'яткоохоронної справи
Інституту культурології НАМ України,
mishchenko_m@ukr.net*

Незважаючи на те, що власне поняття «пам'яткоохоронна діяльність» на даний час не закріплене на законодавчому рівні, одна воно досить часто використовується в науковому дискурсі у контексті дослідження діяльності з охорони національної культурної спадщини. При цьому цілком очевидним є те, що сутнісно воно є найбільш наближеним до дефініції «охорона культурної спадщини» і також включає сукупність різних типів заходів, які спрямовані, зокрема, й на запобігання знищенню та пошкодженню відповідних об'єктів, забезпечення їх фактичного збереження.

Виходячи з різноманітного видового складу та специфічних ознак, які притаманні об'єктам культурної спадщини, а також з урахуванням значної кількості несприятливих умов соціально-економічного, організаційного, управлінського, а нині й воєнно-політичного характеру, існує реальна загроза для їх існування в матеріальному світі. Безумовно, що означена загроза в разі посилилася від початку повномасштабного військового вторгнення російської федерації на територію нашої держави. Мають місце вже не лише окремі випадки знищення чи часткового пошкодження, руйнування пам'яток, а свідомо діяльність із систематичного вчинення умисних воєнних злочинів, спрямованих на цілковите знищення української культури. Однак не варто ігнорувати той факт, що посягання на національну культурну спадщину мали місце і до 24 лютого 2022 року, але більшість з них не набули вагомого суспільного розголосу.

З урахуванням норм чинного законодавства, як об'єкти культурної спадщини загалом, так і окремі їх види визначені у якості спеціальних предметів посягань різного ступеня суспільної небезпеки – починаючи від найбільш небезпечних кримінальних злочинів та проступків, завершуючи менш небезпечними адміністративними та іншими галузевими порушеннями.

Зокрема, в Кримінальному Кодексі України передбачена спеціальна норма про відповідальність за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин (ст. 298); знищення, пошкодження або приховування документів чи унікальних документів Національного архівного фонду (ст. 298¹); незаконне привласнення особою знайденого чи такого, що випадково опинилося у неї, чужого майна або скарбу, які мають особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність (ст. 193).

Кодекс України про адміністративні правопорушення містить норми про відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини (ст. 92), а також порушення законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи (ст. 92¹).

Однак ґрунтовний аналіз судово-слідчої практики, а також галузевого пам'яткоохоронного законодавства свідчить про те, що фактично посягання на об'єкти культурної спадщини (як нерухомі, так і пов'язані з ними рухомі об'єкти) часто кваліфікується у якості інших правопорушень – проти власності, у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних

послуг, господарської діяльності тощо. При цьому був відсутній єдиний ресурс, який би забезпечував доступ до інформації щодо перевірених фактів посягань на складові національної культурної спадщини – відповідну інформацію можна було віднайти з поодиноких повідомлень у засобах масової інформації, соціальних мережах, а також у матеріалах місцевих архівів або Єдиного державного реєстру судових рішень.

У межах інформаційних ресурсів окремих міст, зокрема Києва (на офіційному сайті Київської міської ради – розділ «Пам'ятки культурної спадщини»), була можливість онлайн повідомляти уповноваженим органам про такі випадки, однак для усвідомлення загальних масштабів злочинності проти культурної спадщини потрібно вирішувати вагомі дослідницько-пошукові задачі. Разом із цим, на моє особисте переконання, пам'яткоохоронна діяльність у сучасних реаліях лише тоді може бути ефективною, якщо здійснювати ґрунтовний кількісний та якісний аналіз відповідної злочинності та шукати можливі шляхи для її попередження, а також оперативно ознайомлювати громадськість зі шкодою, яка заподіюється пам'яткам як складовим національної культури і так само заохочувати людей вчасно повідомляти про вже вчинені правопорушення або потенційні загрози культурній спадщині.

Варто відзначити, що від початку активних воєнних дій росії на території нашої держави ситуація щодо централізованої фіксації злочинних посягань на об'єкти культурної спадщини зазнала суттєвих змін – керівництво Міністерства культури та інформаційної політики України доволі оперативно відреагувало на наявну небезпеку від дій держави-агресора і вже 9 березня цього року на офіційному сайті з'явилося повідомлення про збір інформації щодо воєнних злочинів російських військ проти культурної спадщини України за допомогою спеціального онлайн-інструменту – culturecrimes.mkip.gov.ua.

Якщо порівнювати візуальні та змістовні складові означеного ресурсу від березня до липня поточного року, то, безумовно, вони суттєво покращилися. Початково сайт містив лише перелік знищених чи пошкоджених об'єктів розміщених в довільному порядку – з базовою інформацією про сам злочин та світліну (або й без такої), але наразі з'явилися додаткові інструменти для вибору виду (типу) об'єкта, його датування, місця розташування, часу вчинення злочину, а також можливість пошуку за ключовим словом/словами і, що є дуже важливим для залучення уваги міжнародної спільноти, – одночасне дублювання інформації українською та англійською мовами.

При цьому було виявлено і певні невідповідності між інформацією на аналізованому сайті та тими відомостями, які було розміщено на інтернет-ресурсі профільного міністерства. Зокрема, згідно з інформаційними даними від 8 липня 2022 року, було визначено, що станом на цю дату достеменно відомо про пошкодження 126 об'єктів культурної спадщини – 21 пам'ятку національного значення, 98 пам'яток місцевого значення та 7 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини [1]. Разом із цим, на спеціальному ресурсі було визначено, що «кількість зафіксованих в базі зруйнованих об'єктів культурної спадщини України – 411» [2]. Вірогідно, що в цьому випадку було вжито не досить правильне формулювання і поняття «об'єкт культурної спадщини» використано в якості узагальнювального не лише власне для об'єктів культурної спадщини, але й культурних споруд, бібліотек та інших будівель культурного призначення чи тих, які використовуються для реалізації відповідних потреб чи зберігання монументальних пам'яток, але їм не надано спеціальний охоронний статус. Тому будемо очікувати на те, що сайт продовжать вдосконалювати, а названу неточність усунуть найближчим часом.

Загалом варто позитивно оцінити досвід централізованого пошуку та публічного оприявлення верифікованої інформації про злочини проти культурної спадщини України в умовах агресивної війни. Разом із цим, також необхідно дослідити можливість формування окремого ресурсу, на якому б розміщувалися всі виявлені посягання на культурне надбання як основу національної культури не

лише в рамках вчинення злочинів російськими військовими, але й усіма іншими суб'єктами протиправної злочинної поведінки вже після перемоги над ворогом.

ДЖЕРЕЛА:

1. Українська культурна спадщина – під російським вогнем [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://mkip.gov.ua/news/7374.html>.
2. Зруйнована культурна спадщина України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/>

AESTHETICS OF EXISTENCE THE PROBLEM OF IDENTITY IN CULTURE

Brzostek-Przybyszewska Aleksandra

*Nicolaus Copernicus University in Torun, Poland, PhD student
aleksandra.brzostek@yahoo.com*

Have You Ever Been to Mars? [2, p.39]

This is a simple question that Shai Biderman puts in his article. He begins his deliberations by splitting this question into prime factors and analyzing them individually. The question seems trivial and the answer should be even simpler: No. As it turns out, our assumptions are illusory. Most probably, we do not understand this question. The conclusion turns out to be justified when we look at the individual parts of the sentence separately. According to Biderman, *ever*, is a context / frame that marks the time from birth to the present. Mars is the known, it is a planet whose location is determinable. *Been to* is a verb and in this case, means physically experienced, visited or spent time at. The real problem is the word *You*. Biderman shows the difficulty of analyzing this word. He asks questions about what really constitutes a self and, above all, what makes me *me*. These are fundamental questions about the concept of identity [2, p.39].

The phenomenon of *aestheticization of existence* includes problems concerning searching for one's own identity, attempts to find a place in the world around us and simultaneous adaptation to society (the need for acceptance). The focus point of the work is identity problems, its disorders related to the existence of two me's he need for originality and the aestheticization of everyday life. The points of discussion will be based on scientific publications, especially *Aestheticization of existence*. Works such as *Sketches from the borderline of post-modern ethics and aesthetics (Estetyzacja egzystencji. Szkice z pogranicza ponowoczesnej etyki i estetyki)* of Jan P. Hudzik, *When I am another (Quand Je est un autre)* by Jean-Claude Kaufmann, essay by Mike Featherstone *Postmodernism and the aestheticization of everyday life* and the author's own observations of culture will also be included. The aim of the work is to investigate issues related primarily to the problems of aestheticization of life in the 21st century, in times of globalization, universal access to information and the digitization of life.

In the Oxford dictionary of the English language, the word *existence* means *Something that exists; a being*, and refers to existentialism as “a philosophical theory or approach which emphasizes the existence of the individual person as a free and responsible agent determining their own development through acts of the will” [8]. The

dictionary of Polish language adds that existentialism is *a specific way of existence known only for humans* [9]. Søren Kierkegaard contributed to the emergence of existentialism in philosophy, and this view was developed in the 20th century, among other philosophers notably by Martin Heidegger and Jean Paul Sartre, who introduced the notion of individual human existence. Existentialism focuses on the place and role of man in the world; at the same time it opposes social and historical determinism. The human subject is free, it creates its own values and determines the sense of its own existence [6, p.209]. This philosophical thought has had a huge impact on art. The existential current was born, which was primarily looking for the answer to the question of *who is a human being?*

Reflections on who a person is, and therefore their identity, can be traced back to earlier ages when the concept of individualism was born. The meaning of this concept as a human being was already known in Antiquity (with Socrates or Democritus). However, the concept itself was born in the spirit of the Age of Enlightenment and the French Revolution. Initially, it had a negative connotation, but it was later taken by other countries and had its meaning changed, especially in the Romantic era. It is the epoch of Romanticism that is most closely related to constructing a certain dominant way of thinking about the formation of the individual and their identity. Identity became the result of self-creation and was associated with avant-garde movements. At the turn of the 19th and 20th centuries, the concept of identity was experimented upon. The figure of a dandy was born, who through his appearance, rebelled against the bourgeois reality (a model example is the life of Oscar Wilde). The development of technical thought led to the creation of a new art, which was cinema and hence, the creation of the image of movie stars. This, in turn, led to a breakdown in the perception of identity. Our assessment of the actor's personality was based on their creation of their movie roles and what we learned from the media. The popularity and cult of actors and our ideas about them have an impact on the shaping of our own identity, especially in the 21st century, where many facts about private life are made public on social networks.

According to Hudzik, "in developing our own personality, we are always to a certain extent stylized not only by the discursive statements with which we meet on the public forum of argumentation, but also by the disproportionate experience that registers, among others, manifold forms, patterns and ideals of aesthetic life" [4, p.101].

In modern culture, which attacks us on all sides with information and images, in the process of building our own identity, we are unable to define our own *me* once. Its meaning is hidden, and to understand ourselves, we analyze our experiences and observations about the world that surrounds us. Our view on ourselves is in constant movement, it is not given directly. An additional problem is to what extent we are original, and to what extent we borrow patterns from patterns of culture. This leads to the existence of two *me*'s who are in dispute with each other. Jean-Claude Kaufmann, French sociologist, deals with this problem and its presence in public opinion by stating that "The issue of identity consumes society, taking on extreme cases obsessive, violent, totalitarian forms" [5, p.30]. And then he continues, "Being yourself [le soi] is not something that has itself, it is an ongoing process based on imagining yourself" [5, p.31].

Searching for their own *me*, building their identity in contemporary culture, dominated by media and based on the image, leads individuals to being lost amidst the media. The variety of discourse that surrounds us and the associated creation of roles and images of ourselves makes us unable to determine who we are [4]. "(...) being yourself (...) is involved in choices, including those that are completely irrelevant, made hastily, independent of whether they are subject to mind control or not. A simple nerve impulse, which makes you want to do this, is (to a minimal extent) an existential choice" [5, p.44].

One of the ways in understanding an individual is actually the aestheticization of one's existence – the need to strive for the ideal, but also originality, breaking out of *the crowd*. Considering the process of aestheticizing life, Hudzik argues that it is not necessary to be radically original and to create one's own language. Creative creation does not exclude the use of patterns, styles or poetics that are already available to us. However, it is not based solely on cultural factors, but also on perceptual abilities (such as physical fitness, visual, auditory and tactile sensitivities). Therefore, who we are and how our life functions, how our *me* is shaped, consists of the sum of surrounding phenomena, as well as the way we perceive, reflect on reality. "I create myself and I am created in culture: we are not dealing here with an elementary phenomenon, but rather with the intersection of various phenomena and adequately different rationalities: hermeneutical (...), post-structural (...) and finally positivist (...)" [4, p.103].

An English sociologist, Mike Featherstone, whose research field is postmodernism, states that postmodernism initiated a process of attempting to blur the boundaries between art and everyday life. This phenomenon was born of the Romantic traditions of bohemia and art schools, and is described as the *aestheticization of everyday life* [3, p.302-303]. In his research, Featherstone distinguishes three meanings of aestheticization: 1) artistic subcultures (Dadaism, historical Avant-garde and Surrealism), 2) the project of turning life into a work of art, 3) the rapid flow of signs and images.

The first group of meanings, that is *artistic subcultures*, aims at blurring the border between art and everyday life. The main assumption of the movements – Dadaism or Surrealism – was the desire to deprive art of inviolability. In the programs of these new trends, there was to be arbitrary artistic expression, a break with tradition and creative freedom, rejection of the canon. These movements date back to the times of the First World War. Duchamp's famous idea was the *readymade*, where the work of art becomes the subject of everyday use only because of the artistic decision. The flagship example of the work, the *Fountain*, has changed the perception of art not only of its recipients, but also of producers. This gave rise to consideration of the artist's identity – who the artist is and what a work of art is. From the spirit of these activities and reflections, such phenomena as happening and performance emerged. The work of art became the very action of man, and the artist could become any active subject.

The second group of meanings, that is the project of turning life into a work of art, was based on assumptions originating from various intellectual backgrounds of the late 19th and early 20th centuries. The origins can be seen in the works of Pater and Wilde, created at the end of the 19th century. The latter believed that the perfect esthete should "realize himself in many forms, and by a thousand different ways, and will be curious of new sensations" [3, p. 305]. The Bloomsbury Group postulated that "the greatest goods in life consisted of personal affectations and aesthetic enjoyment" [3]. Rorty, on the other hand, writes that "the good life revolves around the desire to enlarge one's self, the quest for new tastes and sensations, to explore more and more possibilities" [3]. Attitudes of aesthetic domination, in the approach to life, can be found in Foucault's reflections on the Baudelairean way of perceiving modernity (a dandy's character). Transforming life into a work of art, based on a rebellion, was manifested in the lifestyle – visible in the appearance, manner of behavior or objects used on a daily basis. This favored the development of artistic cultures, such as bohemia. "This dual focus on a life of aesthetic consumption and the need to form life into an aesthetically pleasing whole on the part of artistic and intellectual countercultures should be related to the development of mass consumption in general and the pursuit of new tastes and sensations and the construction of distinctive lifestyles which has become central to consumer culture" [3, p.306].

The last group of meanings, that is the rapid flow of signs and images, refers to the cultural products that surround us, such as advertisements, shop windows or mass media. The images around us make us transform our desires. Featherstone quotes in his dissertation the view of Baudrillard, who presents a causal sequence, which shows that the multitude of images flooding us led to the emergence of a new, qualitatively society. In this society, "(...) the distinction between reality and image become effaced and everyday life becomes aestheticized: the simulational world or postmodern culture" [3, p.305].

The dominance of the image in the culture of the 21st century, the multiplicity and intensity of images leads, among others, to putting appearance on the pedestal. Appearance is always connected with specific fashion but also body shape. Every epoch has its specific model. The 21st century worships perfect body that can be ideal thanks to plastic surgeries. Nowadays eccentric clothes or behavior is not enough to attract public attention. The period of postmodernism has accustomed us to being different. At a time when beauty has become exclusively a matter of art "(...) aesthetics remains first of all a specific way – methodology – to save the idiosyncratic features of reality (...)" [4, p.142]. Identity problems, power of the image and the need for beauty have led modern society, the Western one on different level and Asian one to the extreme. The sign of our times is undoubtedly plastic surgery. Most often it is based on the need to strive for perfection, in particularly in physical appearance.

Actors, models and Hollywood celebrities who are considered the canon of beauty for society, choose to go under the knife all the time for cosmetic procedures like Botox, nose-reshaping, tummy-tucks and liposuction. They do it for the improvement of facial features or implants, in order to improve the figure, to change something for their own comfort or to fit idealistic media image. In Asia the idea is similar, although the ideal image is related to western culture.

Many of those surgeries are small corrections of body shape or natural facial mimic wrinkles. The importance of the image and facial features is demonstrated through the extensive use of plastic surgery in recent years. In regards to the face excluding the common nose-reshaping job or Botox, people decide to have jawline reduction/advancement, dimple creation, grin lift or gummy smile repair. But even those corrections can help with self-identity. Sometimes it can be a very painful process as seen with jawline reduction/advancement, but it's still considered helpful with creating identity, by matching the image:

"When the jaw is either too big or too small, oral surgeons treat this by breaking the jaw in two places and setting it backward or forward into its new position. Dr. Youn himself underwent this surgery between his high school and college years, *And I can tell you, it really hurt! I wouldn't wish this surgery on my worst enemy.* he said. *But it did make a huge difference in how I looked, how I ate, and my self-image. Gone was my old moniker, Jawzilla!"* [10].

We can say that the purpose of those surgeries is to fit oneself into the society and repair self-image. But what is it doing to our identity? In this situation, we want to blend in, strive for a physical ideal imposed by the image from media. It shows that in this case having something that makes us noticeable doesn't have the desired effect. The need of acceptance is great.

It is interesting to note that Asian societies use small facial surgeries for different reasons. There is a popular trend in Asia for skin whitening and double-eyelid surgery. When the former can be achieved by various methods through creams, laser procedures, chemical peels and bleaching, ending with plastic surgery, the latter one can be made only by plastic surgery. For an Asian woman, this can lead to distinguishing themselves from

society and catching up with one of the canons of beauty.

But small plastic surgeries that result in a change of appearance are also extreme cases of abuse. The three specific examples will be used here. The first one will be an example of the character of Jocelyn Wildenstein, who can be described as a celebrity. She is known primarily for her numerous plastic surgeries. Her goal, however, was not to slightly improve her appearance, but gain the physical features of a cat. Her desire was related to her former husband's preference for wild cats. The possibilities of modern medicine have allowed her to get closer to her (her husband's) ideal of beauty. Jocelyn wanted to take over the identity of the animal and in her own opinion, she succeeded. Although she didn't start acting like cat and her way of existence didn't change, her identity became confusing. Does she consider herself a representative of felines or is she a human hybrid similar to mythical creatures?

The universally perceived humanity has found its theories over the centuries. The concept of animality has often been the boundary between what is human and what is foreign, far from humanity. According to Giorgio Agamben, an Italian philosopher, "strengthening and sanctioning this border was the main goal of the functioning of what [can be] called the anthropological machine, i.e. the machine for making humanitas" [7, p.22]. This metaphor of the machine was to help create a universal image of man. This clear opposition between the animal and the human was to facilitate the creation of a new concept of humanity, but as it turned out, it is impossible to put a clear border between one species and another. If we accept the thoughts of people who have enslaved cats and treat them like animals, then we can assume that discovering animal traits in man seems to be most valid. In Jocelyn's life, this boundary does not only run between two different genres, but also within an individual who faces a question about her own identity. As Agamben emphasizes, "the boundary between man and animal proceeds primarily within the human being" [1].

Jocelyn Wildenstein is not the only example of a person changing the body through plastic surgeries to become someone else. Another example is the couple who wanted to take on the identity of the ideal of beauty of our time, the Barbie doll. The world of fashion, extremely suggestive, influences the creation of the identity of contemporary youth. With the possibilities provided by plastic surgery, there are people like Valeria Lukyanova and Justin Jedlica, hailed as live human dolls. Numerous plastic surgeries have made them both similar to their plastic counterparts. These are not the only examples of such behaviors, but they are the most radical. Social reactions in both cases are definitely negative. Hudzik notices that aesthetic thinking opens us to the unknowable and in confrontation with it, we are able to build ourselves.

The last example of changing body by plastic surgeries is Caim Mortis who has spent 11 years modifying his body. The visual ideal he aspires to is the image of a demon. As he says himself, his purpose is to become unique and different. His physical features look like a deformed human – he implanted in his face little devil horns, tattooed his eyeballs in black and put bumps all over his body. The whole look is complemented by numerous tattoos and makeup. His religious family cut all ties with him as they couldn't understand his decisions.

"When people first see me their normal reaction is to be shocked or amazed. The first thing they ask me is *does it hurt?* or *who did this to you?* One of the key motivations for my own body modifications has been to be unique and different compared to others in the world. Body modification culture has been around for ages, it is not just a fashion or a temporary fad although people presume it is" [11].

Can we still treat it as aestheticization of existence, or in this extreme case can we

talk about anti-aestheticization.? Whatever reason for that radical decision is, there is no doubt it has a big impact on human identity.

Doctor Vivian Diller, graduate of clinical psychology at Albert Einstein College of Medicine, Yeshiva University, is a former classical ballet danseuse and Wilhelmina model. In her studies she raises topics related to the acceptance of one's own body, the impact of the aging process and plastic surgery on the human psyche. She examines how plastic surgeries have had a significant impact on people's identity and claims that our looks are more than just physiognomy. She emphasizes the importance of what impact the way we change our body has. "Looks are part of a person's identity. They can't just be dismissed by saying, *It's what's inside that counts*" [12]. Following in the footsteps of Jean-Claude Kaufmann, the individual is not an unchanging creature, its identity is in the process of constant evolution, changing, transforming and renewing. "The change is made constantly. Identity is not an unchangeable reality and its transformation is still ongoing" [5, p.190]. *Me* is struggling with differences which, only during acceptance, become an integral whole and lead to self-acceptance. Thus one cannot ignore one side of our personality, which will still remind part of ourselves. In that case, we will never know what really makes *me*.

The aesthetics of existence, in the context of modern culture, refers to the *self-construction* [4, p.142] slogan. In the world of the multitude of life forms, the culture of image and technology developing at a great pace, human existence is conditioned by a number of cultural factors and human choices. This leads to confusion, identity problems and the relentless desire to be original. The 21st century is trying to blur the boundaries between art and everyday life. For most people who experiment with their appearance, it is also a manifestation of their "true" self and desire to stand out from the crowd. They want to be visible, in the spotlight, no matter how it is expressed. But most of all, in the age of globalization and information overload, they want to be noticed as an individual, not as part of society, but as a separate entity. They can do this at the expense of their reputation as well. Actions on the basis of "no matter what they talk about me, it is important that they talking at all" are desirable by confused individuals. As a result of the dominance of the image over the content, aestheticization becomes the dominant social need. This creates another dissonance between the desire to be original and to stand out above the group, to be perceived as an individual, but at the same time the willingness to be accepted by the same group as an individual. The desire to repel oneself through aesthetic distinctions does not deprive the willingness to be accepted by the same group.

The most vivid form of experimenting with identity are plastic surgeries. The progress of medicine and technology gives to people new opportunities. People with a great amount of time, money and self-determination can achieve extraordinary results, results that have big impact of creating their identities, their own *me*.

REFERENCES

- [1] Agamben, Giorgio, 2008, *Otwarte*, translated by P. Moscicki, *Krytyka Polityczna*, Volume 15, Issue 2, 124-138.
- [2] Biderman, Shai, 2008, Recalling the Self: Personal Identity in Total Recall, in: S. M. Sanders (ed.), *The Philosophy of Science Fiction Film*, The University Press of Kentucky.
- [3] Featherstone, Mike, 1997, Postmodernizm i estetyzacja życia codziennego, in: *Postmodernizm. Antologia przekładów*, R. Nycz (ed.), Kraków: Baran i Suszyński.
- [4] Hudzik, Jan P., 1998 *Estetyzacja egzystencji. Szkice z pogranicza ponowoczesnej etyki i estetyki*, Lublin: UMCS.
- [5] Kaufmann, Jean-Claude, 2013, *Kiedy Ja jest innym. Dlaczego i jak coś się w nas zmienia*, translated by A. Kapciak, Warszawa: Oficyna Naukowa.

[6] Podsiad, Antoni, 2001, Słownik terminów i pojęć filozoficznych, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

[7] Sugiera Małgorzata, Borowski Mateusz, 2012, *W pułapce przeciwnieństw. Ideologie tożsamości*, Warszawa: Trio.

[8] *existence*, in English Oxford Living Dictionaries

Access: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/existence> [08.12.2017].

[9] *egzystencja*, in Słownik Języka Polskiego

Access: <http://sjp.pwn.pl/szukaj/egzystencja> [08.12.2017].

[10] CBS News online: *13 bizarre but popular plastic surgery procedures*, 2017

Access: <https://www.cbsnews.com/pictures/13-bizarre-but-popular-plastic-surgery-procedures/10/> [08.12.2017].

[11] Daily Mail online: *The devil man of Colombia: DJ with black tattooed eyeballs and horn implants is rejected by his devout Catholic famil*, 2014

Access: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2797275/meet-devil-man-colombia-black-tattooed-eyeballs-horns-piercings-s-training-dj-really-does-best-tunes.html> [08.12.2017].

[12] Los Angeles Times online: *Confronting the wrinkles and gray hair*, 2011

Access: <http://articles.latimes.com/2011/sep/09/health/la-he-aging-body-perception-20110901/2> [08.12.2017].

OSOBOWOŚĆ TWÓRCZA MARII WIĘCKOWSKIEJ Z UWZGLĘDNIENIEM INTERDYSCYPLINARNYCH BADAŃ DZIEŁ LINGWISTYCZNO-WIZUALNYCH W KONTEKŚCIE POWOJENNEJ SZTUKI POLSKIEJ

Kunda Agnieszka
Uniwersytet Warszawski
Instytut Literatury Polskiej

„Życie malarza istnieje przecież w jego obrazach” [11. s.17], słowa z biografii Czesława Rzepińskiego, jednego z profesorów, u których Maria Więckowska kształtowała technikę malarską, są poniekąd odpowiedzią na pytanie Władysława Lorenca: „Jak dotrzeć do twórcy?” [11, s.6]. Ścieżką badawczą prowadzącą do poznania twórcy staje się analiza dzieł, ale również koncentrowanie się na złożonym świecie kształtującym artystę. Jego relacje z życiem społecznym, przyrodniczym, duchowym, natomiast twórcze działania należy traktować, jako wizję świata, będącą wypadkową empirii, sensualizmu, impresji, surrealnych uniesień. Poznanie autora dzieł, to, zatem zanurzenie się w środowisko, które go kształtowało, nakreślenie sytuacji politycznej i społecznej. To dotarcie do intymnych doświadczeń, których ślady dostrzec można w obrazach, wierszach, zapiskach, wszelkich wypowiedziach autora przy założeniu, że sztuka dotyka sfery duchowej, nieuchwytnych, migotliwych refleksji. Bywa próbą ujarzmienia nadmiaru uczuć, postrzeganiem świata nie takim, jaki jest, ale jak jawi się przez pryzmat wewnętrznych uniesień. Ograniczenie się jedynie do faktów historycznych, wyznaczenie nurtów i szkoły malarskiej, a więc traktowanie sztuki w sposób czysto analityczny odziera ją z jej misterium. Zatem w swych badaniach podejmuję próbę odtworzenia i uporządkowania faktów historycznych działalności grup artystycznych interesującego mnie okresu, a jednocześnie wkraczam na ścieżkę wiodącą w głąb twórcy, wychodząc z założenia, że artysta zaprzecza istnieniu

schematów, podkreśla oryginalność i indywidualizm, co jednocześnie potwierdza słuszność myślenia, iż artysta nie tyle przedstawia przedmiot w jego fizycznym aspekcie, co raczej własne jego widzenie. Proces twórczy można odnieść także do myślenia pytanego definiowanego przez Krzysztofa Szmidta, jako sekwencję działań angażującą jednostki ulegające pewnemu zdziwieniu nad światem [18, s.22] Nie przyjmują niczego, jako oczywistość, stronią od konwergencyjnego postrzegania rzeczywistości, a skłaniają ku wielopostaciowym możliwościom podpowiadanych przez kreatogenny umysł. Kreator to twórca (z łac. creatio – tworzenie), a kreacjonizm w sztuce zakłada, że świat przedstawiony w dziele jest wytworem wyobraźni twórcy, nie zaś tylko odbiciem rzeczywistości, jest wynikiem zamierzonego i wolnego aktu twórcy. Definicja ta oczywiście jest jedynie uogólnieniem, zarysem rozumienia kreatywności. Jednocześnie, skupiając się na głównych cechach osobowości kreatywnej należy wymienić przede wszystkim, co też poniekąd w tej lakonicznej definicji zostało wskazane, neofilię, – czyli zamiłowanie do nowości [18, s.22], czy też bycie pomysłowym określanym, jako ideacja [18, s.8], ciekawość poznawcza, która determinuje pytania i poszukiwanie odpowiedzi („myślenie pytajne”). Ważne w kreatywności jest, by to zdumienie nad światem, fascynację tym, co zewnętrzne i wewnętrzne przekuć w trwalszą motywację poznawczą, prowadzącą do stworzenia nowych rozwiązań, kierunków w literaturze, malarstwie, ale nie tylko, w każdej dziedzinie życia codziennego. Praca twórcza może być kompilacją tzw. umysłu zbiorowego, czyli współpracy grupy budującej pomysł choćby poprzez burzę mózgów, jak również może przebiegać w samotności, co nierzadko decyduje o nieprzeciętnych rezultatach w tworzeniu nowego.

Psychologia poznawcza mówi również o rodzeniu się pomysłu na drodze inkubacji, czyli pewnego procesu podejmowanych prób i błędów prowadzącego do oczekiwanego rezultatu, jak i iluminacji, będącej formą nagłego oświecenia, myśli, które zrodziło się raptownie. R.J. Sternberg mówił o pojęciu wglądu [16, s.305], który pozwalał na natychmiastowe zrozumienie i odkrycie rozwiązania dotychczas niestosowanego. Chcąc uniknąć wtórności trzeba spełnić jeden podstawowy warunek, a mianowicie jak stwierdził badacz twórczości plastycznej Sławomir Popek, że bez nonkonformizmu proces twórczy nie może zaistnieć [13].

Recepcja kształtowania się innowacyjności w przestrzeni kultury skłoniła do wyjścia z założenia, że artysta tworzy nową jakość poprzez swoje dzieła, jednak nie separując się całkowicie od dorobku wcześniejszych pokoleń. Oznacza to, że artysta tworzy na drodze samotności, ale jednocześnie inspirować się dotychczasowym dorobkiem kultury.

Omówieniu etapów formowania się osobowości artystycznej i przejawów ekspresji twórczej autora posłuży przykład Marii Więckowskiej. Wybór krakowskiej malarzki i poetki wynikał z badawczego zadziwienia nad przemilczeniem jej osoby we wszelkich opracowaniach z lat 70. i 80. dotyczących młodego malarstwa polskiego z lat 1944 – 1978. Istotnym ku temu powodem być może była artystyczna niezależność i nieugiętość Więckowskiej, bo z pewnością nie brak talentu. Kunszt jej obrazów doceniali prywatni kolekcjonerzy z Polski, Anglii, Austrii, ówczesnej Czechosłowacji, Finlandii, Francji, Holandii, Szwajcarii czy USA. Jej obrazy były ekspozowane na większości najważniejszych wystaw w Polsce od czasu debiutu w 1957 roku. Nikt nie spodziewał się, że w listopadzie 1980 odbędzie się ostatnia ekspozycja dzieł, która miała miejsce. W tym w pawilonie BWA – Kraków. Wydano na tę okazję skromny katalog ze spisem 120 obrazów artystki powstałych na przestrzeni 20 lat pracy. Niedługo po tym wydarzeniu nastąpiły lata wycofania się z udziałów w wernisażach, ale to nie oznaczało, że przestała malować.

Początek i kres życia Marii Więckowskiej (1925-2010) wyznaczyły granice czasowe sztuki, będącej tematem moich prac badawczych. Wsparciem talentu Marii Więckowskiej byli przede wszystkim profesorzy ASP w Krakowie, promujący koloryzm, a więc kierunek przeżywający złoty okres w dwudziestolecie międzywojennym. Jego kontynuacja po roku 1945 była naturalnym przejawem chęci powrotu do świata zapamiętanego sprzed wybuchu II wojny światowej, względnego ładu, spokoju i przewidywalności. Jednak, tak jak nie można powiedzieć, że sztuka powojenna była jednolita, tak też trzeba zaznaczyć, że czynniki kształtujące styl Więckowskiej były zróżnicowane.

Lata 1947-57 przyniosły polemikę teoretyków sztuki z jej służebną funkcją wobec problemów rzeczywistości. Przestrzenią do dyskusji stały się spotkania w ramach Klubu Młodych Artystów i Naukowców. Prostota i dobitność w przedstawianiu wojennych wspomnień wyniosła sztukę poza zbiór surrealistyczno-kubizujących abstrakcji czy kapizm. Głównie koloryści uznali dzieła Koła Samokształceniowego w Krakowie za: „prymitywne, brutalne i dzikie” [14, s. 31], antyestetyczne. Stąd też na stałe zostało im przypisane określenie „Barbarzyńców”. To właśnie koloryści zwani też kapistami zdominowali polską sztukę powojenną, co można było dostrzec już podczas pierwszego pełnego przeglądu plastyki polskiej po II wojnie światowej, za jaki można uznać Salon Wiosenny w 1946 roku w Warszawie. Wystawa obejmowała 446 prac. Można było zobaczyć głównie portrety, pejzaże i martwe natury. Największe zainteresowanie wzbudzały prace Andrzeja Pronaszki, Jana Cybisa, Jerzego Fedkowicza, Artura Nachta, Czesława Rzepińskiego, Eugeniusza Eibischa, Zygmunta Radnickiego, Adama Marczyńskiego, Hanny Rudzkiej (później Cybis) oraz wielu innych malarzy – kolorystów, zwanych kapistami od Komitetu Paryskiego założonego w 1923 r. pod kierunkiem profesora, Zbigniewa Pronaszki. Istotny wpływ na dominację kapizmu w powojennej Polsce miało zawiązanie się przy poparciu partyjnych władz związku twórczego ZPAP, którego skład stanowiła kadra profesorska, jak czytamy: „Zawładnięcie zaś równocześnie związkiem i szkolnictwem czyniło mistrzów i zwolenników koloryzmu najbardziej liczącą się w życiu publicznym reprezentacją krajowej społeczności plastyków (...)” [2, s.30]. To zdanie Janusza Boguckiego nosi znamię niechęci do zaistniałego zjawiska, gdyż mówienie o „zawładnięciu” wskazuje na nieuzasadnioną, może niesłuszną czy niesprawiedliwie osiągniętą dominację.

Przybliżając charakter grupy kapistów wskażę inspiracje Marii Więckowskiej filozofią pracy twórczej, a która stała się jej bliska głównie za sprawą Czesława Rzepińskiego. Być może spowodowane to było szacunkiem, jakim profesor ASP obdarzał swych studentów, uważając ich za suwerenne jednostki, mające prawo do kształtowania własnej drogi formalno-technicznej. Innowacyjne podejście pedagogiczne dotyczyło przede wszystkim na formowaniu stanu duchowego, by na tej drodze ukonstytuowała się osobowość artysty. Nie krył swoich poglądów wobec aktualnego mu stanu sztuki. Wypowiadał się ironicznie na temat przyjętej hierarchii kierunków wśród, których najwyższe miejsce zajmował tasyzm i jego różne konfiguracje. Niechętnie też odnosił się do geometrycznych abstrakcji względem, których - tendencjonalnie lub nie - zniechęcił Marię Więckowską. Prawo wyboru wydaje się, jednak najważniejszym przesłaniem Czesława Rzepińskiego wobec studentów.

Aspiracją ceniącego się artysty jest wykreowanie własnego, rozpoznawalnego stylu, jednak sposób dochodzenia do formowania się dojrzałej sztuki wynika często z doświadczeń zbiorowych poprzedników, mentorów czy nawet buntu wobec nich. Procesualność przekazu postaw i artystycznego myślenia można dostrzec właśnie na przykładzie biografii Czesława Rzepińskiego. Jej przybliżenie pozwoli dostrzec przenikanie się twórczej idei między pokoleniami, by z całą mocą zaistnieć w interakcji profesor (mentor) - student.

Otóż Rzepiński, będąc w szóstej klasie gimnazjum, uczęszczał jednocześnie do Wolnej Szkoły Malarskiej, pobierając nauki u Zbigniewa Pronaszki i Jerzego Fedkowicza, którzy w późniejszych latach byli również profesorami studentki ASP, Marii Więckowskiej. Podróż Rzepińskiego do Paryża w zawiązanym Komitecie Paryskim zaowocowała fascynacją impresjonizmem - malarstwem Paula Cézanna, Claude Monet'a, Pierra Bonnardu skupionych na operowaniu kolorem i wzajemnej relacji barw na płótnie [14, s.27]. Przejawy tego nurtu jednoznacznie dostrzegane są w polskim koloryzmie. W roku 1933, kiedy w kraju wyraźnie już dochodziło do konfliktów społecznych, w Krakowie, skupiającym artystów nadających brzmienie sztuce, za sprawą Józefa Jaremy powstał teatr malarzy – „Cricot”, w którym swe miejsce znalazł również Rzepiński. W żaden sposób nie ograniczyło to zaangażowania i czynnego udziału w wystawach malarskich. Związał się głównie z grupą „Zwornik”. Idee zbliżyły ich do kapistów, będących ugruntowaną bazą działań artystycznych Czesława Rzepińskiego sprzed burzliwych lat wojny, będące dla większości artystów czasem milczenia. Przebywając w Krakowie w 1945 roku, podjął się kontynuacji przerwanych przez okupanta prac i skupił na kierunkach wypracowanych podczas podróży do Paryża, czy działalności grupy teatralnej „Cricot”. Był to też sposób na zapomnienie o okrucieństwie minionych sześciu lat. Sztuka miała dawać radość, sycić uczucia, powinna wzmacniać szczęście i wiarę w sens ludzkiego działania, o czym też mówił Czesław Rzepiński podczas wystawy w Moskwie: „Jeśli widz choć na minutę doświadczy radości przed moim obrazem, będę uważał, że w jakimś stopniu wypełniłem moją artystyczną powinność” [11, s.74]. Wystawy w latach 1947 (Kraków), 1949 (Warszawa) ujawniły dążenia artysty do niwelowania dekoracyjności, ograniczenia środków wyrazu. Przekonanie o konieczności ascetyzmu w operowaniu środkami ekspresji w malarstwie przekazywał również studentom ASP. Nauki te arbitralnie przyjęła Maria Więckowska, która we wstępie do katalogu promującego wystawę jej prac w 1980 roku, już, jako dojrzała artystka napisała, iż malarstwo olejne należy uwolnić „od grafiki, narracji, dekoratywności itd.” [25, s.5]. Podobnie, jak jej profesor chciała skupić się na odnalezieniu unikalnej harmonii między barwą a światłem, co absolutnie nie prowadziło do abstrakcji. Jak powiedziała w wywiadzie udzielonym Piotrowi Skrzyneckiemu: „Jestem także przeciwniczką malarstwa abstrakcyjnego, bo przecież obraz abstrakcyjny może być fragmentarycznym zbliżeniem materii (np. powiększenia mikroskopowego), czyli po prostu zwykłym naturalizmem” [15]. Tymczasem to właśnie abstrakcja była główną drogą ekspresji dla artystów, tworzących po roku 1955, a lata 1952-1980, to czas debiutu i końca aktywnej działalności artystycznej Marii Więckowskiej. Rynek sztuki próbowały podbić swoimi manifestacjami różne grupy artystyczne, a z tych najbardziej znaczących możemy wymienić warszawską Grupę 55, poznańską R 55, katowicką ST 53, lubelską Grupę Zamek i nową Grupę Krakowską [6, s.33]. Z perspektywy czasu działania artystów, za wyjątkiem dojrzałej artystycznie Grupy Krakowskiej, były oceniane, jako mierne próby poszukiwania nowoczesnej formy „od ascetycznej dyscypliny” poprzez surrealistyczne zabiegi wobec realizmu, jako fundament poznawczego, po kubizm [6, s.34]. To także moment przejawów niechęci do kolorystów demonstrowanych przez grupę Cricot 2 (oficjalnie zawiązana w 1957 roku) pod kierownictwem Tadeusza Kantora, odwołująca się do tradycji Grupy Krakowskiej czasów przedwojennych za sprawą Jonasza Sterna, Marii Jaremy i Adama Marczyńskiego. Artyści ci składali się ku poetyckim nurtom surrealistyczno-ekspresyjnym.

Kształtowanie się tożsamości artystycznej nie odbywa się w separacji od rzeczywistości, nawet, jeżeli wypowiedź twórcy jest wynikiem wchodzenia w głąb swego umysłu, jak to się dzieje w dużej mierze u Marii Więckowskiej. Można powtórzyć za Romanem Zawadzkiem [27, s. 53], że psychika jest odwzorowaniem kultury, będącej

środowiskiem rozwoju danej jednostki. Nieobce były Więckowskiej działania twórców należących do Grupy Krakowskiej. Jednak o impulsie do tworzenia decydowały dominujące w artystyce uwarunkowania intrapsychiczne. Negowała abstrakcję, uchodzącą za formę poszukiwania wolności w sztuce. Nie popierała również adaptacji do swych dzieł technik i koncepcji pozamalarskich. Uważała, że malarze wkraczają na drogę transgresji – przekraczania granic, jedynie po to, by w ten sposób podkreślić nieszablonowość i osiągnąć geniusz, prowadzący do wypracowania odrębnej od dotychczas znanych metod pracy twórczej w malarstwie. Dążyła do wzniesienia się ponad osobowość Tadeusza Kantora (1915-1990), promującego informel, czy też ponad kinetyzm Marii Jaremy (1908-1958) skupiając się na stwarzaniu pozoru ruchu przez laserunkowe, migotliwe przenikanie się malowanych form („Filtry”, „Rytm”). Natomiast zainspirowała się formą przekazu aluzji metaforycznej, która ewoluowała szczególnie za przyczyną Tadeusza Brzozowskiego (1918-1987). Jego malarskie kompozycje zyskały większej autonomii wobec korelacji z konkretnym przedmiotem rzeczywistości za sprawą operowania na płótnie gęstą materią farby, układającej się w dynamiczne, surrealistyczne przedstawienia, silnie zorganizowane, dalekie od automatyzmu [3, s.21]. Maria Więckowska również odżegnywała się od „acton paiting”.

Pracę nad obrazem poprzedzała licznymi szkicami doprecyzowując szczegóły mającej powstać wielowarstwowej struktury malarskiej bliskiej w swej formie płaskorzeźbie, bo i tworzonej nie pędzlem, a stalowymi szpachelkami malarskimi. Pochylając się nad tematyką obrazów, należy wskazać wspólnotowość tematyczną z przekazem płócien Brzozowskiego, kładącego nacisk na dramatyczne napięcia ludzkiego bytu – Maria Więckowska malowała często cierpienie. Jej obrazy przedstawiają postaci ukryte, eteryczne, emanujące wewnętrznym światłem, jednak zgaszone przytłaczającym żywiołem szarości symbolizującej obojętność, ożywionej przyrody wyrażonej grubą,

Maria Więckowska, „Dziewczyna z różą”, olej na płótnie 22x30, zbiory prywatne

pełną niepokoju plamą olejnej farby. Jest to piękny świat, lecz zanurzony w lęk, niepewność, poranione uczucia, ignorancję społeczną wobec tego, co słabe. Jak powiedziała w wywiadzie udzielonemu Piotrowi Skrzyneckiemu: „Malarstwo współczesne uwolnione od wszelkiego naturalizmu, według mnie powinno być poetyckie i refleksyjne. Powinno rozwiązywać ludzkie problemy filozoficzne. Nazywam takie malarstwo malarstwem wyobraźniowym, zależnym wyłącznie od indywidualnej inwencji człowieka, od jego maksymalnie rozbudowanej wyobraźni (...)” [15]. Sposób myślenia i wrażliwość Więckowskiej i w tym aspekcie jest zgodne z imperatywem dramatyizmu malarskich przedstawień Tadeusza Brzozowskiego, podejmującego tematykę ludzi słabych, okaleczonych, udreńczonych. Artysta mówił: „Bo sztuka to nie kontemplacja piękna, lecz przeżywanie ludzkich spraw... Nasycam kolor do maksimum, a potem nagle go przygaszam.

Przygaszam tak, jak gasną nasze przeżycia. Jak rodzą się kontrasty ludzkiego losu. Mam stałe na myśli ludzi pięknych poplamionych brudem” [15]. Podobnie wydaje się myśleć Maria Więckowska.

Podkreślałam niejednokrotnie, że Maria Więckowska odżegnywała się od nurtów abstrakcyjnych reprezentowanych przez chociażby Tadeusza Kantora. Można, jednak powiedzieć, że łączyło ich zamiłowanie do słowa, choć oboje wykorzystywali je w zgola odmiennej formie. Tadeusz Kantor zapisywał zgłębiane teorie, dotyczące chociażby taszyzmu (fr. la tâche – plama), natomiast Maria prowadziła intymistyczne zapiski - pisała wiersze, krótkie formy literackie.

W szczątkowej formie jej próby literackie zostały wydane w formie tomiku w 2015 roku o tytule trafnie charakteryzującym introwertyczny etap w jej życiu, który trwał kilkadziesiąt lat - „Samotność nieomylna” [24]. Więckowska spisywała również wspomnienia w formie pamiętników, które istnieją jedynie jako rękopis. Istotnym elementem tych zapisków jest dość znacząca perspektywa czasu. Echo dzieciństwa przejawia się w obrazach z pewnością zmienionych optyką wyobraźni i pamięci. Zacierające się w mgłę upływających dziesiątek lat szczegóły wydarzeń, zostały zastąpione środkami poetyckimi, nadającymi opisom charakter drobiazgowości. Egzemplum takich zabiegów literackich ujawnia się, gdy Więckowska portretuje Jarosław - miasto wspomnień o kochanych rodzicach, ale również spadających bombach, rozstaniach i śmierci. Jako dwudziestosiedmioletnia kobieta podjęła się odtworzeniu bolesnych doświadczeń trzynastoletniej dziewczynki. Wydarzenia miały miejsce 6 września 1939 roku, kiedy miasto zostało zbombardowane, głównym celem była Lachmanówka - osiedle oficerskie i miejsce zamieszkania rodziny Więckowskich.

Cytat: „Byłam przecież małą dziewczynką, on przynosił mi orzechy, rozgniatą brązowym butem i wyluskiwał biały środek, brał mnie na kolana i wyjmował z małej ciasno zapiętej kieszonki czarny grzebyczek. Cesał mnie. Mama zaplatała mi nad uszami dwa warkoczyki, ale on rozplatał je i cesał, tym swoim czarnym grzebyczkiem” [23].

Liczne deminutywy podkreślają silne zaangażowanie emocjonalne, urok i niewinność sytuacji, wiek bohaterki i chęć pozostania małym dzieckiem otoczonym czułością. Plastyczność opisu i przykładanie wagi do barw ujawnia się w przypisywaniu kolorów konkretnym przedmiotom, zapamiętanych lub wymyślonych, bo przecież od tego dnia minęło 14 lat.

„Pozwoliłam mu się cesać, ponieważ kochałam go. Kiedy odchodził odprowadzałam go aż na róg ulicy i wszyscy śmiali się, że odprowadzam narzeczonego. Byłam oczywiście za mała na narzeczoną, ale nigdy nie miałam brata, a ojca nie pamiętałam. Umarł kiedy miałam zaledwie 3 lata. Ten żołnierz stał się dla mnie bratem, ojcem i narzeczonym. Czułam jak bardzo jest mi potrzebny” [23].

Rzadko w swych tekstach pisała o miłości w sposób bezpośredni wyznając, że kogoś kocha. Bojąc się utraty bliskiej osoby w pewnym momencie swego życia zaczęła unikać bliższych relacji, a jednocześnie w tekstach wyrażała tęsknotę za nimi: „Niczego nie chcę prócz miłości”, „nikt mnie nie kocha, jestem cieniem”, „Kochaj mnie” [23].

W swych zapiskach i wspomnieniach nie zawsze była konsekwentna, na co mogła wpływać zawodna pamięć. Możliwe też, że wplatała we wspomnienia fikcję niejako kreując swoje życie, czyniąc je bardziej literackim. Ojca wspomina z malarską dbałością o szczegóły, nie tylko pisząc, ale i nagrywając swoje opowieści. Można usłyszeć głos dojrzałej kobiety, który przynosi słuchaczy do osobistej tragedii malarki: „Zginął tragicznie (...) W tym dniu, kiedy wyjeżdżał, cóż trudno w to uwierzyć, ale wiedziałam, że nie wróci, że coś się stanie. Nie potrafiłam opowiedzieć, wytłumaczyć ostrzec. Trzyletnie

dziecko płakało tak, że nikt nie mógł go uspokoić, płakało tak, jakby samo umierało... Mając lat dwadzieścia przysnił mi się ten dzień. I we śnie zwróciłam się do rodziny i powiedziałam: ojciec nie może jechać, ponieważ tam zginie”.

Impulsem do pozostawienia po sobie tak wielu tekstów auto- i quasibiograficznych, a także autoportretów była chęć nie tylko utrwalenia siebie, walka z przemijaniem i zapomnieniem, ale także potrzeba wnikięcia w głąb własnej tożsamości i ustalenia uczuć na drodze introspekcji: kim jestem, jaka jestem i jaka jest moja sztuka? Obserwacja tego, co zewnętrzne prowadziło do ustalenia prawdy o sobie i uporządkowania życiowych sądów. W jednym z wierszy pisała: „Poezja jej, a także obrazy mają w sobie piętno wielkiego cierpienia, dramat istnienia” [23]. Doświadczając skutków wojny, dorastając w nieustannym poczuciu zagrożenia, widząc zniszczenia zbombardowanego rodzinnego miasta, śmierć ojca, a kilka lat później bliskiego przyjaciela - żołnierza, którego wspomina w swych pamiętnikach, przywołując dzień, kiedy zginął. Cytat: „Tam, tam... Tadziu – nikt mnie nie słuchał. Chciałam powiedzieć całemu światu, że on tam leży, że jest zabity (...)” [23] – dalej opisuje, że jej ból jest „skamieniały”, a wszyscy wokół „bali się i tylko się bali” [23] przyznajemy prawo do ciągłych powrotów do przeszłości i nieustannego mierzenia się z lękiem i cierpieniem. „Mój spalony świat (...) Sklepienie nieba nie jest sklepieniem nieba, tylko otchłanią pustki” [23] – szaroniebieskie migotliwe tło płócien z ukrytymi, drobnymi postaciami, to częsty motyw jej obrazów, których temat znajduje uzasadnienie w jej doświadczeniach z dzieciństwa, stąd też postaci przybierają sylwetki dzieci, może jej samej, jakby chciała odnaleźć siebie, jako małą dziewczynkę, którą nie mogła pozostać pod ciężarem wojennych dramatów. „Nie ma małej dziewczynki” [23] – czytamy w retrospekcjach z 1952 roku. W konstrukcje swych dzieł wkłada nie tylko wytwory swej wyobraźni, ale cały ciężar osobistych doświadczeń. Teksty i obrazy stały się efektem wyodrębnienia poszczególnych wątków i związanych z nimi refleksji, emocji uwikłanych w egzystencjalną filozofię. W procesie twórczym odnajdywała siłę, a skupienie na pracy, wyznaczonym celu porządkował rozedrgane struny nadwrażliwej osobowości. Wskazówki do tworzenia kompozycji malarskich stawały się również drogowskazami w codziennym planowaniu dnia. Wyprawą w głąb mniej symboliczną niż jej malarstwo są intymistyczne zapiski, w których rozprawia się z demonami przeszłości i silnie odczuwanego przez całe życie lęku, drażliwości. Można rzec w słowie obnaża swoje emocje. Karty szarych zeszytów skrywają fragmenty życia układające się w rytm utraty bliskich, czekania i przemijania. Wielokrotnie powtarza: „Czekanie to wielka bezradność (...)”, „Czekanie to są suche wargi (...)”, „Czekanie przy drzwiach (...)”, „Czekanie to jest udana zaduma (...)” [22] – powtarzalność kluczowego słowa wydaje się prowadzić autora do nigdy niespełnionego oczekiwania, co stworzyło wokół niej atmosferę utraty, głęboko przeżywanego niespełnienia, co wybrzmiewa w szczerym wyznaniu: „Oto masz. Moje straszne serce. Serce matki, która nigdy nie miała dziecka. Masz, to jest mój okup.” Czekala na powrót ojca, czekała na miłość, czekała na sukces artystyczny, okupując go poświęceniem i determinacją przekroczenia skłonności do zatapiania się w zadumę.

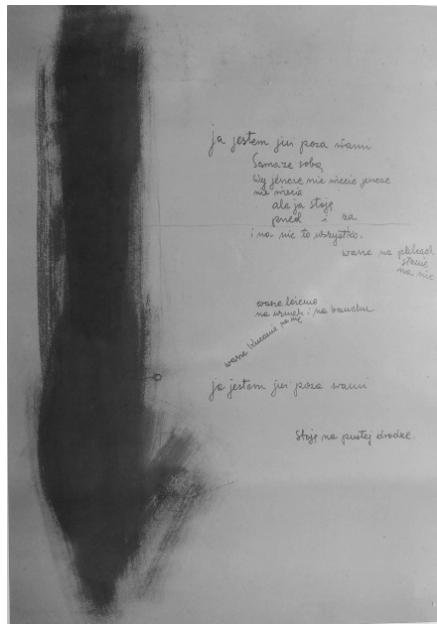
Cytat: „Maluj drapieżnie, brutalnie, odważnie (...) wykonaj zamiar”, „Codziennie coś trzeba robić” – nieustannie napominała samą siebie – „Spiesz się trzeba nie w pracy, ale w momentach marnowania czasu” [22]. W przywołanych fragmentach dominuje metafora, która odzwierciedla sposób myślenia i działania autorki, ale też jest metodą na radzenie sobie z bolesną przeszłością. „Drapieżne malowanie” nie koreluje z melancholią i nastrojowością opowiadań o zauroczeniu, czy nawet tematyką malarstwa ukazującego przyrodę i postaci nierządno okaleczone, zagubione w przytłaczającej pustce tła. Brutalna i odważna faktura dzieł inherentna z cierpieniem i nostalgią stwarza oksymoron definiujący osobowość Marii Węcowskiej, jako kruchej istoty, będącej syntezą drobnej

sylwetki i wrażliwej psychiki, a jednocześnie tytanki pracy o silnej potrzebie płodności twórczej

Myślenie metaforyczne definiuje szereg prac literackich i malarskich. Metafora jest środkiem wyobraźni artysty, ale też jest sposobem rozumienia codzienności przez większość ludzi [10, s.37], co czyni je nieuświadomionymi środkami poetyckimi. Oprócz metafor strukturalnych istnieje szereg pojęć o właściwościach metafor orientacyjnych [10, s.52], odnoszących się do kierunków w przestrzeni: góra – dół, do – z, przód – tył, na – od, głęboko – płytko, centralny – peryferyjny. Zastosowanie takiego ukierunkowania metafory odnajdziemy w wierszu „ja jestem już poza wami” [22, s.9], który jako komunikat lingwistyczno-wizualny wymusza wręcz wykorzystanie do jego interpretacji narzędzi interdyscyplinarnych. Praca ta wskazuje również odstępstwa od pejoratywnych przekonań na temat abstrakcji, chociaż kształt i rozumienie barwej plamy z lewej strony kompozycji dookreśla ją w sposób znaczący wskazując kierunek interpretacji. Obraz i tekst, znajdujące się na wspólnej płaszczyźnie, jak słusznie sugerują badacze komunikatów multimodalnych należy odczytywać jako hybrydyczną całość. Zarówno graficzne elementy jak i słowa można interpretować z wykorzystaniem kierunków w przestrzeni zawłaszczonych przez metaforę o charakterze orientacyjnym odczytywanej w kontekście doświadczeń psycho-fizycznych i kulturowych [10, s.53].

Orientacje przestrzenne znalazły zastosowanie również w teście projekcji, będącym narzędziem analizy prac plastycznych, który pogłębia wnioski interpretacyjne, wynikające z czytania tekstu monodyscyplinarnie. Odnosząc się do wizualnego aspektu wiersza, który był niewątpliwie znaczącym elementem dla Więckowskiej, jako malarki, podkreślić należy niekonsekwencję zapisu wersów w liniach poziomych. Najbardziej dynamiczna pod tym względem jest druga strofa, w której trzy wersy opadają, a jeden wznosi się z lekkim zakrzywieniem. Prawa strona, gdzie umieszczony jest wiersz identyfikowana jest z męskością, a więc siłą, odwagą, działaniem, ale także zorientowana jest na przyszłość. Natomiast opadające i wznoszące się linie bazowe pisma odzwierciedlają negatywny i pozytywny nastrój podmiotu mówiącego na wzór metafory orientacyjnej (być podniesionym na duchu, podupać na duchu). W ujęciu ogólnym styl liryku ukształtowany środkami mowy wydaje się prosty, dyskretny w formie. Brak tu regularności, wyszukanych porównań czy zaskakujących neologizmów. Jednak wybrzmiewa z niego niedopowiedzenie, niedookreślenie zastosowanych chwytów retoryczno-wizualnych, tworzących tajemniczy obraz poetycki, który w swym całokształcie stanowi przedstawienie metaforyczne.

Podmiot liryczny zwraca się do bliżej nieokreślonego zbiorowego

Maria Więckowska, rysunek na papierze,
kolekcja prywatna

odbiorcy. Zapis małą literą zaimka wskazującego „ja” sugerowałby postawienie osoby mówiącej na niższej pozycji względem adresata, ujawniającego się w zaimku zapisanym dużą literą „Wami”. Jest to, jednak wniosek nieco mylący, bo wyciągnięty z kreowanych przez autorkę pozorów. Otóż w grafologii zwraca się uwagę na odstępstwa od powtarzających się norm, a w tym przypadku takim wyjątkiem jest litera „j”, jedynie kształtem pozorująca małą literę, a jednak górna jej część znacząco wystaje poza wstęgę pisma. Sytuację tę wzmacnia wysoko postawiona kropka nad „j”. Tym sposobem aspiracje podmiotu lirycznego, marzycielstwo i ambicja zostały zdemaskowane. Liryczne ja odsłania się w postawie odseparowania wobec innych również w słowach: „jestem już poza Wami”, „stoję przed i za” i dopiero ostatni wers przybliżył nam tajemniczą przestrzeń bytu, którą jest pusta droga. Czasowniki „jestem” i „stoję” wskazują na trwanie i w pewnym stopniu bezruch, zatrzymanie w miejscu, zaś droga w naszej kulturze jest symbolem życiowych losów, co zostało utrwalone w frazeologizmie „droga życia”. Epitet dookreślający miejsce bytu, mówiący o pustej drodze konotującej ciszę i milczenie, a także samotność. Tak wynika z zapisu, że jedynym elementem przestrzeni jest podmiot mówiący. Nasuwa to myśl, że bohater tej sceny nie ma przeszłości, ani przyszłości, żaden element nie odsyła do bytu przed i po, jest tylko teraz, ta chwila, w której trwa, w której jest, co zostało wzmocnione przez powtórzenie: „ja jestem już poza Wami”, tworzącego kompozycyjną klamrę, złudny koniec. Owe „poza” jest właśnie pustą drogą, ponieważ „poza” mierzalnym czasem. Kilka wersów poniżej, jak gdyby po dłuższej chwili milczenia, zostało dopisane zdanie: „Stoję na pustej drodze” zakończone kropką. Jest to wyjątkiem, bo generalnie autorka znaków interpunkcyjnych nie stosowała, miało to miejsce w sporadycznych sytuacjach, co sprawia, że jest to fakt szczególnie, domagający się dodatkowych wniosków. Kropka w tym tekście pojawia się po siódmym wersie: „i na nic to wszystko.”, potęgując definitywność tego stwierdzenia. W odczuciu odbiorcy może pojawić się wrażenie kategorię tonu. Zakończenia rozmowy. Jednak tak się nie dzieje. Stwierdzenie „na nic to wszystko” rozwinięte zostało w drugiej strofie, jako szereg czynności, jak stanie, leżenie, kucanie, które podejmują nieznanymi nam „oni”. Każde z tych działań wiedzie ku innej przestrzeni. Postawa stojąca wpisuje się w psychoprzestrzeń wiodącą ku górze, pozycja leżąca jest horyzontalna, łączy lewą stronę z prawą, kucanie prowadzi ku dołowi. Zatem zakres wyznaczonych ról jest ogromny i zróżnicowany, dotyczący tego co materialne, ale i duchowe, sakralne. Starania dotyczą przeszłości i wiążą się z przyszłością, odnoszą się do tego co wiemy i co jest znakiem zapytania. Można zatem uznać, że wymiar działań jest odwrotnie proporcjonalny do efektu, którego brak. Powtórzenie „na nic” hiperbolizuje bezsens podjętych prób, które miały prowadzić do bliżej nieokreślonego celu.

Uwagę w przytoczonym wierszu zwraca niekonsekwencja w zastosowaniu dużej litery, zróżnicowana długość wersów, a także ich niestandardowy zapis. Te cechy pozwalają na stwierdzenie o jego nieregularności, ale też o jego futuryzującej formie, która niesie za sobą semantyczne konotacje. Dychotomia w zapisie dużych i małych liter, sprzeczności kierunków wstęgi pisma z psychoprzestrzenią, do której odsyła odbiorców sens słowa np. opadający wers zawierający czasownik „stanie”, semantycznie wiedzie ku górze, ponieważ wskazuje postawę wyprostowaną, wyciągniętą. Przykładem zjawiska sprzeczności jest również wznoszący się dukt wersu, w którym występuje czasownik „kucanie”, prowadzący ku sferze na dole ze względu na postawę ciała. Rozbieżności te nasuwają wniosek o dualizmie, wewnętrznym napięciu autora między skrajnościami. Także można w tej strategii dostrzec swoiste balansowanie autora między sacrum a profanum, czy też podkreślenie współistnienia tych dwóch światów. Podobne odniesienia interpretacyjne wskazuje plama barwna z wyraźnym duktem pędzla, podkreślający, iż

ręka prowadziła ją od góry ku dołowi. Ostre zakończenie przywodzi na myśl opadającą strzałę, co także można odczytywać w kontekście smutku, przynęgnięcia sprowadzające autorkę na ziemię ze świata marzeń i wyobraźni.

Na interpretację elementów graficznych składa się również forma zapisu wiersza w przypadku, której nie można mówić o całkowitym rozluźnieniu kompozycyjnym. Otóż początki wersów 2-4, 7, 5-6, 10-11 są względem siebie równoległe. Podobnie dzieje się z zakończeniem wersów 1,7,12,14. I w tym przejawia się dominacja zmysłu malarskiego, bo w sposobie zapisu ujawnia się jak bardzo było ważne dla autorki zachowanie wizualnej harmonii. Tak więc, pierwszy i ostatni (a raczej przedostatni) wers stał się kłamrą nie tylko poprzez powtórzenie, ale także zapis graficzny. Między treścią tekstu a formą graficznego zapisu dostrzec można spójność, co potwierdza konieczność holistycznego odczytywania multimodalnych komunikatów. Nasuwa się potrzeba dopowiedzenia myśli niewyrażonych, a jednak bardzo mocno zasugerowanych: Byłam z Wami, ale już odeszłam, „jestem sama ze sobą” – widzę siebie w prawdzie, odkrywam ją teraz. Nic nie rozprasza mojej uwagi. Nie wróczę do Was, bez względu na to, jak bardzo będziecie się starać. A po chwili ciszy, może dalekiej podróży do miejsca, z którego przemawia, podmiot liryczny odkrywa rąbek tajemnicy i wskazuje gdzie jest owe „poza”, czyli gdzieś „przed i za” dookreślone w ostatnim wersie: „na pustej drodze” będącej metaforą życia. „Przed i za” sugeruje, że ma miejsce przekraczanie pewnej granicy. Może dotyczącej tej życia i śmierci, stąd też ta pustka i dezorientacja wykluczająca działanie. To tłumaczyłoby również ogołocenie z elementów krajobrazu, których można byłoby spodziewać się na drodze. Niewątpliwie obraz poetycki prowadzi nas ku osamotnieniu i ciszy, by zderzyć się z intrapsychicznym światem.

Jest to jeden z wielu przykładów zastosowania środków poetyckich zarówno w komunikacie wizualnym jak i lingwistycznym. Słusznym podejściem jest angażowanie różnych dyscyplin do odczytania prac plastycznych operujących słowem i obrazem.

Także zamiłowanie do tzw. mowy wiązanej nie jest rzadkim zjawiskiem wśród malarzy. Z rówieśników Marii Więckowskiej można wymienić chociażby Leszka Dutkę czy nieco młodszego Wiesława Dymnego. Zatem nie powinno też dziwić, że następstwem transformacji informelu było wykorzystanie materii farby do malowania przez pisanie, co w pewien sposób nawiązuje do kaligrafii, sygnatur, écritures (fr. pisane ręką). Przykład takiej działalności artystycznej widzimy u Stefana Gierowskiego, czy Ireneusza Pierzgałskiego, z tym że w 1956 roku ten ostatni artysta w swej malarskiej kaligrafii uwzględnił istniejące systemy pisma układające się w konkretny tekst, co jest sprzeczne ze spontanicznością gestu, tak istotnego dla informelu. Kaligrafia również zawładnęła twórczością Janiny Kraupe-Świdorskiej. Jej prace stanowiły głównie zapisy muzyczne. Tonacje barw na płótnie odpowiadały konsonansowi nut. Granice informelu przekroczyła również Teresa Rudowicz (1928-1994), na twórczość, której decydujący wpływ miała podróż do Włoch, którą odbywała wraz z mężem Marianem Warzechą. Oboje też należeli do Grupy Krakowskiej II – okres wpływu informelu na ich prace definitywnie zakończył się w 1959 roku. Wyobraźnia zaprowadziła ich w kierunku „poetycko-metaforycznej materii malarstwa. W swoich kolażach i asamblażach¹ wykorzystywali nietypowe materiały, strzępy tkanin, rękopisów, mszały pokryte drobnym szlaczkiem cyrylicy, fotografie, gipsowe odlewy” [4, s.127]. Efektem twórczych działań Teresy Rudowicz były strukturalne, reliefowe kompozycje zachowane w stonowanych, harmonijnych sepiach,

¹ Metoda tworzenia z istniejących przedmiotów i materii w rzeczywistości nazywana jest asamblażem (fr. assemblage – łączenie, spajanie, mieszanina), z tym że w odróżnieniu od kolażu, w którym tkwi jego rodowód, są to obiekty przestrzenne, wkraczające w rzeczywistość, tworzące obiekty na pograniczu sztuki environment („tworzenie otoczenia”), w której odbiorca staje się elementem scenarii i sytuacji wyreżyserowanej przez twórcę.

beżach, brązach, niekiedy z dodatkiem akcentu czerwieni czy intensywnej czerni.

Malarstwo pisane, czy też malarz, którego materia wypowiedzi twórczej bywało również słowo stało się zjawiskiem powszechnym, choć jeszcze wtedy, gdy Maria Więckowska aktywnie udzielała się w świecie sztuki, nikt tej konwencji nie skategoryzował w historii sztuki. Pojawiły się wprawdzie badania bardziej sprecyzowane nad zdarzeniami tekstowo – obrazowymi w latach 60., a pierwszą znaczącą pracą na ten temat była książka Michela Butora, „Les Mots dans la peinture”, w której uwzględnił różne konfiguracje współwystępowania tekstu z obrazem począwszy od sztuki sakralnej, w której tekst był wpisywany w aureole świętych. Sentencje występowały także na tle obrazu, na wstęgach z zawijającymi się końcami, jako podpisy pod postaciami, itp. W 1971 roku powstała praca Mieczysława Wallisa „Napisy w obrazach” wyraźnie inspirowana strukturalizmem, w której autor podjął się zadania wyodrębnienia i opisanie na przykładach sposobów współwystępowania słowa z obrazem. Jednak dopiero na przełomie lat 80/90 Theo van Leeuwen i Gunther Kress opracowali gramatykę obrazu, odnosząc się do semiotycznych elementów składowych takich jak: kolor, perspektywa, kadr i kompozycja, by za ich pomocą odczytywać obrazy, jako ustrukturyzowane komunikaty wizualne [7]. Naukowcy dążyli do przekroczenia granicy między nauką o języku a badaniem obrazów, tworząc kompatybilną terminologię dla tekstów multimodalnych, a za taki uważali każdy tekst, którego komunikat był realizowany za pomocą więcej niż jednego kodu semiotycznego. Napis i obraz stały się względem siebie semiotycznymi partnerami ze względu na konwergencję w warstwie formalnej, jak chociażby występowanie na płaszczyźnie obok siebie, wzajemne przenikanie, czy też wpisanie w siebie. Samo pismo mogło również stać się obrazem. Komunikat dookreślały takie czynniki jak: rozmieszczenie, typografia, kolory, linie itd. Tak, więc obraz i napis występujące na płaszczyźnie wizualnej stworzyły symultaniczny i całościowo percypowany, holistyczny, spójny komunikat. Polska sztuka powojenna pokazuje, iż wielu artystów - malarzy sięgało po słowo, jako medium wypowiedzi. W subtelny, niezamierzony sposób twórczości Marii Więckowskiej wpisała się w nurt w ten nurt koherencji słowa i obrazu. Dowodem powszechności zjawiska stały się liczne salony, na których oglądać można było dzieła czołowych twórców sztuki współczesnej. Przykładem mogą być już cykliczne wystawy organizowane przez Zarząd Związku Plastyków Artystów Polskich Okręgu Krakowskiego w Galerii Białej Nowohuckiego Centrum Kultury. Na jednej z nich w 2017 roku można było obejrzeć i przeczytać efekty twórczej pracy Marii Więckowskiej. Jej nazwisko pojawiło się obok takich artystów jak, m.in.: Leszek Dudka, Wiesław Dymny, Iwona Siwek-Front, Andrzej Kowalczyk, Agnieszka Kowalska, Hieronim Kozłowski. Nasuwa się wniosek, że można mówić o zjawisku w sztuce, którego korzenie sięgają problematyki malarstwa słowa i poetyckości obrazu. Stąd właściwym wydaje się metaforyczne określenie „lingwistyka obrazu”, będące wypadkową interdyscyplinarnych badań nad semiotycznymi interferencjami zachodzącymi między tekstem a obrazem. Problem malarstwa i obrazowości stanowi temat rozważań Seweryny Wyslouch, która zauważyła aktualność problemu Horacjańskiego zdania „Ut pictura poesis”. Również Więckowska o malarstwie mówiła, że powinno być poetyckie i refleksyjne. Wyznaczony cel i charakter twórczości do jakiego dążyła artystka, krytyka uznała za osiągnięty, co potwierdzają słowa artykułu podpisanego inicjałami M.K.: „Ten sposób malowania ma swoje źródła w XIX-wiecznym symbolizmie, okresie, który do dzisiaj owocuje w różnych kierunkach artystycznych. Właśnie wtedy zrodziła się chęć przekroczenia granic dyscyplin artystycznych, wzbogacenia ich w nowe elementy. Każdy z osobna obraz Marii Więckowskiej jest jak

gdyby małym malarskim poematem”².

Twórczość Marii Więckowskiej wpisuje się również w przełomowy moment dla literatury współczesnej, który przez Ryszarda Nycza wskazywany jest na lata 1956-1976 [12, s.6], kiedy to kategoria autora stała się wiodącym tematem metodologicznych polemik [19, s.8]. Zauważono, że coraz wyraźniej w teksty wpisywana jest obecność wątków autobiograficznych, co wydaje się być wynikiem przekonania o „pojedynczości każdego indywidualnego życia” [28, s.12]. Podobne ujęcie dostrzegamy w sztukach plastycznych, których kierunki niosą za sobą znamiona odrębności przypisywanej danemu autorowi, co stało się przyczynkiem do tworzenia odgraniczonych poświęconych artyście, a nie kierunkom, które wykazują szerokie spektrum polifoniczności. Współczesna sztuka stała się trudna do zdefiniowania ze względu na różnorodność poszukiwań wyrazu artystycznego w ramach jednego kierunku, jak to wydarzyło się chociażby w przestrzeni informelu. Intensywna procesualność spowodowała, że badacze skupiają się na analizie pracy twórczej konkretnych artystów, osadzając ich postaci w spektrum współczesnych dla nich przejawów sztuki, odwołując się do ewentualnych wcześniejszych inspiracji. Wydobywają portret psychologiczny z rysu biografizmu, czy pojawiającego się niekiedy autotematyzmu. Dzieło – bywa postrzegane, jako autoprezentacja niepowtarzalności autora, jego sposobu kreacji własnej osoby w obrazie czy obrazowości rzeczywistości. Mówiąc za Andrzejem Zieniewiczem, obecność autora manifestuje się transgatunkowo, transstylizacyjnie, a także transmedialnie [28, s.13]. Właściwym podejściem, wśród wielorakich konfiguracji i zaistnienia autora w tekście, jest zbadanie realizacji wątków autobiograficznych przy jednoczesnym skupieniu się na konkretnym autorze, by w ten sposób uniknąć uogólniających wniosków. Prawda o człowieku kryje się zarówno w zewnętrznym, otaczającym go świecie, jak i warstwie intrapsychoicznej. Sposób przedstawiania wątków odnoszących się do życia autora często wiąże się ze stopniem nasycenia emocji odnośnie przedstawianych sytuacji. Więckowska bez względu na medium formy komunikatu skupiała się na wydobywaniu tego, co uwewnętrznione, pozostające w ukryciu. Życie samotnej artystki zaowocowało płodnością literacko-malarską, ujawniającą uczuciowe niepokoje, nostalgię i nieopuszczający ją lęk wyrosły na gruncie traumatycznych przeżyć związanych z tajemniczą śmiercią ojca, gdy miała trzy lata i okrutnym czasem II wojny światowej. Tworzenie staje się próbą zapanowania nad drżeniem i niestabilnością myśli wiodących przez meandry własnej psychiki. Sposoby portretowania siebie poprzez kreskę na płótnie, teksty prozatorskie czy poetyckie są wynikiem obserwacji otoczenia przefiltrowanej przez nieustanne schodzenie w głąb siebie. Utrwalenie własnych spostrzeżeń, natarczywa potrzeba pracy twórczej wynikały nie tylko z przekonania o własnym talencie i chęci stworzenia szkoły stylu Więckowskiej, ale - co idzie z tym w parze - z potrzeby ocalenia pamięci o własnej egzystencji, umożliwienia poznania jej osoby poprzez dzieła, gdyż izolacja społeczna, na którą się zdecydowała, nie dawała sposobności na relacje i utrwalenie swojej osoby w pamięci innych. Artystka ograniczyła kontakty z innymi do minimum. Godziła się na sporadyczne listy, telefony, spotkania – tylko te umówione na konkretny dzień i godzinę. Oddawała się intensywnej, wręcz szaleńczej pracy. - Dziesiątki zapisanych zeszytów, setki wierszy, szkice - ćwiczenia w formie „powtórek”, misterne kompozycje obrazów wymagających wielogodzinnego skupienia – taki obraz wybrzmiewa ze słów zapisanych przez Marię Więckowską w jednym z brulionów: „tylko praca da ci siłę”, „Maluj długo na upór”, „Leniwa praca nie owocuje”, „Myśleć o malarstwie cały czas”, (...) Praca jest źródłem zdrowia (...)” [23]. W tej filigranowej postaci, delikatnej załącznionej drzemał tytan twórczego działania.

2 Malarstwo Marii Więckowskiej, 1965, artykuł podpisany inicjałami M.K.

Mimo doświadczeń i nagłych odejść bliskich, kochanych osób, dręczona wspomnieniami z przeszłości, które chwiały jej emocjonalnym światem utrwalających się w formie zniewalających niepokojów, drażliwości wobec hałasu, zbyt ostrego światła, a nawet czerwonego koloru, potrafiła walczyć i zachowała hart ducha. Jak możemy przeczytać w jednym z brulionów zapisanych kaligraficznym pismem: „Życie to góra, pod którą każdy ciągnie swe taczki. Wspólnie lub razem z taczkami ciągnie innych. Zwycięża ten, kto pokonuje przeszkody. Kto nie pozwoli, aby na jego taczkę wsiadali inni, chyba że byłby to ktoś chory i słaby, kto nie załamie się, gdy taczki zlecą w dół, lecz powoli je składa i dmie dalej. Po drodze do taczek zbiera to, na co zasłużył” [23] – metaforyczne widzenie świata ujawnia się w wielu tekstach. Znowu autorka odsyła czytelnika do orientacji góra-dół, sięgając po symbol taczki, wskazującego na mozolną pracę. Sugerując, że każdy z nas jest Syzyfem. Kontekstowość tekstu wskazuje, że osobowość człowieka nie rodzi się w próżni, jest kształtowana przez czynniki historyczne, kulturowe, osobiste w zespoleniu z indywidualnymi predyspozycjami, zaangażowaniem i talentem, jest sumą doświadczeń. „Żaden artysta nie będzie prawdziwie wielkim, jeżeli nie stworzy własnej, wyjątkowej drogi artystycznej, jak również – na tyle, na ile to możliwe – życiowej”[5, s.61].

Obecność autorki w tekstach jest wyrażana w sposób pośredni, czytamy: „ (...) takie zjawisko jak MW(...), „(...) wielka ta artystka, ale także w słowach: „Nie wiem czy można to wytrzymać. Nie wiem czy ja to wytrzymam (...) I znowu przede mną straszny dzień i noc. Straszny pusty dzień (...) Umieram w rażącym dniu, sama. Najpierw pęka mi serce. Co za straszny ból (...) Ból i strach. A śmierci wciąż nie ma. Nie ma życia i nie ma śmierci” [23]. Odrzucała wszelkie woale narracji i dialogów, by w sposób jawny wręcz prowokacyjny pisać o sobie zwłaszcza w kontekście refleksji, odnoszących się do cierpienia. Wydaje się to być w pewnym stopniu zabiegiem manipulacji, by wzbudzać troskę i współczucie, a jednocześnie, by zapamiętano autorkę, jako wybitną artystkę. Ambiwalencje wewnętrznych utrapień i świadomości własnego geniuszu uobecniające się w sztuce mogą stanowić próbę ujarznienia wybujałej uczuciowości, by móc tworzyć i poprzez tworzenie dokonywać autoterapii, by nie zatracić się w niestabilnej formie osobowości o neurotycznym zabarwieniu. Wniosek Andrzeja Zieniewicza w pewnym stopniu przystaje do tego sposobu kreacji autora w tekście: „Spotykają się tu dwa rozumienia utworu (i odtąd będą sobie towarzyszyć): w pierwszym artysta może skryć się poza tekstem, w drugim jest ono pre-tekstem właśnie dla personotwórczej zabawy, prowokacji, sposobem budowy obecności twórcy w społecznej świadomości” [28, s.52].

Impulsem do pozostawiania po sobie licznych tekstów auto- i quasibiograficznych, a także autoportretów była chęć nie tylko utrwalenia siebie, walka z przemijaniem i zapomnieniem.³ W konstrukcje swych dzieł Więckowska wkłada wytwory swej wyobraźni, ale i cały ciężar osobistych doświadczeń. Teksty i obrazy stały się efektem wyodrębnienia poszczególnych wątków i związanych z nimi refleksji, emocji uwikłanych w egzystencjalną filozofię. W procesie twórczym odnajdywała siłę, a skupienie na pracy, wyznaczonym celu, porządkowała rozedrgane struny nadwrażliwej osobowości. Wskazówki do tworzenia kompozycji malarskich stawały się również drogowskazami w codziennym planowaniu dnia.

Wyprawą w głąb mniej symboliczną, niż jej malarstwo są intymistyczne zapiski, w których Więckowska rozprawia się z demonami przeszłości i silnie odczuwanego przez całe życie lęku, drażliwości. Można powiedzieć, że w słowie obnaża swoje emocje. W

³ Dokładnych analiz i interpretacji dzieł Marii Więckowskiej dokonuje w tekstach, m.in. Agnieszka Kunda, Rzecz o Marii Więckowskiej, [w:] Maria Więckowska, Samotność nieomylna, Kraków 2015, s. 11-25., Agnieszka Kunda, Słowo-wizja-obraz. Między religią a sztuką, [w:] Wyrażanie niewyrażalnego. Mistycyzm w sztuce, literaturze, malarstwie, muzyce w 100-lecie śmierci Leona Bloy, pod red. Arkadiusza Karapudy, Agnieszki Włoczewskiej, Warszawa 2018, s. 147-158..

pełni możemy też identyfikować autorkę zapisków z kreacją „ja” podmiotu lirycznego czy też narratora krótkich form literackich. Karty szarych zeszytów skrywają fragmenty życia układające się w rytm utraty bliskich, czekania i przemijania. Wielokrotnie powtarza: „Czekanie to wielka bezradność (...)”, „Czekanie to są suche wargi (...)”, „Czekanie przy drzwiach(...)”, „Czekanie to jest udana zaduma (...) – powtarzalność kluczowego słowa wydaje się prowadzić autora do nigdy niespełnionego oczekiwania, co stworzyło wokół niej atmosferę utraty, głęboko przeżywanego niespełnienia. Czekająca na powrót ojca, czekała na miłość, czekała na sukces artystyczny, okupując go poświęceniem i determinacją przekroczenia skłonności do zatapiania się w zadumę: „Maluj drapieżnie, brutalnie, odważnie (...) wykonaj zamiar”, „Codziennie coś trzeba robić” – nieustannie napominała samą siebie – „Spieszyć się trzeba nie w pracy, ale w momentach marnowania czasu [23].

Maria Więckowska była samotną artystką stawiającą sobie wyzwanie walki z przeszłością wpisaną w okrucieństwo wojny, która ukształtowała i pogłębiła jej wrażliwą naturę skłoną do melancholijnych niepokojów wobec niepewnej przyszłości. Sztuka stała się miejscem schronienia, formą terapii wynikającą z potrzeby ujarznienia rozdręganego uczuć. Mimo chwiejnej amplitudy jej nastrojów: od poczucia, że jest „cieniem cienia” przez modlitwę o „siłę i radość zwycięstwa” po próbę obiektywizmu wobec siebie: „Denerwuję się byle głupstwem”, potrafiła uporządkować swe myśli i odnaleźć w sobie siłę: „Dość dość dość. Dość masochizmu i teatralności. To rozstraja, niszczy, zabiera godność. Godność. To jest właśnie siła”[23]. Wielokrotnie można w dziesiątkach zeszytów zapisanych kaligraficznym pismem przeczytać dialogi „samej z sobą”, liczne skargi, wyrzuty, tęsknoty i napomnienia motywujące do wyprostowanej postawy i dumnie uniesionego czoła. Rozmowy te stanowiły formę obrony przed uwikłaną w autoanalizę samotność. Pisanie intymnych dzienników nie jest rzadkim rytuałem wśród artystów, a jego rolę trafnie opisał Henri-Frédéric Amiel: „Dziennik zastępuje miejsce powiernika, to znaczy przyjaciela i żony; miejsce też realizacji, ożyźni i publiczności. Oszukuje cierpienie, odwraca uwagę, stanowi wykręt” [1, s.213].

Dostrzegam u Marii Więckowskiej również przejawy do zamiłowania teatrem na wzór kolegów – malarzy z grupy Cricot. Niestety nie zachowały się jej występy w „Pawnicy pod Baranami”, do których doszło za namową Piotra Skrzyneckiego, odkrywcy gawędziarskiego talentu Więckowskiej. Zachowały się natomiast nagrania z wywiadów, których treści były często nasycone humorystycznymi anegdotami z ekstrawaganckiego życia cyganerii artystycznej, chociażby te dotyczące niezwykle barwnej postaci, a mianowicie Jerzego Panka, mieszkającego w słynnej PALMIE.⁴ Artystka podejmowała też próby stworzenia słuchowisk, aktorskich monologów, recytując własne wiersze, budując tło dźwiękowe. Zatem mamy poniekąd zjawisko powszechne w tym czasie, artyście współczesnemu przestały wystarczać malarskie środki ekspresji, sięgnął po dźwięk i działanie, wychodząc ze swą sztuką w przestrzenie miast, przekraczając tym samym mury galerii czy muzeów. Ambalże Kantora, czy happeningi o charakterze procesualnym - bo tworzone nie tyle przez rzeczy, co zaplanowane wydarzenia wchodzące w interakcje z tym, co nieprzewidziane, jak reakcja widzów czy naturalny ruch uliczny – stają się elementem rzeczywistości lat 70. Odrzucenie dzieła plastycznego na rzecz działania skłaniającego do refleksji i „aktywności pojęciowej” [6, s. 197] stało się wyznacznikiem sztuki konceptualnej. Istotą było powoływanie do życia idei na bazie nauk filozoficznych, matematycznych, semiologii czy logiki, jednak nie stygmatyzowanej naukowością, lecz

4 PALMA, tak była nazywana kamienica w Krakowie przy ul. Szerokiej ze względu na to, że zamieszkiwali tam plastycy, literaci, muzycy, artyści.

wyobraźnią i kreatywnymi predyspozycjami artysty - „akty wyobraźniowo-pojęciowe” [6, s.198].

Przeprowadzony przegląd wątków artystycznych sztuki współczesnej ukazał polifoniczność i skrajne indywidualizowanie pojawiających się przejawów artystycznej wypowiedzi, co wręcz wymusza na badaczach skupianie się na poszczególnych artystach, a odżegnanie się od opisywania zjawisk w sztuce współczesnej.

Maria Więckowska owszem czerpała z filozofii pracy twórczej środowiska, które ją ukształtowało jako artystkę, jednocześnie zachowała odrębność warsztatową, dochodząc ciężką pracą do perfekcji w posługiwaniu się środkami ekspresji malarstwa obrazu. Śmiało można postawić tezę o wpływie na jej światopogląd profesora Czesława Rzepińskiego. Nie oznacza to, że naśladowała sposób malowania swojego mistrza. Profesor odchodził od schematów tworzenia i nie próbował ich zaanektować studentom. Nietuzinkowym podejściem pedagogicznym chciał zagwarantować rozwój talentu swoim studentom. Jak czytamy w biografii z 1969 roku: „Swą funkcję w Akademii upatruje w tym, by kształcić artystę, to znaczy formować w swym uczniu cechy duchowe niezbędne do tego, by był artystą” [11, s.53]. Maria Więckowska przyjęła nauki swego profesora i pragnęła zrealizować ambitny plan stworzenia odrębnego stylu, by móc zyskać miano artysty. Tworzyła obrazy refleksyjne wbrew modnym trendom abstrakcji. Nie zabiegała o przynależność do żadnej z grup artystycznych. Jej malarstwo stało się projekcją osobowości autorki. Ujawniała w nim własne pragnienia, poszukiwania, niepokoje, ale również powszechny problem samotności i obojętności wobec ludzi słabych, kalekich (cykl obrazów niewidomych). Twórczość Marii Więckowskiej stała próbą nawiązania kontaktu z widzem. Wejściem w dialog, przekazem sposobu patrzenia na świat, ale też drogą poznania siebie i utrwalenia własnej historii życia.

Prace wystawiane na najważniejszych salonach sztuki dowiodły, iż udało się jej zrealizować najambitniejszy plan artystyczny, czyli stworzenie rozpoznawalnego stylu przypisywanego wyłącznie jej osobie. Jako artystka wypowiadała się w różnych systemach znakowych, zarówno w malarstwie, jak i twórczości literackiej. Powszechność zjawiska operowania słowem i obrazem przez malarzy spowodowała wręcz konieczność sfunkcjonalizowania czytania płaszczyzn wizualnych jako ustrukturyzowanych komunikatów wymagających krzyżowania różnych metod badawczych. Nie dziwi dziś, zatem wykorzystanie środków językowych do analizy obrazu, ani narzędzi tekstów wizualnych do odczytywania tekstów literackich. Mutimodalny charakter dzieł rodzi konieczność interdyscyplinarnej metodologii.

BIBLIOGRAFIA

1. Amiel Henri-Frédéric, *Dziennik intymny*, Warszawa 1997.
2. Bogucki Janusz, *Sztuka Polski Ludowej*, WAiF, Warszawa 1983.
3. Brzozowski Wawrzyniec, *Tadeusz Brzozowski [1918-1987]*, Warszawa 2006.
4. Czerni Krystyna, *Rezerwat sztuki*. Wydawnictwo ZNAK, Kraków 2000.
5. Heinich Nathalie, *Być artystą. Rzecz o przekształceniu statusu malarzy i rzeźbiarzy*, Warszawa 2007.
6. Kępińska Alicja, *NOWA SZTUKA sztuka polska w latach 1945-1978*, Warszawa 1981.
7. Kress Gunther, Leeuwen van Theo, *Reading images. The grammar of visual design*, London and New York: Routledge 2006.
8. Kunda Agnieszka, *Rzecz o Marii Więckowskiej*. [w:] Maria Więckowska, *Samotność nieomylna*, Kraków 2015.
9. Kunda Agnieszka, *Słowo-wizja-obraz. Między religią a sztuką*. [w:] *Wyrażanie niewyraźnego. Mistycyzm w sztuce, literaturze, malarstwie, muzyce w 100-lecie śmierci Leona Bloy*, pod red. Arkadiusza Karapudy, Agnieszki Włoczewskiej, Warszawa 2018.
10. Lakoff George, Johnson Mark, *Metafory w naszym życiu*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2020
11. Lorenc Władysław, Czesław Rzepiński. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1969.
12. Nycz Ryszard, *Sławy współczesne*, Universitas, Kraków 1996.

13. Popek Stanisław, *Człowiek jako jednostka twórcza*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2001.
14. Rottenberg Anda, *Sztuka w Polsce 1945-2005*, Stentor, Warszawa 2005.
15. Skrzynecki Piotr, W pracowni artystów. Poezja i malarstwo, wycinek gazety z prywatnych zbiorów, trudno ustalić gdzie ukazał się artykuł, prawdopodobnie 1968 rok.
16. Sternberg Robert, *Psychologia poznawcza*, WSiP, Warszawa 2001.
17. Stopczyk Stanisław Krzysztof, *Malarstwo Polskie od realizmu do abstrakcjonizmu*, Warszawa 1988.
18. Szmidt Krzysztof, *ABC kreatywności*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010.
19. Śnieżko Dariusz, Od redaktora. [w:] Ja, autor. Sytuacja podmiotu w polskiej literaturze współczesnej, pod red. Dariusza Śnieżki, Warszawa 1996.
20. Wallis Mieczysław, *Autoportret*, Warszawa 1964.
21. Wallis Mieczysław, *Sztuki i znaki*, Warszawa 1983.
22. Więckowska Maria, *Akwarele, rysunki, poezja. Zbiory niepublikowane*, Galeria Raven, Salon Dzieł Sztuki Connaissance, Kraków 2013, s.
23. Więckowska Maria, *Rękopisy*. Dzieła nieskatalogowane, zbiory prywatne.
24. Więckowska Maria, *Samotność nieomylna*, Małe Wydawnictwo, Kraków 2015
25. Więckowska Maria, Wstęp, Maria Więckowska Wystawa malarska listopad 1980, Pawilon Wystawowy BWA, Związek Polskich Artystów Plastyków, Kraków 1980.
26. Wojciechowski Aleksander, *Młode malarstwo polskie 1944-1974*, Ossolineum, 1975.
27. Zawadzki Roman, *Psychobiografia – portret czy diagnoza* [w:] *Portrety Psychologiczne*, pod.red. Romana Zawadzkiego, Warszawa 2010.
28. Zieniewicz Andrzej, *OBECNOŚĆ AUTORA. Style rzeczywistości w sylwie współczesnej*, Wydawnictwo Elipsa, Warszawa 2001.

HISTORY

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПРОТОКОЛ, ЦЕРЕМОНІАЛ ТА ЕТИКЕТ МІЖНАРОДНОЇ ВВІЧЛИВОСТІ: МОДЕЛЬ, ІНСТРУМЕНТАРІЙ І НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ДИПЛОМАТІЇ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Ціватий Вячеслав Григорович,
кандидат історичних наук, доцент,
Заслужений працівник освіти України,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
член правління Наукового товариства історії дипломатії
та міжнародних відносин (м. Київ, Україна)
tsivatyi@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1505-7483>

Наукове обґрунтування і концептуалізація таких соціальних регуляторів, як дипломатичний протокол, церемоніал та етикет міжнародної ввічливості – це новий перспективний напрям досліджень у сфері міжнародних відносин, інституціональної історії, міжнародної політики, публічної дипломатії, міжкультурної комунікації, філософії зовнішньої політики та дипломатії, компаративної та лінгво-дискурсної

філології, міжнародного права в умовах поліцентричного світоустрою XXI століття [1, с. 32–37].

У глобалізованому і кроскультуральному соціумі XXI століття з'являються нові наукові проблеми, а науковці, відповідно – пропонують свої інноваційні підходи для їх інституціонально-системного аналізу, обґрунтування, розв'язання і вирішення. Метою статті є репрезентація інституту дипломатичного протоколу як дієвого та ефективного інструментарію в арсеналі сучасної дипломатії, як структурного елементу моделі дипломатії та функціональної складової дипломатичних систем держав світу, а також характеристика співставності та компаративного аналізу особливостей елементів національного і міжнародного етикету, церемоніалу та дипломатичного протоколу в дипломатичних практиках сьогодення [2]. На сьогодні в Україні у правовій площині дипломатичний протокол та етикет інституціонально унормовано відповідно до Положення про Державний Протокол та Церемоніал України, затвердженого Указом Президента України від 22 серпня 2002 року N 746/2002 (у редакції від 15.02.2010р.). Але станом на сьогодні, даний нормативно-правовий акт уже потребує оновлення, оскільки в цій царині є багато новел і нових дипломатично-соціальних явищ, що мають бути закріплені чинним законодавством, а не керуватися традиційністю дипломатичних практик.

Концепт «Дипломатичний протокол», концепт «Церемоніал» і концепт «Етикет міжнародної ввічливості» на сьогодні є дослідженими ще не в повній мірі як теоретико-методологічно, так і узагальнено-практично: відсутнє комплексне узагальнення та аналітика зазначених соціально-комунікативних явищ дипломатичного середовища і сучасних дипломатичних практик. Автор продовжує попередні свої дослідження теорії, історії та практики дипломатичного та державного протоколу, церемоніалу і етикету міжнародної ввічливості як в історичній ретроспективі, так і в умовах мондіалізованого світоустрою XXI століття та трансформації дипломатичних систем держав світу [3]. Знання основних правил спілкування між державами (міждержавної комунікації) і народами (міжкультурної комунікації) забезпечує взаємовідносини між ними, що є необхідною константою для вирішення різноманітних найскладніших проблем у сучасному глобалізованому світі. На сучасному етапі міжнародного співробітництва актуальною проблемою є розвиток практичної дипломатії, зокрема організація державного і дипломатичного протоколу, церемоніалу та міжкультурної комунікації. Незважаючи на зміни, що відбуваються у світовому співтоваристві, стабільними залишаються форми, методи та інструменти дипломатичної роботи, серед них – дипломатичний протокол. Його правові норми та правила етикету застосовуються державами, міжнародними міжурядовими організаціями, учасниками міжнародних конференцій, а також правоохоронними органами зарубіжних держав [4, с. 66–79].

У дипломатичній практиці неприпустиме порушення норм дипломатичного протоколу та церемоніалу [5]. В умовах сьогодення актуалізувалося питання особливості мови дипломатичного протоколу (знакової, семантичної, семіотичної), що чітко окреслюється необхідністю нормативного та прецедентного дотримання правил і норм дипломатичного етикету як складової частини протоколу [6; 7, с. 37–41]. Компаративний аналіз зв'язку між протоколом, етикетом та міжнародною ввічливістю та необхідності дотримання етикету у дипломатичних відносинах – є одним із напрямів досліджень науковців. У міжнародних дипломатичних контактах особливе місце приділяється протоколу та етикету [8]. Протокол регулює міжнародні відносини, ґрунтується на принципах міжнародної ввічливості та здійснюється за допомогою етикету. Мета міжнародної ввічливості – встановити

шанобливі, вельмишановні і взаємоповажні стосунки між двома чи більше особами чи державами [9; 10]. Не викликає сумнівів важливість дотримання дипломатичного етикету. Практична аргументація та обґрунтування: по-перше, існуючі протокольні критерії є результатом довготривалих процесів співробітництва, що протікали в різних соціальних сферах між різними категоріями суспільства; по-друге, багато протокольних та етикетних норм ідентичні в різних країнах; по-третє, дотримання протокольних норм не є категоричною вимогою. Вони варіюються залежно від місця, часу, обставин, традицій та соціокультурних умов [11; 12, с. 124-133].

Необхідно акцентувати увагу, що однією із характеристик державного і дипломатичного протоколу є обов'язкове врахування традицій, культури, звичаїв і національних особливостей країн. Етикет (етикет міжнародної ввічливості) – це правила поведінки учасників міжнародних контактів. Ці норми ґрунтуються на морально-етичних засадах. Етикетні норми не мають юридичної сили, але є безумовно обов'язковими у відносинах. Порушення правил дипломатичного етикету може призвести до дій у відповідь не тільки з боку держави, щодо якої їх було допущено, а й від третіх держав, що відзначають недипломатичний характер дій держави, яка порушила дипломатичний етикет [13; 14].

Будь-яка країна має власні звичаї та традиції, що складаються під впливом умов життя народу. Сьогодні у світі для встановлення політичних, економічних, культурних і навіть сімейних контактів необхідно дотримуватись протокольних норм. Протокол означає люксорное, чи розкішне проведення дипломатичного прийняття, урочистого прийому, святкової презентації чи ювілейного заходу. Протокол є невід'ємною частиною соціальної комунікації та міждержавних відносин. Протокол включає ті норми, яких необхідно дотримуватись всім представникам, дипломатам і політикам різних держав. Кожна країна, залежно від своїх звичаїв, традицій та політико-соціальних, етноконфесійних і культурних умов, має право внести до протокольних норм відповідні зміни (національні особливості дипломатичного протоколу та етикету міжнародної ввічливості) [15, с. 546–554].

Сьогодні у світі величезного значення набувають міжнародні контакти та відносини. Офіційні делегації відвідують іноземні держави щодо переговорів у дипломатичній, соціальній, економічній, гуманітарній та інших сферах. Міжнародні контакти регулюються міжнародними конвенціями, договорами та іншими нормами, які мають обов'язкову юридичну силу і без яких здійснення контактів неможливе. Головна роль регулювання відносин відводиться протоколу, який базується на принципах міжнародної ввічливості і реалізується в різних формах, однією з яких є етикет [16]. Дотримуватись протокольних норм – зовсім не означає нехтувати національними та релігійними традиціями; насправді це означає, що всі повинні діяти за чіткими принципами, що виражають ідентичність інституції [17, с. 169–172]. Складовою частиною протоколу є етикет (концепт «етикет міжнародної ввічливості»). Протокольні норми здійснюються з допомогою етикету, правил поведінки учасників міжнародних контактів. Ці норми базуються на морально-етичних засадах. Етикетні норми не мають юридичної сили, але дотримання їм безумовно є обов'язковою умовою в міжнародних відносинах і дипломатії [18; 19].

На сьогодні, за умов досягнення науково-технічного прогресу та інституціонального розвитку соціуму, прискорюються темпи дипломатичного життя, що, природно, неминуче позначається на загальних тенденціях до раціоналізації та демократизації протоколу, і навіть спрощення деяких церемоніальних елементів, відмови від їх зайвої урочистості. Ці інституціональні зміни є результатом необхідності економії часу керівництва держав, дбайливим ставленням до

витрачання коштів. Але неминучі зміни в протоколі з часом не повинні торкатися його основних норм, які пов'язані спочатку з принципами суверенітету держав, невтручання у внутрішні справи одна одної та рівності на міжнародній арені та ін. [1, с. 34–35; 20, с. 30–33].

Теоретико-методологічні аспекти дослідження державного і дипломатичного протоколу, церемоніалу та етикету міжнародної ввічливості полягають у формулюванні дефініцій, категорій і понять (категорійно-понятійний апарату). Одна із пріоритетних складових частин і змістового концепту протоколу (державного протоколу і дипломатичного протоколу) – урахування та дотримання норм, традицій, культури, звичаїв і національних особливостей держав, їх відповідність дипломатичній системі та системі державних і дипломатичних органів держави [1, с. 36–37; 2; 19].

Отже, у міжнародних дипломатичних контактах особливе місце приділяється дипломатичному протоколу, церемоніалу та етикету міжнародної ввічливості. Державний протокол і дипломатичний протокол регулюють міжнародні відносини та дипломатичні практики, і ґрунтуються на принципах міжнародної ввічливості та здійснюються за допомогою норм і правил етикету. Мета міжнародної ввічливості – інституціоналізація та практичне встановлення відносин взаємоповаги між двома і більше особами чи державами у дипломатичній системі (дипломатичних системах). Теоретико-методологічне обґрунтування та наукова складова дослідницьких розвідок протокольних та етикетних практик – це інституціоналізація та впровадження дипломатичного протоколу, церемоніалу та етикету міжнародної ввічливості в умовах сьогодення, в умовах трансформації сучасної дипломатичної системи світу та національних дипломатичних систем держав ХХІ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Циватий В.Г. Дипломатичний інструментарій, норми протоколу та етикету міжнародної ввічливості провідних держав Європи та України доби раннього Модерного часу: інституціональний і комунікативний аспекти. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей* / За ред. С. С. Русакова. Вінниця–Київ, 2022. Вип. 44. С. 32–37.
2. A Study of Diplomatic Protocol and Etiquette. From Theory to Practice. Editors Jiali Zhou, Guobin Zhang. World Affairs Publishing House 2019. Foreign Language Teaching and Research Publishing Co., Ltd 2022. 274p.
3. Циватий В.Г. Франко-испанские отношения конца XV – начала XVI века: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. 1995. 251с.
4. Петюр Р.К. Дипломатичний протокол як інструмент багатосторонньої дипломатії. *Міжнародні відносини: науковий журнал*. Серія «Політичні науки». 2015. № 09. С. 66–79.
5. Understanding International Diplomacy. Theory, Practice and Ethics. Second Edition Corneliu Bjola and Markus Kornprobst. First edition published by Routledge 2013. Second edition published 2018. 305p.
6. Гуменюк Б.І. Дипломатична служба: правове регулювання: Навчальний посібник. К.: Либідь, 2007. 224с.
7. Циватий В. Г. Теорія, історія і практика венеціанської дипломатії раннього Модерного часу: модель, інституціоналізація, міжнародні актори. *International scientific conference «Scholarly disputes in philosophy, sociology, political science, and history amidst globalization and digitalization»: conference proceedings (December 28–29, 2021. Venice, Italy)*. Riga, Latvia: Publishing House “Baltija Publishing”, 2022. С. 37–41.
8. Тимошенко Н.Л. Ділова культура дипломата. Київ: Знання, 2016. 200с.
9. Науменко Г.А. Его величество протокол. Киев: Справи сімейні, 2007. 200с.
10. Зленко А.М. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: (Виступи, промови, інтерв'ю, статті). К.: Преса України, 2001. 370 с.
11. Хандогій В.Д. Дипломатичні сюжети. Невигадані історії кар'єрного дипломата. Київ: Саміт-книга, 2017. 608с.
12. Циватий В. Особистий архів Геннадія Йосиповича Удовенка (1931–2013), міністра закордонних справ України (1994–1998) як джерело з історії дипломатії та зовнішньої політики незалежної України. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2017. Число 28. С. 124–133.

13. Eastern Europe. Regional Studies: Monograph / V. Teosa, M. Matsaberidze, V. Tsviatyi. Chişinău: USM: TSU, 2017. 355p.
14. Слипченко А.С. Дипломатическая кухня. Киев: Генер. дирекция по обслуживанию иностр. представительств, 2020. 2-е изд. 490 с.
15. Майдан І.Г. Як я був першим послом незалежної України в Ірані. *Україна дипломатична*. 2015. Вип. 16. С. 546–554.
16. Modern Diplomacy in Practice. Written and Edited by Robert Hutchings, Jeremi Suri. Springer Nature Switzerland AG, 2020. 260p.
17. Циватий В.Г. Гастрономічна дипломатія: світова та українська практика й традиції дипломатії «м'якої сили» XXI століття. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Випуск 22 (1). Серія «Історичні науки». 2015. С. 168–172.
18. Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості / І. Б. Матяш (відп. ред.). К.: ІВЦ Планета; ГДПІ, 2016. 428 с.
19. Сагайдак О.П., Сардачук П.Д. Посольство і консульство. Організація і форми роботи. Київ: Знання, 2014. 320с.
20. Кочубей Ю.М. Імідж дипломата – імідж країни. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2001. Вип. 5. С. 30–33.

NIEZNANY POLSKI KOLORYZM: ŻYCIE I TWÓRCZOŚĆ MARCINA SAMLICKIEGO (1878-1945)

dr Tendera Paulina
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
adiunkt
paulina.tendera@gmail.com

„Historia dostarcza [...] niewątpliwie swoistych rozkoszy estetycznych, w niczym niepodobnych do tych, jakie spotykamy w innych dyscyplinach. Pochodzi to stąd, że właściwy jej przedmiot – obraz działań ludzkich – silniej niż jakikolwiek inny pobudza naszą wyobraźnię, zwłaszcza wtedy, gdy dzięki oddaleniu w czasie lub przestrzeni obraz ten nabiera delikatnych uroków niezwykłości” – Marc Bloch

Prace dokumentacyjne nad pamiętnikami malarza Marcina Samlickego podejmowane były kilkakrotnie przez osoby związane z krakowskim środowiskiem artystycznym. Z różnych powodów nie ukończyły się one sukcesem, dopiero teraz w 2022 roku, 77 lat po tragicznej śmierci artysty, gdy podpisana jest już umowa wydawnicza na publikację pamiętników, możemy powiedzieć, że wreszcie będą one dostępne czytelnikom i miłośnikom sztuki.

Trzeba przyznać, że w Polsce, szczególnie w Krakowie, wielką wagę przywiązuje się do badań archiwalnych służących zachowaniu i upublicznieniu wiedzy o historii i kulturze regionu. W pracach takich przodują centra wiedzy, jak Uniwersytet Jagielloński, Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie czy Polska Akademia Nauk / Polska Akademia Umiejętności.

Materiał archiwalny, nad którym pracowałam przez ostatnie 5 lat, nie jest jednolity. To tak naprawdę wielka walizka, w której złożono 25 zeszytów, luźne notatki oraz dokumenty. Część pamiętników artysta miał szansę redagować nawet kilkakrotnie w ciągu swojego życia, część zaś pisanych było w pośpiechu, dosłownie na kolanie, na przykład podczas ewakuacji miasta Bochnia w trakcie II wojny światowej.

Marcin Samlicki pisał swoje pamiętniki od 1900 roku do końca swojego życia. Pewnym fenomenem jest to, że on naprawdę całe życie prowadził pamiętnik. Perturbacje wojenne sprawiły, że materiał ten ulegał czasem zniszczeniu lub zaginięciu (dotyczy to także wielu prac malarskich artysty). W 1941 roku zginęło wiele pamiętników i do końca życia, do 1945 roku artysta uzupełniał braku podejmując trud odzyskania wspomnień z zamierchłej przeszłości. Z mojego rachunku wynika, że pierwsze systematyczne pamiętniki pisał mając 22 lata, ale jakieś notatki istniały dużo wcześniej, już od czasów gimnazjalnych (mogły pochodzić z 1899 roku, kiedy był w 8 klasie gimnazjum).

Rozpoczęłam swój artykuł o Marcinie Samlickim cytatem z Marca Blocha, ponieważ dobrze obrazuje on przemianę w moim własnym podejściu do sztuki i historii, jaka dokonała się dzięki pracy nad archiwum Samlickiego. Do tej pory moje myślenie o sztuce było przedmiotowe, zdystansowane, teoretyczne, choć pełne zamiłowania do twórczości artystycznej. Dzięki pracy historycznej, doceniłam dzieło sztuki jako element procesu i historii, nie tylko w wymiarze powszechnym, ale przede wszystkim jednostkowym. W dziele sztuki zauważyłam tkwiącą egzystencjalną wartość, esencję życia, trud przemian osobowości, dojrzewanie. Doświadczenie takie nie jest pozbawione „delikatnych uroków niezwykłości”, o których pisze Bloch, ja także ujrzałam bolesny, lecz niemal ekstatyczny ruch koła historii. Ta myśl przypomina mi, że Samlicki dojrzał jako artysta z inspiracji najznakomitszego malarza polskiego symbolizmu, Jacka Malczewskiego, którego do końca życia uważał za mistrza i przyjaciela.

Ryc. 1 Jacek Malczewski „Błędne koło” (1895-97)

Nie znamy żadnych wczesnych prac Marcina Samlickiego, ale wiemy, że jego zainteresowanie malarstwem rozpoczęło się już w latach szkolnych, interesowały go wtedy krajobrazy, wykorzystywał technikę akwareli i rysunek węgłem. Pejzaż mógł szybko nabrać walorów symbolicznych, ponieważ Samlicki wcześniej zaczął łączyć piękno przyrody z etosem prostego, chłopskiego życia, zaczął interesować się sprawami

społecznymi, politycznymi i religijnymi. Być może doświadczenia w pracy społecznika sprawiły również, że w późniejszych latach odczuwał duchową bliskość z Jackiem Malczewskim.

Samlicki w sprawach społecznych wykazywał się krytycyzmem i postępowością, także sceptycyzmem wobec instytucji kościoła. Pisząc o zwyczajach ludowych wyśmiewał pobożność wiejską, zabobon, dewocję i poświęcenie, w swoim własnym życiu nie poświęcał sprawom wiary praktycznie żadnej uwagi.

O rodzinie Samlickiego wiemy niewiele, pochodził z rodziny wielodzietnej (był najmłodszy), ojciec zmarł dość wcześnie, matka w okresie jego studiów. Sporo dowiadujemy się o okresie gimnazjalnym (szkołę rozpoczął w 1891 roku). Był to bardzo trudny czas dla Samlickiego, w szkole spotykały go liczne szykany, prześladowania, szczególnie ze strony nauczycieli – doświadczenia ta, jak sądzę, mocno odbiły się na osobowości artysty. Szkoła pełniła wtedy rolę wychowawczą i cenzorską, nauczyciele posiadali znaczne prawa wobec młodzieży, mogli odbierać przedmioty prywatne, karać, kontrolować rodziców, itd. Dziecko czuło się tam upokorzone. Wszystko jednak wskazuje na to, że mimo przeciwności losu, Samlicki od lat dziecięcych wytrwale budował otwartość i odwagę życiową. Świadczy o tym nawet wczesna aktywność malarska: od najwcześniejszych lat szkolnych szukał sposobu, by zostać zawodowym artystą malarzem. Chętnie „urywał się” ze szkoły, by podglądać warsztaty lokalnego artysty malarza. „Z jakąż zazdrością i szacunkiem spoglądałem na obryzganą farbą fartuch czeladnika i chłopaka, którzy byli dopuszczeni do świętych misteriiów tworzenia. Wszelkie moje prośby, by mnie oddano do tego terminu, nic nie wskórały. Rodzice postanowili zrobić mnie jakimś panem. Zwłaszcza matka moja wykazywała na tym punkcie dziwny upór” – wspomina w pamiętnikach.

Po ukończeniu szkoły Marcin Samlicki wiedział, że jego jedynym celem i marzeniem jest zostanie malarzem. Nie znał wtedy Jacka Malczewskiego, wśród Polaków sławę zdobywał inny malarz, nauczyciel Malczewskiego, założyciel Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie i mistrz polskiego malarstwa historycznego – Jan Matejko.

Ryc. 2: Jan Matejko, „Stefan Batory pod Pskowem” (1872), przedstawia poselstwo cara Rosji Iwana IV Groźnego do króla Polski Stefana Batorego proszące o pokój podczas oblężenia Pskowa.

Samlicki chciał poznać Jana Matejkę, ale nigdy nie mieli okazji się spotkać. Po odejściu na emeryturę uczelnia i polskie środowisko artystyczne długo borykało się z

zagadnieniem „jak malować po Matejce”, jaką reprezentację historii Polski tworzyć. Z tych zagadnień do dnia dzisiejszego pozostały tematy tj.: czy sztuka powinna angażować się politycznie, a jeśli tak to jakie środki wyrazu są słuszne? Czy historię wolno idealizować, mitologizować i uszlachetniać?

Samlicki poddawał w wątpliwość wartość polskiej tradycji malarstwa historycznego, ale nie był w stanie odrzucić jej w całości. Z Matejką łączyło Samlickiego także to, że wykazywał duży sceptycyzm wobec nowości artystycznych sprowadzanych z Paryża (z tzw. École de Paris i innych nurtów), nigdy nie zaprzyjaźnił się z żadną grupą Polaków pracujących wtedy z Paryżu (np. z kapistami, pod szyldem których tworzył znakomity malarz, pisarz i polski bohater wojenny hrabia Józef Maria Czapski), a w późniejszych latach, jako wykładowca, dał się poznać studentom jako osoba konserwatywna, stroniąca od nowości w sztuce.

Widok profesorów krakowskiej akademii rozczarował Samlickiego, miał on zupełnie inne, młodzieńcze i wyidealizowane wyobrażenia o środowisku malarzy. Chciał postaci ekspresyjnych, romantycznych i niezwykłych, tymczasem profesorowie zrobili na nim wrażenie „urzędników pospolitej kancelarii”. Samlicki wspominał jednego z nich: „Myślałem, że zobaczę typowo według obrazków artystę o długich włosach wydobywających się spod czarnego o wielkim rondzie kapelusza, o pelerynie zarzuconej jak toga rzymska na barkach, o krawacie à la Byron, o... słowem coś z legendarnego Matejki. Tymczasem stał przede mną elegancki pan modnie ubrany podobny do urzędnika lub adwokata, pozbawiony wszelkiej zewnętrznej oznaki artystycznej” – pisał w pamiętnikach.

Czasy studiów Samlickiego przypadają na okres głębokich rekonstrukcji Akademii Krakowskiej, młodszy studenci, do których należał też Samlicki krytykowali politykę rektora, zarządzanie finansami szkoły, ale wielu starszych kolegów doceniło też poświęcenie i odważną reformę.

W latach 1895–1907 zatrudniono nowych profesorów, którzy byli nauczycielami Marcina Samlickiego: najważniejszy to Jacek Malczewski, a za nim Józef Mehoffer, Stanisław Wyspiański, Wojciech Weiss, także Leon Wyczółkowski, Józef Pankiewicz, Teodor Axentowicz oraz Jan Stanisławski. Nazwiska te nie są znane powszechnie międzynarodowej publiczności, ale są to osobistości, które zna absolutnie każdy wykształcony Polak.

Pierwsze doświadczenia Samlickiego wyniesione z zajęć nie były dobre, zarówno jeśli chodzi o samą szkołę, jak i o kolegów-studentów. Pracownia wydała mu się obskurna, ciemna i zimna, koledzy zaś niesympatyczni, wyniośli i niedostępni. Wydaje się, że dużym problemem dla Samlickiego było wtedy pochodzenie, wspomina bowiem, że koledzy czynili mu złośliwości w związku z jego ubóstwem, „napluli mi do duszy, zozydźlili mi Akademię” – pisał artysta.

W czasie swoich studiów Samlicki podtrzymywał przyjacielskie relacje z ludnością wiejską i wykazywał zainteresowanie sprawami społecznymi. W celu wsparcia polonizacji ludności wiejskiej zawiązał w Bochni organizację „Znicz”, której celem było zbieranie i rozpowszechnianie literatury narodowej i modlitewników.

Jeśli chodzi o okres dojrzewania i inne jeszcze istotne informacje, które zaważyły na późniejszym życiu artysty, to warto zauważyć, prawdopodobnie był on osobą homoseksualną. Od 1904 roku (czemu daje wyraz w swoich pamiętnikach) uwidacznia się jego ambiwalentny, niechętny lub lekliwy stosunek do kobiet. Wspomina on jedynie o dziecięcych miłościach, nie jednak nie świadczy o tym, by w całym dorosłym życiu spróbował związać się z kobietą. Tłumaczył to koniecznością wyboru między rozwojem artystycznym a obowiązkami rodzinnymi, bez wątplenia jednak miał on kłopot z relacjami

z kobietami, a z drugiej strony wykazywał zazdrość i uczucie w stosunku do niektórych mężczyzn, jak Gustaw Geppert, czy wcześniej wspomniany Jacek Malczewski. Z oboma mężczyznami Samlicki żył w bardzo bliskich relacjach, z Geppertem podczas internowania w trakcie I wojny światowej, z Malczewskim podczas studiów. Temu drugiemu zawdzięcza Samlicki środki finansowe na wyjazd do Paryża, Malczewski przeznaczając połowę swojej nagrody Fundacji im. śp. Probusa Barczewskiego na podróż Samlickiego¹ i malował mu portret, który mógłby w przyszłości, w przypadku gorszej sytuacji finansowej sprzedać. Samlicki wyjechał do Paryża, w przyszłości po powrocie do kraju spotykał jeszcze kilkukrotnie Malczewskiego.

Na artyście przybywającym z Krakowa do stolicy sztuki, Paryż musiał wywrzeć ogromne wrażenie. Zachwyliła go twórczość Paula Cézanne'a, postimpresjonistów a także Toulouse Lautrec'a, o którym wspomina w pamiętnikach, jako wybitnym kolorystą, odnajdującym piękno „tam, gdzie trudno się go spodziewać”. Kontakt z artystami tworzącymi wówczas w Paryżu pozwolił mu odkryć zdumiewającą i zarazem ogromnie pociągającą „geometryczność kształtów krajobrazów i ludzi”. W tamtym okresie powstawały pierwsze jasne, soczyste i inspirowane prądami nowoczesnymi pejzaże Samlickiego. Są one statyczne, koncentrują się na barwie, widzimy, że artysta stara się przepełnić przestrzeń światłem, pracuje nad swoją własną poetyką i autorskimi środkami wyrazu.

Ten magiczny świat kończy się dla Samlickiego wraz z wybuchem I wojny światowej, choć po wojnie będzie on wracał do Paryża, miasto to zostanie już do końca jego życia częścią wspaniałej, utraconej przeszłości. W pierwszych dniach wojny Samlicki, jako obywatel austriacki, został aresztowany i wtrącony do więzienia, po kilku dniach przewieziony do ośrodka dla internowanych w małej alpejskiej miejscowości Le Vigan², w której spędził cały okres I wojny światowej.

Pomimo oczywistych trudności życia codziennego, trzeba bardzo wyraźnie podkreślić, że mieszkańcy Le Vigan okazali Polakom ogromne współczucie, gościnę, zrozumienie i bardzo realne wsparcie materialne. Udostępniali własne mieszkania (czasem za drobną opłatą), aktywnie pomagali w znalezieniu pracy (np. w przypadku Samlickiego sprzątanie ogrodu lub bielienie ścian), przynosili jedzenie, dzielili się pieniędzmi oraz dostarczali opał. Oczywiście, że zdarzały się sytuacje przykre: nieeleganckie potraktowanie ze strony milicji czy służb porządkowych, potyczki z obywatelami niemieckimi. Należy jednak uwzględnić fakt, że Francja nie była krajem neutralnym i brała czynny udział w działaniach wojennych, więc ofiarami działań zbrojnych byli także Francuzi (i ci na froncie, i ci pozostali w domach).

W Le Vigan Samlicki zawarł niewiele znajomości, żył wśród Polaków, stroni od Niemców, z daleka przygląda się Francuzom, z niechęcią patrzył na osoby innego pochodzenia, posądzal o niemieckie lub żydowskie pochodzenie. Przez pewien czas mieszkał w jednym mieszkaniu z Gustawem Geppertem, do którego osoby wykazywał

1 Jacek Malczewski otrzymywał tę nagrodę wielokrotnie, przyznawana była od 1886 do 1945 roku przez wykonawcę testamentu, Akademię Umiejętności. Por. „Zapisy i dary”, w: Rocznik Zarządu Akademii Umiejętności w Krakowie. Rok 1884, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1885, ss. 12 i 13.

2 Badając losy Marcina Samlickiego miałam okazję zwiedzić Le Vigan. Mój wyjazd w 2021 roku miał charakter naukowo-badawczy, oparł się na współpracy Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie oraz Académie des Hauts Cantons. Pośród znakomitych badaczy historii miasta poznałam wiele osób, które знаły postać Samlickiego i posiadały szeroką wiedzę o jego życiu w tym miasteczku. Szczególnie w pracy pomogli mi prof. Jean-Pierre Dedet, prof. Jean-François Zorn oraz dr Romain Daudé.

słabość i zazdrość. W trakcie I wojny światowej artysta malował niewiele, wpływał na to stan psychiczny, potrzeba śledzenia losów wojny, towarzyszące mu wszędzie poczucie chaosu. Skupił się na pamiętniku i na lekturze dzienników Eugène'a Delacroix, stały się one dla Samlickiego źródłem inspiracji i głębokiej wiedzy technologicznej o malarstwie. Napisał wprost, że dowiedział się z nich więcej o malarstwie niż podczas całych swoich studiów na krakowskiej akademii (jest to wielce prawdopodobne).

Artysta bacznie śledził prasę francuską (spora część pamiętnika to próba rekonstrukcji posuwających się frontów wojennych i zdarzeń politycznych), szukał informacji o końcu wojny. W pamiętniku zawarł też wiele błahych lecz ciekawych spostrzeżeń o mieszkańcach Le Vigan, ich zwyczajach, relacjach, kulturze osobistej. Z pewnością w Le Vigan żył w znacznie lepszych warunkach, niż przyjdzie mu spędzić II wojnę światową.

Po zakończeniu I wojny światowej Samlicki opuszcza Le Vigan i udaje się od razu do Paryża. Zapisane w pamiętniku wiadomości o okresie międzywojennym w życiu artysty są poszarpane, niepełne i jest to najgorzej opracowany okres w jego życiu. A wcale nie najmniej ciekawy, w tym czasie odbyła się bowiem morska podróż Samlickiego do Stanów Zjednoczonych na zaproszenie nigdy wcześniej nie widzianego Antoniego Małka (znali się prawdopodobnie tylko z korespondencji listownej).

Na Akademii Sztuki Pięknych w Krakowie ponownie spotykamy Marcina Samlickiego w 1936 roku. Dzięki wsparciu profesorów Pautscha i Weissa Samlicki rozpoczyna tu nauczanie historii sztuki. Praca dydaktyczna i zarobkowa pozytywnie wpłynęła na jego warunki bytowe, ale nie z aprobatą studentów i kurs został szybko zamknięty. Zarzuty dotyczyły jego konserwatyizmu i chłodnego dystansu do nowych trendów w sztuce docierających z zagranicy.

We wrześniu 1939 roku, w dniu wybuchu II wojny światowej, Samlicki mieszka na stałe w rodzinnym mieście Bochnia. Miał wtedy 61 lat, wrócił do pracy nad swoim pamiętnikiem, zabijał czas kolejnymi redakcjami i korektami. Píše, że świadomość zbliżającego się frontu wojennego przeraża go. W pamiętniku ponawiał pytanie o rolę Anglii i Francji w obronie granic Polski, liczy na te kraje i czeka na ich pomoc. Osamotnienie Polski przypomina mu jego własne – przyjaciele, rodzina, opuszczają Bochnię bez pożegnania, nikt nie oferuje mu wsparcia, wszędzie obecny jest popłoch i chaos, które dezorientują i szerzą panikę. Największym ciosem dla Samlickiego była wieść o poddaniu się Warszawy.

W okresie okupacji Samlicki szukał kontaktu z przyjaciółmi pozostającymi w Krakowie, potrzebował też jedzenie i wiadomości. Kraków opanowany był przez głód, rabunek i wojsko niemieckie zabierające jedzenie, terroryzujące ludzi. Na dworcu głównym w Krakowie Samlicki widzi odjeżdżający pociąg do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, wspomina niechlubnie o odjeździe „zamkniętych Żydów”. Inflacja szaleje, można kupić kawałek chleba, ale o mięsie nie można nawet marzyć. Grudzień jest miesiącem przełomowym, 14 grudnia 1939 roku Niemcy zamykają Akademię Sztuk Pięknych w Krakowie, trzy dni wcześniej w mieście publicznie rozstrzelano 49 osób.

Nie znamy dobrze twórczości Marcina Samlickiego z tego okresu, chociaż wiemy z pamiętników, że malował prawie codziennie. Od 1939 do 1943 roku następuje długa przerwa w prowadzeniu pamiętnika, nie wiemy co robi Samlicki, dopiero w 1943 roku dowiadujemy się, że wyrzucono go z mieszkania. Píše też o ogromnej przemianie

wewnętrznej, jaka zaszła w nim na skutek wojny, mówi, że wojna zniszczyła go, ale udało mu się pogodzić z losem. Ciągłe czeka na wyzwolenie, marzy o powrocie do Stanów Zjednoczonych, chce zobaczyć wolną Polskę.

Artysta doczekał dni wyzwolenia. W dniu 4 kwietnia 1945 roku Akademia Sztuk Pięknych formalnie przywraca go na stanowisko wykładowcy, ale malarz nigdy już nie wraca na swoją Alma Mater – umiera potrącony przez radziecki samochód dnia 25 czerwca 1945 roku.

Interesująca wydaje się próba zrekonstruowania poglądów na temat malarstwa, jakie spisywał Samlicki. Jego uwagi są luźne, nie stanowią systematycznych studiów, to raczej przygodne uwagi, odczucia, wrażenia, odnoszących się do cudzych dzieł oraz do własnych zmagają artystycznych.

Samlicki pisał o sztuce przy wielu okazjach, np. paryskich Salonów, wycieczek muzealnych, część z tych tekstów była publikowana, odnoszą się one jednak nie do kwestii ogólnych, lecz szczegółowych obiektów malarskich, przez to próba ujednoczenia ich do konkretnej teorii sztuki jest przedsięwzięciem ryzykownym. To, co odrzucono jako element konkretnej kompozycji czy kreacji, nie musi stanowić generalnego prawa lub zasady malarstwa. W okresie międzywojennym, kiedy Samlicki pisał i publikował o sztuce, nastąpił w Polsce czas bardzo intensywnego rozwoju myśli estetycznej i filozofii sztuki. Artysta nie musiał oczywiście zabiegać o udział w tej debacie, tym bardziej, że prace akademików były na tyle zaawansowane, że nawet biegły filozof mógł nie nadążać za rodzącymi się koncepcjami, hipotezami i teoriami.

Znani polscy teoretycy, którzy brali wtedy udział w dyskusjach akademickich to Roman Ingarden, Stanisław Ossowski, Władysław Tatarkiewicz, Witkacy, Leopold Blaustein, Leon Chwistek, Tadeusz Czeżowski, Władysław Witwicki, literaturoznawcy, muzykologowie, jak Zofia Lissa oraz teoretycy sztuki jak Tadeusz Peiper. Nurtujące ich pytania stawiła polska fenomenologia, ale wzięły one swoje źródła jeszcze z tradycji Szkoły Lwowsko-Warszawskiej. Zagadnienia te to między innymi: określenie czym jest przedmiot doświadczenia / przeżycia estetycznego; wyliczenie podmiotowych warunków doświadczenia estetycznego; zdefiniowanie postawy estetycznej i związanych z nią zagadnień percepcji świata zmysłowego; dyskusje wokół subiektywizmu, obiektywizmu i relacjonizmu w sztuce; badanie podstaw sądów wartościujących/normatywnych itd.

W pamiętnikach tematy te nie są niestety podane w systematyczny sposób, można jednak przyjrzeć się niektórym poglądom Marcina Samlickiego, by określić, w jakim stopniu był on teoretykiem sztuki. W przypadku Samlickiego sprawa jest o tyle ważna, że artysta przez kilka lat studiował filozofię na Uniwersytecie Jagiellońskim, miał okazję rozwinąć świadomość wielu teoretycznych zagadnień związanych z procesem twórczym. Niestety wspomnienia i doświadczenia z tego okresu są ujęte w pamiętniku bardzo skrótowo.

„Sztuka, jest we mnie jedynym celem, jedyną najwyższą namiętnością. Jest to jak olbrzymia rzeka, która zabiera i wchłania w siebie wszystkie mniejsze. Wszelka inna namiętność we mnie jest uczuciem chwilowym, sztuka jest stałym i nieprzemijającym. A jednak słysząc wokół siebie ów zachwyt dla miłości kobiety, pragnę jej i smutno mi że jej nie znam” – pisze Samlicki w swoim pamiętniku. Istnieją takie akapity pamiętnika, w których malarz otwarcie zdradza swoje marzenia, czasem uciekając w fantazję i idealizację sztuki, bez wątpienia całe życie pragnął uznania i docenienia ze strony publiczności, mówi, że

zabrakło mu do tego rozmachu, bezkompromisowości, geniuszu, który miał Malczewski. Obrazy Mistrza Jacka nazywał „ciągłą spowiedzią duszy”, widział w nich autentyczną sztukę, chłonał i zapamiętywał każde słowo Malczewskiego, które padło w czasie korekty w pracowni lub spaceru po krakowskich plantach. Za Malczewskim odrzucał dekoracyjność sztuki, próbował opisać ducha narodowego, odzwierciedlić epokę, godził się na życie trudne, skromne i samotne... (pisał o tym artysta w artykule „Słów kilka o sztuce i malarzach Polskich w Paryżu”, w: Rocznik ilustrowany Towarzystwa Sztuk Pięknych w Krakowie poświęcony sztuce, literaturze i kulturze, Kraków 1923, s. 34).

Z Jackiem Marcin Samlicki widział się ostatni raz w jego domu w 1926 roku, trzy lata później w wieku 72 lat Malczewski zmarł. To był trudny czas dla Samlickiego, stał się on świadkiem powolnego upadku mocy twórczych tego znakomitego polskiego malarza i wizjonera. Był to też czas kolejnych wyjazdów zagranicznych Samlickiego, odejście mistrza wywołało może potrzebę szukania nowych dróg dla sztuki, prowadziły one przez Monachium, Paryż, Londyn, Pragę...

Marcin Samlicki uważał, że studiowanie dzieł dawnych mistrzów to klucz do znalezienia złotego środka między sztuką dobrą a własnym stylem. Zachęcał by patrzeć na dawną sztukę francuską: „Rodzimego barbarzyństwa mamy pod dostatkiem – szlifowanie zagraniczne jest nam niezbędne”. Później dodaje: „Zaznaczając wpływ sztuki francuskiej na naszych artystów w Paryżu nie przesadzam ich indywidualizmu. Terminowanie i umiejętne przetrwanie może tylko przynieść korzyść naszym artystom. Dbałość o formę, o nasycenie barw i harmonię, pewne syntetyczne uderzenia pędzlem [sic!] w obrazie – dążność do oddania materiału, poszanowanie i miłość formy bez względu na jej treść, dbałość o doskonałość rzemiosła – oto są cechy dzisiejszej sztuki francuskiej, z której i nasi młodzi artyści wychodzą. Więcej jest w tej sztuce eksperymentowania jak zrealizowania – i to właśnie stanowi wszystką jej wartość i wielkość”.

Samlicki widzi wiele oznak upadku sztuki rodzimej, która w swojej genialnej formie mogła zakończyć się wraz ze śmiercią Malczewskiego. Odrzuca nie tylko modę na Paryż, wyśmiewa japonizm, sztydzi z handlu sztuką, obserwuje mnożące się fałszerstwa i rozwijający się kicz. Na gruncie swoich uczuć patriotycznych budował on program przyszłej państwowej kurateli nad artystami i sztuką, żądał upaństwowienia prywatnych kolekcji, otwarcia muzeów, odebrania wartościowych dzieł sztuki kościołowi.

Opublikowanych został wiele esejów i relacji z wystaw krajowych pióra Marcina Samlickiego. Jego poziom krytycyzmu wobec kolegów po fachu usprawiedliwia jedynie bardzo stanowcza samokrytyka. Zarzucał polskiemu malarzom banalność w doborze tematów i przedstawień (kompozycji), malowanie z fotografii, walkę o efekciarstwo, przester literackości, brak opanowania zasad kompozycji, krytykował malarstwo „żydowskie” przez które rozumiało się prace ciemne i nasmarowane. Odrzucał naśladownictwo mistrzów, stosowanie sztuczek malarskich, jak nożowanie, czyli malowanie nożem, itd. W publikacjach Samlickiego odczuwamy jednak prywatne sympatie i antypatie, np. zawsze obecna niechęć do kapistów. Odrzucał kręgi towarzyskie i koleśnictwo, wśród polskich artystów docenił wielką samotniczkę Olę Boznańską, z którą blisko przyjaźnił się w okresie paryskim i która namalowała kilka jego portretów.

Marcin Samlicki poświęcał bardzo dużo czasu na kwerendy muzealne, jego notatki pochodzące z ekspozycji europejskich i amerykańskich mogą budzić podziw (choć czasem są bardzo trudne do odczytania). Mamy tu do czynienia z setkami nazwisk i tytułów obrazów, oraz skrótowo odnotowanych uwagach: światło, wrażenie, nastrój, temat, wykończenie, barwa, technika, szkoła, mieszanie farb, inspiracje... Rozczarowany Michałem Aniołem zwraca się ku Botticellemu, nazywając jego dzieła „odrębnym światem”, Rembrandtowi („Złożenie do grobu” nazywa najpiękniejszy), Rafaelowi,

Tycjanowi. Bez wątpienia wielbi dawnych mistrzów.

Czytanie pamiętników zawsze jest podróżą przez życie ich autora. Dzięki wytrwałości Marcina Samlickiego, który swoje wspomnienia spisywał od wczesnych lat szkolnych, mamy doprawdy całościowy i pełny obraz jego życia codziennego i artystycznego, śledzimy proces jego rozwoju jako malarza i filozofa, towarzyszymy mu podczas trudnych momentów i wyborów, widzimy jakie nadzieje budują jego wewnętrzny wyidealizowany świat i jak ten ideał upada pod ciężarem I i II wojny światowej.

Samlicki mawiał, że sztuka nie może być zbyt intelektualna, gdyż winna wypływać z serca i doświadczenia, nie z rozsądku. Jeśli jest sprawą serca, to wymaga też wierności i poświęcenia. Zasady te nigdy się nie zmieniają, gdyż sztuka opiera się na uczuciu. Z tego powodu, choć sztuka jest żywa i dynamiczna, nie istnieje w niej żaden postęp. Wszystko, co jest szczytem piękna zostało już przez sztukę osiągnięte.

Wybrane prace artysty malarza Marcina Samlickiego

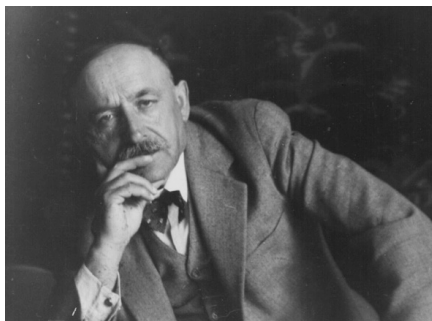
PEJZAŻ Z OKOLIC BEAUCAIRE (1913)

MOTYW ARCHITEKTONICZNY Z LE VIGAN (1915)

KRAJOBRAZ Z DRZEWEM (1914)

Portret malarza Marcina Samlickiego

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МОНАСТІРЯ В СЕЛІ BÂRSANA (БАРСАНА) У XVIII СТ. (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДАЗО)

Монич Олександр Іванович,

*аспірант кафедри археології, етнології та культурології
факультету Історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ»
oleksandr.monych@uzhnu.edu.ua*

*Науковий керівник –
к. іст. н., PhD,*

*доц. кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «УжНУ»
Ю.В. Данилець*

На зламі XVII – XVIII століть в древній Мукачівській єпархії відбулися процеси, які назавжди розділи еклізійну одиницю. 29 липня 1690 року останній православний єпископ Мукачівської єпархії, Мефодій (Раковецький) назавжди залишає не тільки Мукачівський монастир, але й територію єпархії [16, с. 174; 29, с. 341; 30, с. 32; 22, с. 69–70; 33, с. 236–238]. Починається розбудова двох адміністративних центрів двох єпархій: Мукачівської та Марамороської. Якщо, центром Мукачівської єпархії залишався Миколаївський монастир в Мукачеві, то ситуативними центрами Марамороської єпархії стають монастирі в селах Вільхівці, Грушево, Драгово, Заріччя, Імстичово, Кричово та Угля [22, с. 70; 33, с. 237; 251–252; 267–268; 275–288].

З метою «перешкодження поширенню унії на південно-східні терени Мукачівської єпархії» [34, с. 45] в період 1682–1740 років на території Марамороського комітату православний єпископат відкриває 13 нових монастирів – 8 на території сучасного Закарпаття, 5 – на території Румунії [15, арк. 4–4 зв.; 25, с. 105–122; 33, с. 276; 23, с. 58–76]. Останніми були: Мойсеевський (1682), Джулинський (1692), Евдянський (1709), Барсанівський (1711) та монастир у Вишній Вишаві (1719) [1, арк. 5 зв.–7; 25, с. 116–121; 33, с. 276]. Внаслідок секуляризаційної реформи імператора Франца Йосипа II в 1788 році було закрито та ліквідовано 17 монастирів Мараморошу [15, арк. 4–4 зв.; 28, с. 51–55; 35, с. 14–15].

Барсанівський монастир, як і решта монастирів Мараморошу має свою автентичну історію. Перша історична згадка про обитель в селі Барсана [рум. *Bârsana*, угор. *Barcánfalva* або *Barszánfalva*, словацьк. *Barcanová*], що знаходиться в повіті Марамуреш у Румунії, сягає кінця XIV століття. В грамоті про огляд кордонів від 21.07.1390 року йде мова про монастир, розташований біля села Барсана [19, с. 104–108]. Румунські дослідники припускають, що фундаторами обителі були воєводи Балиця і Драг, які володіли цим селом [18, с. 157; 20, с. 140]. Однак, згодом про цей монастир історичні згадки зникають [32, с. 105]. Новий монастир, на місці старого, був заснований на початку XVIII століття. Перший зафіксований опис чернечого осередку міститься у відомому «Списанії обителей Марморосу» [1, арк. 1–8]. З архівного документу дізнаємося, що датою будівництва нового монастиря є 1711 рік. У витоках відродження давнього монастиря стояв місцевий парох Іван Стефан, який після прийняття чернечого постригу носив ім'я Савва [1, арк. 6]. Дослідники церковної історії роблять припущення, що монастир був чоловічим і освячений на честь святого Миколая Чудотворця [21, с. 24, 101–102; 18, с. 158; 33,

с. 286].

Освячення монастиря звершив єпископ Серафим (Петровай), статус якого автор «Списанія» піддає сумніву: «который не былъ правымъ Епископомъ» [1, арк. 6; 25, с. 117]. Документи ДАЗО та окремі дослідження румунських церковних істориків доказують, що з одного боку єпископ Серафим дійсно був quasi-єпископ, з іншого боку – його архієрейська хіротонія є аксіомою [31, с. 12–13].

Очевидно село Барсана було досить вагомим церковним центром, адже відповідно до декрету Мукачівського єпископа Йосипа (Годермарського) від 19.09.1712 року в цей населений пункт було призначено архідиякона [12, арк. 1–3]. Останній, як відомо з тогочасного канонічно-правового устрою парафій, був головою над духовенством окремого району.

Монастир унікальний тим, що в часи імплементації Ужгородської унії (1646) в комітаті Мараморш він став місцем перебування православного єпископату Мараморської єпархії. Відомо, що в монастирі ситуативно проживав єпископ Досифей (Феодорович) Угольський та останній православний єпископ єпархії – Гавриїл Штефанка із Барсани [*Gavriil Ștefanca de Bârsana – рум.*] в 1739 році [19, с. 108; 21, с. 24; 32, с. 105; 31, с. 14].

У світлі нововиявлених документів ДАЗО стало можливим суттєво доповнити історичні відомості про Біксадський монастир [24, с. 30–38].

В Барсанівському монастирі, так само як і в інших діючих чернецих осередках постійно проводилися перевірки або ж так звані «посіщення». Такі візитації були звершені 30.06.1755 [26, с. 433], 18-19.05.1756 [26, с. 440; 24, с. 360] та 05.09.1765 року [2, арк. 1–4; 26, с. 443–445]. В результаті перевірок склалися відповідні акти [2, арк. 1–4], які знайомлять нас з маловідомими сторінками монастиря, його інвентарем, богослужбовим начинням, наявними земельними ділянками і т.д. Перевірки монастирів були однією з форм управління чернецтвом провінційними протоігуменами Чину Святого Василя Великого. Серед найвідоміших протоігуменів, які робили «списаніє» монастирів були: о. Гедеон (Пазин), о. Макарій (Шугайда), о. Мартирій (Кашпер), о. Антоній (Коцак), та їх помічники о. Йосип Тот, о. Михайло Табакович, о. Авраамій (Колесар), тощо [25, с. 106].

Барсанівський монастир володів значними земельними ділянками, які іноді силоміць привласнювали місцеві дворяни. Про один з таких випадків йдеться у свідочстві настоятеля монастиря в с. Барцанфалва «про захоплення земельної ділянки монастиря дворянином Степаном Кадрич», яке відбулося 04.04.1769 року [3, арк. 1]. Цікаво, що в 1777 році, коли той самий дворянин «зневірився», монах монастиря Варнава Гергега написав реляцію настоятелю Мукачівського монастиря Сільвестру Ковейчаку, в якій виразив переживання з цього приводу [11, арк. 1–2].

Як й інші чернечі осередки, Барсанівський монастир утримував значне господарство, худобу, пасовиська. Відомий випадок, коли монастирський ієромонах Пахомій мав сутичку з Мараморським уніїним вікарієм Андрієм Бачинським. Причиною конфлікту були господарські справи: Бачинський взяв у нього доброго коня, і дав йому іншого [33, с. 285; 319]. Коней у монастиря відбирали також і дворяни, наприклад Георгій Реднік [6, арк. 1].

Відповідно листа настоятеля Імстичівського монастиря, настоятелю Углянського монастиря в 1776 році Барсанівський монастир поповнився трьома ченцями [10, арк. 1–2].

Обитель мала неабияку значимість в соціумі. Згідно до «Зобов'язання прихожан та поміщиків щодо забезпечення землею монастиря ордена Василян в с. Барцанфалва», яке датується 21.06.1782-03.12.1782 роком, можна говорити про певні

навіть привілеї осередку в очах світської влади [13, арк. 1–9]. Настоятелі обителі чітко слідували за обліком грошових прибутків та витрат монастиря, монахи на належному рівні вели документообіг, систематизовано діяв господарський нагляд, всі судові справи вирішувалися через відповідні прохання та нотаріусів [4, арк. 1–6; 5, арк. 1].

Станом на 25.07.1786 рік монастир ще існував, про це повідомляє покрайній напис на одному з Літургіаріїв, виданому в Яссах в 1758-1759 роках. Парох села Барсана разом з монахами обителі купив цю книгу для парафії, а ченцям дав інший Літургіаріон [17, с. 26; 33, с. 285].

Наприкінці XVIII століття, соціальна політика Габсбургів спричинила процес ліквідації або ж скорочення чернечих осередків майже по всій території Австрійської імперії. Не стала виключенням і територія Мукачівської та Марамороської епархії, які тепер розділені між 4 державами (Україною, Угорщиною, Словаччиною та Румунією), а тоді – між 13 комітатами Угорщини [27, с. 12–13].

Зміст окремих фондових справ ДАЗО знайомить нас практично з покроковим процесом закриття монастирів. Мова йде про такі справи, як: «Справа про ліквідацію монастирів ордену Василіан в Марамороській жупі» [9, арк. 1–97] та «Справа про розпуск монастирів ордену Василіан в Марамороській жупі в зв'язку з розпорядженням короля Угорщини Йосипа II» [7, арк. 1–28]. Нами виявлено також окрему справу щодо ліквідації монастиря в селі Барсана: «Справа про ліквідацію 4-х монастирів ордену Василіан в Марамороській жупі в с. Угля, с. Боронява, с. Бедевля і с. Барцанфалва» [8, арк. 1–16]. Крайніми датами документів у справі є: 04.01.1790–21.08.1790 рік [8, арк. 1–16].

Після закриття монастиря, головний храм обителі був переданий місцевій парафії. В фондах ДАЗО виявлено лист Марамороського вікарія Олександра Рагазі, щодо питання передачі дерев'яного храму монастиря с. Барцанфалва місцевій парафії та прохання місцевого священика з цього питання. Крайніми датами документу є 22.02.1793–05.11.1793 [14, арк. 1–4]. На думку окремих науковців-істориків, остаточно монастирський храм був перевезений в село Барсана у 1806 році [21, с. 23, 102; 18, с. 158; 33, с. 286].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 64. Оп. 1. Спр. 66. На 8 арк.
2. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 647. На 4 арк.
3. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 723. На 1 арк.
4. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1065. На 6 арк.
5. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1074. На 1 арк.
6. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1084. На 1 арк.
7. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1170. На 28 арк.
8. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1261. На 16 арк.
9. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1291. На 97 арк.
10. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 4. Спр. 188. На 2 арк.
11. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 204. На 2 арк.
12. ДАЗО. Ф. 151 Оп. 1. Спр. 230. На 3 арк.
13. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 3021. На 9 арк.
14. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 5. Спр. 586. На 4 арк.
15. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 12. Спр. 2571. На 4 арк.
16. Baán István. Letters of Giovanni Giuseppe De Camillis, Greek Missionary and Bishop of Munkács (1689-1706). COLLECTANEA ATHANASIANA. II. Textus/Fontes. Vol. 13. Nyiregyháza, 2017. 341 p.
17. Bârlea Ioan. Însemnări din bisericile Maramureşului. Bucureşti, 1909. 246 p.
18. Meteuş Ş. Mănăstirile româneşti din Transilvania şi Ungaria. Sibiu, 1936. 363 p.
19. Mihály J. Maramoros diplomak e XIV es XV századbol. Maramoros – Sziget. 1900. 674 p.
20. Reli S., Prof., Dr. Biserica Ortodoxă Română din Maramureş în vremurile trecute. Cernăuți, 1938. 255

p.

21. Tit Bud. Date istorice despre protopopiatele, parohiile și mănăstirile române din Maramureș. Gherla, 1911. 107 p.
22. Атанасій В. Пекар, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. Серія II. «Записки ЧСВВ». Секція І. Т. І. Єрархічне оформлення. Видавництво Отців Василян «Місіонер». Рим – 1997 – Львів. 232 с.
23. Атанасій В. Пекар, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. Том III. Монаше життя. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2014. 216 с.
24. Давні монастирі Мукачівської єпархії (1360-1800). Зведений предметно-тематичний каталог документів Державного архіву Закарпатської області. Т. І. Серія «Джерела з історії Мукачівської єпархії». Фонд № 64, описи 1, 4, 5; Фонд № 151, описи № 1, 5, 6, 22, 25 / упоряд. прот. Олександр Монич. Ужгород: РІК-У, 2021. 392 с.
25. Кінах Гліб, о., ЧСВВ. Посіщення марамороських монастирів 1749 р. // Записки ЧСВВ. Т. II. Вип. 1-2. Жовква, 1926. С. 105–122.
26. Кінах Гліб, о., ЧСВВ. Посіщення закарпатських монастирів ЧСВВ в рр. 1755, 1756, 1765, 1809 // Записки ЧСВВ. Т. III. Вип. 3-4. Львів, 1930. С. 432-446.
27. Кічера В., Фенич В., Штерр Д. Габсбурзька церква: Мукачівська греко-католицька єпархія в австрійську добу (1771-1918). Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2018. 168 с.: іл.. С. 12-13.
28. Кралицькій А. Списокъ монастырей Чина Святого Василя Великого, существовавшихъ иногда въ Марамороши (въ Угорщинѣ) и истертихъ императоромъ Юсифомъ II 1788 г. // Науковий збірник видавельного літературного об'єктомъ Галицько-Русской матици. Выпуски I-IV. Львовъ: Въ книгопечатне Ставропігійского Института, 1865. с. 51–55.
29. Лучкай М. Історія карпатських русинів: У шести томах / Дешифр. рукопису, переклад українською мовою та покажчики Ю.М. Сака; Редкол.: Й.О. Баглай, М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, М.В. Орос, І.М. Сенько. Т. II. Ужгород: Закарпаття, 1999. 388 с.
30. Лучкай М. Історія карпатських русинів: У шести томах / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака; пер. укр. мовою А.М. Ігната; покажчики Д.Д. Данилюка. Т. III. Ужгород: Закарпаття, 2002. 328 с.
31. Монич О. «QUAS»–єпископи та адміністратори Марамороської православної єпархії (1706–1739 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». 2021. Вип. 1 (44). С. 10–17.
32. Петров А., проф., д-р. Древнѣйшія грамоты по истории Карпаторусской Церкви и іерархii 1391-1498 гг. Съ 12 фотографическими факсимиле, Прага, 1930. 231 с.
33. Пронин Василий, архимандрит. История Православной Церкви на Закарпатье. Кандидатская работа архимандрита Василия (Пронина) «История Мукачевской епархии (с древнейших времен до Первой Мировой войны 1914 года)». Издание 2-е. Свято-Николаевский Мукачевский монастырь. ОРП «Філокаліа», 2009. 524 с.
34. Фенич В., Цапулич О. Малоберезнянський Свято – Миколаївський монастир та нарис історії чину св. Василя Великого на Закарпатті. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2004. 188 с.
35. Шематизмъ русскаго иночествующаго духовенства въ Угріи на 1873 годъ. Съ короткимъ историческимъ очеркомъ монастырей тогоже. Унгарь, 1872. С. 14–15.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ 40-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ «ТРЕТІХ СИЛ»

Прокопчук Вікторія Сергіївна
аспірантка II року навчання Волинського національного університету імені
Лесі Українки, місто Луцьк
victoria_prokopchuk@ukr.net

Науковий керівник –
д.і.н., професор Калищук О. М.

Питання українсько-польського протистояння 40-х рр. ХХ ст. є однією із найгостріших проблем в сучасних відносинах між Польщею та Україною. Проблема

цього міжетнічного конфлікту сьогодні знаходить своє відображення у працях як українських, так і польських вчених та спричиняє чималу кількість дискусій в наукових колах обох держав.

Проте, проаналізувавши історію цього протистояння стає очевидним, що його не можна назвати лише українсько-польським, оскільки чималий вплив на його перебіг мали так звані «треті сили», тобто СРСР та Третій Райх, які в 40-х рр. XX ст. були одними із найголовніших гравців на політичній карті світу. З метою детальніше показати втручання «третіх сил» в українсько-польський конфлікт, ми зупинимося на причетності до нього СРСР та проаналізуємо, яким чином радянська влада впливала на посилення ворожнечі між поляками та українцями в 40-х рр. XX ст. Перш за все, слід звернутися до джерел. З огляду на те, що важливим інструментом впливу на польсько-українське протистояння 40-х рр. XX ст. для керівництва СРСР були радянські партизани, цілком виправдано, на наш погляд, буде звернутися до спогадів учасників радянського партизанського руху, які свого часу перебували на території України. Одним із джерел радянської партизанки, у якому згадано про причетність СРСР до українсько-польського конфлікту є спогади партизана С. Руднева [1]. У своєму щоденнику 20 червня 1943 р. він писав: «...Вдень поїхав до польського с. Стара Гута... зробив доповідь про становище на фронтах і завданнях польського народу, закликав їх вступати в п[артизанські] за[гони]... Після мене виступали поляки... Ті, хто виступав, були всі однотайні, що в боротьбі з гітлеризмом і українським націоналізмом шлях їх єдиний - разом з Че[рвоною] ар[мією], разом з Радянським Союзом...» [1]. З написаного С. Рудневим бачимо, що совети впливали на поляків та агітували спільно з червоноармійцями боротися як проти нацистів, так і проти українських націоналістів. Ще один партизанський керівник В. Войцехович у своїх спогадах [3] бачив події українсько-польської ворожнечі 40-х рр. XX ст. так: «... Будки Войткевицькі... колись це було польське село, а зараз від нього не залишилося й сліду ... Люди бояться всього – німців, поліцаїв, січовиків Бульби, бандерівців. Все найцінніше в господарстві ретельно заховане чи закопане...» [3]. Цей короткий фрагмент показує нам, що совети бачили в німцях та українцях одного ворога і, користуючись тим, що й поляки вели боротьбу і проти німців, і проти українців, робили спробу показати полякам радянську владу в білому світлі та показати їм, що радянські партизани готові захищати поляків від їхнього ворога. Зрозуміло, що інформація, якою володіли радянські партизани, була відомою й вищим органам влади, зокрема НКДБ УРСР. Цей комісаріат був безпосередньо пов'язаний із УШПР, від якого отримував дані про місцезнаходження як польських та українських, так і німецьких сил на тих територіях Західної України, де відбувалося протистояння між українцями та поляками [2]. Це давало советам можливість оцінювати становище німців на цих територіях та використовувати співпрацю поляків та німців у своїх цілях. Зокрема, в доповіді, датованій 5 липня 1943 р. та направленій від НКДБ УРСР до УШПР, йшлося про таке: «в своїй боротьбі з українськими націоналістами, німці на цей раз почали використовувати ті польські елементи... надаючи їм в нагороду за це різні привілеї у вигляді посад в адміністративному і господарському апараті...» [2]. З точки зору НКДБ УРСР такі німецькі дії лише погіршили стосунки між поляками та українцями, хоча й сама радянська влада не залишалася осторонь цих подій.

Таким чином, у підсумку ми можемо сказати, що радянська сторона, завдяки своїй добрій поінформованості щодо українсько-польського протистояння була важливим фактором у загостренні цієї міжетнічної ворожнечі, підтвердження чому знаходимо в тогочасних радянських документах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дневник С. В. Руднева (7 мая-25 июля 1943 г.). Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941-1944. Москва, 2010. 688с. URL: <https://bit.ly/3apcVdj>
2. Ковалевич Т. Українсько-польський конфлікт на Волині в радянських документах 1943-1944. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*. Луцьк, 2013. С. 78-86. URL: <https://bit.ly/3lr81sN>
3. Савчук П. Мемуари радянських партизанів як джерело до висвітлення українсько-польських відносин на тимчасово окупованій території України. *Волинь і воляниани у Другій світовій війні*. Луцьк, 2012. С. 733-739. URL: <https://bit.ly/3aAbClh>

WIELKI GŁÓD W CHINACH, A WALKA MAO ZEDONGA Z NATURĄ

Melerski Jan

Lic., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

jmmelerski@gmail.com

Chińska teoria, a praktyka o harmonii człowieka z naturą

W starożytnych Chinach istniały trzy szkoły myślenia nakreślające stosunek człowieka do natury. Budda w swoich naukach podkreślał znaczenie edukacji o środowisku z różnych perspektyw. W pełni on rozumiał współzależności między wszystkimi istotami, identyfikując poszczególne analogie w działaniu natury i zachowaniu człowieka. Buddyzm podkreślał przede wszystkim znaczenie harmonijnego współistnienia z naturą, akcentując potrzebę empatii oraz szacunku dla wszystkich żywych stworzeń [1, s.5065-5067]. Podobne stanowisko cechowało filozofię konfucjańską. Filozofia konfucjańska uczyła, że ludzie nie powinni próbować kontrolować natury, a dostosować się jedynie do tego co Konfucjusz nazywał tian ming, co w wolnym tłumaczeniu oznacza wolę nieba. Człowiek musiał się więc dostosować do warunków kreowanych przez naturę[2, s.116].

Warto pamiętać, że filozofia konfucjańska kładła szczególnie nacisk na hierarchię w społeczeństwie, orientację na grupę oraz tradycję. Konfucjusz nauczał, że ważne jest stosowanie się do nabożności synowskiej (xiao). Wskazywał także konkretne obowiązki wynikające z różnorakich obowiązków hierarchicznych, przez co udowodniał, że wszystko ma swoje określone miejsce[3, s. 237]. Z kolei taoizm odrzucał poglądy Konfucjusza dotyczące naturalnego ładu i hierarchii społecznej. Według taoistów podobnie jak w przypadku innych klasycznych filozofii chińskich, człowiek powinien podążać zgodnie z naturą[4, s. 209]. Niemniej jednak ze względu na warunki geograficzne, na przestrzeni wieków Chińczycy musieli niejednokrotnie przeciwstawić się siłom natury. Oczywiście doświadczano wdrażania działań prośrodowiskowych w czasach chociażby dynastii Qin, Han czy Qing [5, s.156]. Za czasów panowania pierwszych dwóch rodów wydzielono specjalne oddziały oficerów odpowiedzialne za opiekę nad lasami, rzekami, linią brzegową czy ogrodami [6, s.46].

Istnieje jednak wiele przykładów działań społeczeństwa chińskiego, które nieudolnie próbowało zapanować nad otaczającą ich przyrodą równocześnie samemu stając się ofiarą podjętych inicjatyw już od starożytności. W czasach dynastii Han w wyniku intensywnego wylesiania nastąpiła poważna erozja gleby, która przyczyniła się najpierw do zmiany koloru rzeki Huang, a następnie do podnoszenia poziomu wody i licznych powodzi [7, s.30]. Współczesnym przykładem nieroztropności chińskiego społeczeństwa była chociażby budowa Tamy Trzech Przełomów. Jej budowa spowodowała zatopienie

blisko 17 dużych miast, 140 miasteczek jak również 3000 wsi. Inicjatywa ta wpłynęła na całkowite zniszczenie około 1600 fabryk [8, s.96]. W trakcie budowy wysiedlono blisko 1.3 miliona ludzi z powodu wyższej aktywności sejsmicznej i ryzyka dalszych powodzi, co stanowi największy przykład przesiedlenia mieszkańców w historii świata [9, s.75]. Aspiracje mocarstwowe Chin zarówno w wymiarze politycznym jak i gospodarczym przyczyniły również do katastrofy ekologicznej w erze Mao Zedonga.

Odbudowa Chin po 1949 roku

Po proklamacji Chińskiej Republiki Ludowej w 1949 r., panujące władze były zobligowane do odbudowy chińskiej gospodarki, która dotkliwie ucierpiała poprzez długoletnie działania wojenne na terenie Państwa Środka- wojny z Japonią i wojny domowej z nacjonalistami[10, s.34]. Początkowo Chiny oparły swój model rozwoju społeczno-gospodarczego na tym, który praktykował Związek Radziecki. Przy wsparciu finansowym i naukowym ZSRR Chiny rozpoczęły proces industrializacji gospodarki, wdrażając w życie pierwszy Plan Pięcioletni (1953-57) [11, s.69]. Równocześnie w 1952 roku rozpoczęła się kolektywizacja rolnictwa. Początkowo tworzono tzw. zespoły wzajemnej pomocy, które polegały na wspólnym dzieleniu m.in. siły roboczej, zwierząt czy stosowanych urządzeń. Następnie przekształcono je w spółdzielnie i w ciągu trzech lat od rozpoczęcia kolektywizacji obejmowały one 88% wszystkich gospodarstw wiejskich [12, s.19]. Odbieranie ziemi właścicielom ziemskim przebiegało jednak w sposób chaotyczny i podyktowany często czyimiś prywatnymi interesami[13, s.155-158].

Pomimo trudnej sytuacji na wsi produkcja rolna stale rosła w latach 1952-1957 o 4.6%. Sukcesy rolnictwa zachęciły władze ChRL do wyznaczenia dużo odważniejszych celów [14, s.141]. Nowe pespektywy dla Chin otworzyły się zdnaniem przewodniczącego KPCh po śmierci Józefa Stalina w 1953 roku. Próba wyjścia z cienia, przewodzącego w świecie komunistycznym Związku Radzieckiego, pogarszające się stosunki z Sowietami, a także aspiracje mocarstwowe Mao Zedonga i wiara w słusność własnych działań doprowadziła do podjęcia decyzji o opracowaniu własnego planu rozwoju. W 1958 roku rozpoczęła się tzw. Wielki Krok Naprzód. Kampania opracowana przez przewodniczącego KPCh miała być jak sama nazwa wskazuje przełomowym wydarzeniem w historii Chin, zwieńczeniem ówczesnych ambicji Mao oraz demonstracją potęgi Państwa Środka. Zakładano, iż w przeciągu 15 lat chińska gospodarka będzie lepsza od amerykańskiej[15, s.644].

Od samego początku istnienia ChRL, komuniści starali się zażegnać kryzys epidemiczny, bowiem na terenie całego kraju szerzyły się choroby zakaźne takie jak cholera, dżuma czy malaria. Retoryka nowych władz polega na przypisywaniu winy za ten kryzys niekompetentnym oraz reakcyjnym ich zdaniem władzom nacjonalistycznym, które doprowadziły do zacołania Państwa Środka. Społeczeństwo chińskie stało się więc ofiarą imperializmu. Rozpoczęto działania w celu poprawy publicznej opieki medycznej oraz zapobieganiu dalszemu rozprzestrzenianiu się pandemii. Działania podejmowane przez Partię były często powiązane z kampaniami mającymi na celu eliminację wszelkich praktyk religijnych, które podważały legitymację obecnej władzy i preferowaną przez rządzących hierarchię społeczną. Coraz to nowsze kampanie i odnoszone dzięki nim spektakularne sukcesy, promowane dodatkowo przez krajową propagandę miały doprowadzić do unifikacji społeczeństwa chińskiego i podporządkowania się pełnej decyzyjności autorytetom partyjnym[16, s.91].

Kampania przeciwko Czterem Plagom

Częścią Wielkiego Skoku Naprzód była tzw. Kampania przeciwko Czterem Plagom. Rozpoczęła się w 1958 roku i trwała cztery lata. Celem nadrzędnym tej kampanii była poprawa zdrowia publicznego. Według przewodniczącego KPCh zagrożeniem

dla zdrowia i życia chińskich mas oraz ich dobrobytu były cztery szkodniki. Oprócz szczerów, komarów i much wskazano na wróble, które zdaniem władz zjadały zboża ograbiając ciężko pracujących rolników z owoców ich pracy [17, s.14]. Trzymając się pierwotnych założeń obliczono, że ptaki te odpowiadają za roczne spożycie blisko 4.5 kilograma zboża rocznie. Oznaczało to, że dzięki eliminacji miliona wróbli będzie można nakarmić dodatkowo, aż 600 ludzi. Dodatkową motywacją do eksterminacji tych ptaków było określenie ich „publicznymi zwierzętami kapitalizmu” [18, s.72-74]. Cele kampanii zostały oczywiście nagłośnione dzięki sprawnie działającej propagandzie Partii Komunistycznej. Porozwieszane plakaty ilustrowały sposoby walki z „czterema plagami” wskazując jako przykład stosowanie pacek na muchy, samodzielnie wykonanych proc, broni palnej czy pułapek na szczurzy. Równocześnie zachęcano mieszkańców do niszczenia gniazd, kradzieży jajek, zabijania piskląt, a także uniemożliwiania lądowania ptakom poprzez płoszenie ich hałasem wydobywającym się z uderzanych metalowych garnków, patelni czy bębnow [19, s.80].

Ptaki nie mogły w żaden sposób osiąść na ziemi, aby odpocząć. Zmuszone do ciągłego utrzymywania się w powietrzu padały z wycieńczenia i martwe spadały z nieba [17, s.14]. Mobilizacja obejmowała ludzi w każdym wieku. Rolnicy byli przekonani o słuszności eksterminacji każdej z czterech plag, która miała umożliwić ochronę lokalnych zbiorów. W czasie trwania całej kampanii uśmiercono blisko 1.5 miliarda szczerów, miliarda wróbli, ponad 90 milionów kilogramów much czy 10 milionów kilogramów komarów [20, s.60]. Według informacji ogłoszonych przez władze Szanghaju jedna z batalii przeciwko czterem szkodnikom w jednym mieście doprowadziła do unicestwienia 48 695.49 kilogramów much, 930 486 szczerów, 1213.05 kilogramów pluskiew oraz 1 367 440 wróbli. Istnieje jednak szansa, że część z nich była hodowana w celu zawyżania statystyk i pochwały ze strony władz. Pamiętajmy, że dane publikowane przez władze w tamtym czasie stanowiły elementy prowadzonych kampanii, dlatego ciężko traktować je jako wiarygodne źródło wiedzy [21, s.264].

Kampania Mao Zedonga okazała się olbrzymim sukcesem pod względem mobilizacji społeczeństwa i eliminacji ww. szkodników. Szeroko zakrojone działania doprowadziły niemal do całkowitego wyginięcia gatunku wróbli [17, s.14]. W niedługim czasie okazało się, że taki rezultat przyniesie olbrzymie konsekwencje dla chińskiej gospodarki. Przyjęte założenie, iż zagrożeniem dla publicznej higieny były komary, muchy czy szczurzy było trafne. Odpowiadają one kolejno za roznoszenie malarii, tyfusu czy pałeczek dżumy. Analizując zagrożenie ze strony wróbli należy zaznaczyć, że ptaki mają znaczenie przy rozprzestrzenianiu się chorób przez owady, stanowiąc rezerwuuar takich wirusów jak gorączka Zachodniego Nilu czy zapalenie mózgu St. Louis. W ten sposób ptactwo może stanowić pierwsze ogniwo łańcucha epidemiologicznego, jednakże ówczesne władze nie poparły swojej decyzji żadną naukową wiedzą, a także nie podjęły adekwatnych do sytuacji narzędzi. Podkreśla to jedynie polityczny wymiar tamtych wydarzeń [18, s.72-74].

W 1959 roku naukowcy z Chińskiej Akademii Nauk przeprowadzili sekcję zwłok kilku martwych wróbli. Odkryli, że większość zawartości ich żołądka stanowią owady, a nie jak twierdzono ziarna. Okazało się, że wróble odpowiadały za pożeranie szarańczy, które z kolei podobnie jak ptaki żywiły się zbożami. Załamanie łańcucha pokarmowego poprzez eliminację naturalnego drapieżnika doprowadziło do tego, że populacja szarańczy wzrosła. W ten sposób zaistniała nierównowaga ekologiczna, której skutki okazały się być katastrofalne, a sama kampania stanowi doskonały przykład tzw. prawa niezamierzonych konsekwencji [22, s.97-98].

Władze podjęły decyzję o wstrzymaniu ataków na wróble, których miejsce

zastąpiły pluskwy. Eksterminacja ptaków została wstrzymana zbyt późno. W 1958 roku szarańcze zniszczyły znaczną część zbiorów, z czego większość zdewastowały jeszcze przed żniwami. W rejonie Jingzhou owady zrujnowały ok. 55 tysięcy hektarów pól. Konsekwencje były odczuwalne jeszcze przed kilka kolejnych lat. Dla przykładu jesienią 1960 r. szarańcze zniszczyły blisko 60% pól uprawnych, co poskutkowało niedoborami w produkcji warzyw. W międzyczasie oprócz szarańczy rozwijały się inne szkodliwe gatunki takie jak ryjkowce, cykady czy przędziorki. Problemy mnożyły się z powodu deficytu środków owadobójczych. Zostały one wykorzystane na pierwszym etapie walki z czterema plagami. Wpływ na zmniejszenie zbiorów miały także procesy ukierunkowane na industrializację. Produkcja stali doprowadziła do wylesiania olbrzymich połaci terenów, co skutkowało erozją gleby i zmniejszeniem ilości wody. Wątpliwej jakości przedsięwzięcia irygacyjne doprowadzały do kolejnych suszy czy powodzi[23, s.104]. Tego typu warunki również determinowały spotęgowane rozmnażanie szarańczy [21, s.264-265].

Wielki Głód w Chinach

Przedstawienie sytuacji wsi nie może ograniczać się jedynie do kwestii środowiskowych. Sukces industrializacji wymagał mobilizacji całego społeczeństwa. W związku z tym rząd przekierowywał coraz większą ilość osób z pracy na roli do tej w przemyśle[24, s. 200]. Zatrudnienie w przemyśle państwowym uległo potrojeniu w ciągu 12 miesięcy. W 1957 r. pracowało w nim 7.8 miliona osób, a rok później liczba ta wzrosła do 23.2 milionów zatrudnionych. Problem stanowił również prymat racji żywnościowych dla miast nad tymi dla rolników. W 1959 r. Mao Zedong ogłosił, że dostawy zboża do miast muszą być traktowane priorytetowo. Dane upubliczniane przez władze mówiły o zwiększeniu skupu zboża o 24%, w momencie gdy równocześnie jego produkcja spadła o blisko 15 %. Jednym z powodów zwiększenia racji żywnościowych dla miast była rosnąca ilość członków Partii, którzy musieli odebrać swój przydział. Warto pamiętać, że rolnicy nie mieli możliwości, aby dobrowolnie odejść ze spółdzielni [14, s.143, 145-146]. W niektórych regionach zdarzało się też, że brakowało osób do pracy, ponieważ mieszkańcy wsi zostali oddelegowani do produkcji stali. Skutkowało to tym, że dojrzałe zbożegniło na polach, ponieważ zajęci nowymi obowiązkami chłopci nie mieli możliwości by zawieźć nowe zapasy do magazynu [25, s. 39]. Rząd zaopatrywał się w coraz to większe ilości zboża od chłopów, przez co nie tylko nie byli oni się w stanie sami wyżywić, ale także brakowało im nasion niezbędnych do utrzymania upraw. Wynikało to m.in. z systematycznie zawyżanych statystyk dotyczących sukcesów Wielkiego Skoku Naprzód [26, s.204].

Począwszy od 1958 roku chińska produkcja rolna systematycznie malała. Dwa lata po rozpoczęcia kampanii spadła o 25%. Zanim publicznie przedstawiono tragiczne skutki dotychczasowych działań, w chińskiej prasie można było przeczytać o zarzutach dot. zbytniego entuzjazmu jednostek lokalnych [27, s.158]. W 1961 r. wielkość produkcji zbóż stanowiła 70% tej sprzed trzech lat. Poziom ten został przywrócony dopiero w 1966r. Co ciekawe przed załamaniem, produkcja zboża konsekwentnie rosła, osiągając szczytowy poziom w 1958 r. z wynikiem 200 milionów zebranych plonów [14, s.143].

Rezultatem działań chińskiego społeczeństwa był Wielki Głód, który rozpoczął się w 1958 roku i kolejno obejmował wszystkie regiony [24, s. 200]. Głód dotknął obszary wiejskie w znacznie większym stopniu niż miejskie. Nieproporcjonalność w skutkach wynikała ze zdecydowanie większego wachlarza przywilejów przysługujących mieszkańcom miast [28, s.56]. Narażenie na głód na wczesnym etapie życia może przyczyniać się do takich chorób jak cukrzyca, hiperglikemia, nadciśnienie, schizofrenia

czy zespół metaboliczny, z którymi w kolejnych dekadach musieli mierzyć się chińscy obywatele. Występująca w tamtym czasie susza, zachwianie równowagi ekologicznej, nierówny system dystrybucji racji żywnościowych potęgowały tylko skutki katastrofy [24, s. 200]. Jak się okazuje w czasie niedoborów żywnościowych wzrósł eksport zbóż. W 1958 r. oscylował on w granicach 2.7 milionów ton, a rok później wzrósł do 4.2 milionów ton. Mając na uwadze spadki produkcji prowadziło to do dalszych deficytów żywnościowych. Rząd ostatecznie zdał sobie sprawę z sytuacji w kraju i zdecydował się zmienić dotychczasowy kurs. W 1961 roku Chiny sprowadziły ponad 4.5 miliona ton zboża, aby zmniejszyć panujące od kilku lat niedobory żywności [14, s.143].

Według różnych szacunków w czasie Wielkiego Głodu przedwcześnie zmarło od 16.5 do 30 milionów ludzi [24, s.200]. Szacunki diametralnie się jednak różnią. Zdaniem Jaspera Brackera liczba zgonów oscylowała w granicach 43 milionów [29, s.266-274]. Zbliżone wyniki prezentuje prof. Frank Dikötter mówiąc o 45 milionach, a według badacza Yu Xiguanga było ich, aż 55 milionów [21, s.466]. Biorąc pod uwagę dostępność danych jak również ich wiarygodność ze względu na panującą w Chinach ustrój polityczny, naukowcy nie będą w tej kwestii jednomyślni. Głód w Chinach prowadził do tego, że mieszkańcy wsi zaczęli jeść liście, korzenie, dzikie rośliny, grzyby, korę drzew czy ziemię. Wiązało się to z coraz częstszymi problemami zdrowotnymi.

Biorąc pod uwagę wartość odżywczą takiego pokarmu oraz jego ograniczoną dostępność ludzie z niecierpliwością poszukiwali alternatyw. Ostatecznie coraz powszechniejsze stawało się zjawisko kanibalizmu. Chiński reporter i poeta, Liao Yiwu przeprowadził wywiad z emerytowanym urzędnikiem państwowym, Zhengiem Dajunem. Mężczyzna w latach 1958-1960 kierował rządowym zespołem zadaniowym w wiejskim regionie Syczuanu. W trakcie przeprowadzonego przez jego wydział dochodzenia okazało się, że na skutek głodu, aż 80% rodzin (490 osób) dopuściło się aktów kanibalizmu. Od grudnia 1959 do listopada 1960 roku około 48 dzieci poniżej siódmego roku życia płci żeńskiej zostało zabite i zjedzone przez tamtejszych mieszkańców. Liczba ta stanowiła niemalże 90 % dziewczynek w tej grupie wiekowej. Podobnie relacjonuje tamte wydarzenia Wang Jiefang, który był księgowym Piątej Jednostki Produkcyjnej [30, s.150, 154].

Jak już wspomniano wraz z głodem odnotowywano coraz więcej przypadków ofiar śmiertelnych. Zwiastowało to poważną katastrofę demograficzną. Ofiary śmiertelne „Wielkiego Skoku” rozkładały się w sposób nieproporcjonalny na terenie Chin. Szczególnie wysoka śmiertelność miała miejsce w prowincjach, które wcześniej były największymi eksporterami zboża [31, s. 36]. Z sześciu najbardziej dotkniętych reformami „Wielkiego Skoku” prowincji pochodziło blisko 2/3 wszystkich ofiar śmiertelnych, z czego 32% można przypisać Syczuanowi. Oczywiście rozmiary tragedii zależały od miejscowych przywódców partyjnych, którzy nierzadko działali w sposób niezwykle rygorystyczny wobec rolników jednocześnie podając zupełnie sfałszowane wyniki produkcji rolnej na podległych im terenach [32, s.169]. Najniższe wskaźniki śmiertelności odnotowano w miastach, kolejno: Pekinie, Tiencin i Szanghaju, które były najważniejszymi ośrodkami politycznymi i przemysłowymi. Co ciekawe w 1961 r. w Chinach nastąpił spadek populacji (658.59 milionów osób) w porównaniu do stanu sprzed trzech lat (659.94 milionów mieszkańców). W 1960r r. współczynnik śmiertelności wynosił 25.43 ‰ w skali kraju, z czego aż 28.58 ‰ na terenach wiejskich [14, s.145]. Co ciekawe w latach 1956-1958 wskaźnik ten oscylował w granicach 11 ‰. [24, s. 200]. Podobnie kształtowały się statystyki dotyczące urodzeń. Współczynnik urodzeń rok przed rozpoczęciem kampanii był bliski 33 ‰. W 1961 r. spadł natomiast do poziomu 17 ‰ [14, s.145].

Zbyt Wielki Skok

Wyjaśniając przyczyny kryzysu, władze twierdziły, że za porażkę odpowiadały przede wszystkim klęski żywiołowe takie jak susze czy powodzie. Teoria jest ta tylko częściowo zgodna z prawdą z uwagi na inne czynniki towarzyszące tym zjawiskom, które można przypisać usilnym staraniom człowieka. W dalszej perspektywie administracja chińska wykazała, że na początku lat 60. XX w. Państwo środka opuścili radzieccy technicy i specjaliści. Zarzucano im próby hamowania „Wielkiego Skoku”, a także kwestionowano jakość dostarczanych przez Sowietów produktów. Problemem w tym wszystkim była nieścisłość oficjalnych wyjaśnień krajowych władz, ponieważ pierwsze oznaki rychłego niepowodzenia kampanii odnotowano już w 1958 r. Ponadto specjaliści radzieccy bardzo rzadko byli oddelegowywani do obszarów ponoszących największe klęski w tym czasie czyli w rolnictwie i kopalniach węgla. Warto jeszcze dodać, że pogorszenie relacji gospodarczych obydwóch stron wynikało z odrębnych decyzji Pekinu. Późniejsze próby odnowienia współpracy gospodarczej proponowane przez stronę radziecką były odrzucane [33, s.49-50].

Wiele wskazuje jednak na to, że skutki „Wielkiego Skoku” mogłyby być zupełnie inne gdyby tego rodzaju przedsięwzięcie zostało wdrożone w innym czasie. Chiny w momencie rozpoczęcia kampanii były bowiem krajem zacofanym, a klęski głodu są charakterystyczne dla tego rodzaju gospodarek.

Przed rozpoczęciem „Wielkiego Skoku” Chiny były jednym z najbiedniejszych krajów świata. W 1957 r. realne PKB Chińskiej Republiki Ludowej stanowiło tylko jedną czwartą średniej światowej z lat 50 XX w. Całkowicie więc to uzasadnia nazwę jaką przyjęła kampania przygotowana przez Mao, ale jednocześnie wskazuje na to jak bardzo nierealne było to zadanie.

Oczywiście od 1950 roku Chiny były dwunastą najszybciej rozwijającą się gospodarką świata. Należy jednak wspomnieć, że mimo to wciąż pod względem ekonomicznym plasowały się na 120. miejscu na świecie. Nicco inaczej obrazują to dane przedstawione przez naukowców Uniwersytetu Kalifornijskiego i Groningen Growth Development Center. Według ich szacunków między 1952, a 1957 rokiem PKB per capita generowane przez ChRL corocznie było najniższe na świecie. W całym tym okresie wyższy wskaźnik parytetu siły nabywczej miały chociażby Etiopia, Malawi, Indie czy Uganda. Zacofanie Chin w momencie rozpoczęcia „Wielkiego Skoku” ma olbrzymie znaczenie, ponieważ warunkowało większą podatność na wszelkie potencjalne nierównowagi w produkcji i dostawie żywności. Według irlandzkiego historyka prof. Cormaca Ó Grada, gdyby chiński PKB per capita był dwukrotnie wyższy w tamtym czasie to konsekwencje kampanii byłyby znacznie mniejsze [34, s. 3-5, 9].

Inną perspektywę przyjmuje kanadyjski prof. Vaclav Smil. Jego zdaniem potencjalna susza z lat 1960-1961, o której wspominają władze chińskie, przyczyniłaby się w największym stopniu do obniżenia podaży zboża w prowincjach. Dodał jednak, że jej skutki nie wpłynęłyby tak bardzo na zwiększenie śmiertelności w Chinach. Podał on jako przykład późniejsze susze z lat 90. XX w. oraz ich konsekwencje, mające minimalny wpływ na dostawy żywności w kraju. Kluczowe znaczenie miała więc polityka, co pokazuje fakt, iż dopiero powrót do bardziej racjonalnej polityki gospodarczej uwzględniającej zwiększenie importu zboża, zakończył Wielki Głód [35, s.116-124].

Oweźnie obowiązujący system uwzględniał nieproporcjonalny system racjonowania żywności, przez który to obywatele miast mieli pierwszeństwo w dostępie do pożywienia. Byli oni także bardziej przygotowani na skutki nadchodzącej katastrofy. W innej sytuacji znajdowali się natomiast mieszkańcy wsi. Na rolników nakładano obowiązkowe ilości skupu zebranych zbóż, a dopiero ewentualna nadwyżka była do ich

dyspozycji. W trakcie Wielkiego Głodu rolnicy mieli olbrzymie problemy z realizacją odgórnie nałożonych norm państwowych. W latach 1958-1961 chińska produkcja rolna uległa załamaniu, na co wpłynęły przede wszystkim nagłe zmiany instytucjonalne oraz liczne błędy polityczne [14, s.142-145]. Warto jednak pamiętać, że Mao Zedong skłaniał się w kierunku niszczenia tradycyjnego konfucjańskiego porządku moralnego i wprowadzenia autorskiego pojęcia moralności, gdzie istotne znaczenie odgrywał kult jednostki [35, s.14]. Jego marzenia o potęgę wraz z niepoahomowaną żądzą władzy odsłoniły jednak lekkomyślność przewodniczącego, która została skonfrontowana z siłami natury.

Historyczny wzrost potęgi gospodarczej, którego Chiny doświadczyły od końca lat 70. XX do początkowych lat kolejnego stulecia uwydatnił wiele problemów, zwłaszcza tych związanych z degradacją środowiska. Biorąc pod uwagę możliwe konsekwencje władze uwzględniły cele środowiskowe w dziesiątym i jedenastym Planie Pięcioletnim [36, s. 23]. Niemniej jednak, dotychczasowe doświadczenia Chińczyków związane z przekształceniem środowiska, powinny posłużyć jako przestroga przy podejmowaniu kolejnych strategicznie ważnych inicjatyw.

BIBLIOGRAFIA

1. Thatong K., *A Spiritual Dimension and Environmental Education: Buddhism and Environmental Crisis* [w:] *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, vol. 46, Academic Press, Amsterdam 2012.
2. Cho P.H., *Eschatology and Ecology: Experiences of the Korean Church*, OCMS, Oksford 2010.
3. Tuleja E.A., *Intercultural Communication for Global Business: How leaders*, Routledge, Nowy Jork 2016.
4. Cheng A., *Humanity as "A Part and Parcel of Nature". A Comparative Study of Thoreau's and Taoist Concepts of Nature* [w:] *Thoreau's Sense of Place: Essays in American Environmental Writing*, University Of Iowa Press, Iowa City 2000.
5. Patel B.N., *Marine Environment Law and Practice of China India Japan and Korea* [w:] Cheng C. (red.) *Collected Courses of the Xiamen Academy of International Law nr 11*, Brill, Leiden, 2017.
6. Li X., *Green Civilization. Human Consensus on Global Collaboration for Sustainable Development*, Springer, Pekin 2009.
7. Edmonds R.L., *Patterns of China's Lost Harmony: A Survey of the Country's Environmental Degradation and Protection*, Routledge, Nowy Jork 1994.
8. Termiński B., *Development-Induced Displacement and Resettlement: Causes, Consequences, and Socio-Legal Conte*, Columbia University Press, Stuttgart 2014.
9. McBeath J.H., McBeath J., *Environmental Change and Food Security in China*, Springer, Nowy Jork 2010.
10. Osiewicz P., *Unia Europejska- Chiny: Dziś i w przyszłości*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2016.
11. Westad O.A., *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of our Times*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
12. Cieślík E., *Rolnictwo w Chinach: rozwój, wyzwania i problemy* [w:] *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie - Problemy Rolnictwa Światowego*, vol. 13 (28), nr 2, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2013.
13. Polit J., *Chiny*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2004.
14. Lin J.Y., Yang D.T., *Food Availability, Entitlements and the Chinese Famine of 1959-61* [w:] *The Economic Journal*, vol. 110, nr 460, Oxford University Press, Oksford 2000.
15. Peng X., *Demographic Consequences of the Great Leap Forward in China's Provinces*, [w:] *Population and Development Review*, vol. 13, nr 4, Population Council, Nowy Jork 1987.
16. Fang X., *The Politics of Pandemics in China since Late Imperial Times: From Religious Practice to the Emergency Disciplinary State* [w:] *American Journal of Chinese Studies*, vol.27, nr 2, American Association of Chinese Studies, Columbia 2020.
17. Subramanian R., *Disaster Management*, Vikas Publishing House, New Delhi 2018.
18. Philips T., *Humans*, Headline Publishing Group, Londyn 2018.
19. Rea C.G., *Chinese Film Classics 1922-1949*, Columbia University Press, Nowy Jork 2021.
20. Nicoletti M., *Insect-Borne Diseases in the 21st Century*, Academic Press, Londyn 2020.
21. Dikötter F., *Wielki Głód. Tragiczne skutki polityki Mao 1958-1962*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2013.
22. Lewis D., *Now I Know: The Revealing Stories Behind the World's Most Interesting Facts*, Simon &

Schuster, Avon 2013.

23. Shapiro J., *Mao's war against nature: legacy and lessons* [w:] *Journal of East Asian Studies*, vol.1, nr 2, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
24. Zhang W., Rodziewicz G., Voss M., Lane S.D., *Historical Trauma and Epigenetics* [w:] Scrimshaw S. C., Lane S.D., Rubinstein R.A., Fisher J. (red.), *The SAGE Handbook of Social Studies in Health and Medicine*, Sage Publishing, Londyn 2022.
25. Meredith R., *Chiny i Indie. Supermocarstwa XXI wieku*, Media Lazar, Warszawa 2009.
26. Bayer J., W.J. Dziak, *Historia polityczna Chiny 1839-2014: Konspekt analityczny*, Instytut Studiów PAN, Warszawa 2016.
27. Anderson T.L., Hill P.J., *The Privatization Process: A Worldwide Perspective*, Rowman & Littlefield, Lanham 1996.
28. Kung J.K., Lin J.Y., *The Causes of China's Great Leap Famine, 1959-1961* [w:] *Economic Development and Cultural Change*, vol. 52, nr 1, The University of Chicago Press, Chicago 2033.
29. Becker J., *Hungry Ghosts: Mao Secret Famine*, Free Press, Nowy Jork 1996.
30. Yiwu L., *Prowadząc Umarłych. Opowieści prawdziwe. Chiny z perspektywy nizin społecznych*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2012.
31. Zwoliński A., *Chiny – historia, teraźniejszość*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
32. Gawlikowski K., *Mao a rozwój chin współczesnych* [w:] *Azja-Pacyfik 2008*, nr 11, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008.
33. Zyga S., *Chińska Republika Ludowa 1965-1970*, Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1971.
34. Ó Grada C., *Great Leap into Famine*, University College Dublin, Centre for Health Economics Publisher, Dublin 2011.
35. Smil V., *China's Food* [w:] *Scientific American*, vol 253, nr 6, Scientific American, a division of Nature America, Inc., Nowy Jork 1985.
36. Gacek Ł., *Cywilizacja ekologiczna i transformacja energetyczna w Chinach*, FNCE, Poznań 2020.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ДОКУМЕНТІВ ПРО РЕПРЕСІЇ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ЯК ОДНА ІЗ СКЛАДОВИХ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ З ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Власенко Світлана Іванівна,

*кандидат історичних наук,
вчений секретар Науково-дослідного інституту
українознавства Міністерства освіти і науки України
s_vlas_v@ukr.net*

Державна політика з відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу набула особливого значення в умовах повномасштабної російсько-української війни. Сьогодні складовою цієї політики є подолання історичних міфів, створених російською ідеологічною системою та взятих на озброєння агресором. Протидія ворожим доктринам, побудованим на фальшуванні та відвертій брехні, можлива лише на основі науково доведених і документально підтверджених історичних фактів. Нині вирішення цього завдання в Україні активно займаються державні органи влади, наукові установи, громадські організації, окремі громадяни. В управлінській ієрархії державної політики в даній сфері вищий рівень посідає Міністерство культури та інформаційної політики України, Державна архівна служба України, Український інститут національної пам'яті.

Враховуючи особливе місце у ворожій пропаганді ідеї «відновлення СРСР»,

значну увагу необхідно приділяти саме розвінчанню міфів періоду радянської окупації України. Однією з характерних рис цього періоду є політика комуністичного тоталітарного режиму, спрямована на винищення Українського народу – Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. та масові голоди 1921-1923, 1946-1947 рр.; політичні репресії, апогеєм яких став «великий терор» 1937-1938 рр.; депортації корінних народів України та інші злочини. Керівну роль у цій політиці відігравали компартійні та силові органи влади Української СРР/РСР.

Обов'язковою умовою відновлення національної пам'яті є розскречення / відкриття / удоступнення історичних джерел. Документи про репресії комуністичного тоталітарного режиму зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС), а на місцевому рівні – в обласних державних архівах та відповідних регіональних органах. У майбутньому вони мають бути зосереджені в Галузевому державному архіві Українського інституту національної пам'яті, створеному 21 грудня 2016 р. [11]. У своєму комплексі дані документи дозволяють, з одного боку, відтворити діяльність комуністичної репресивної системи, а з іншого – розкрити долі мільйонів людей, які потрапили в лещата масового політичного терору, відновити пам'ять про них.

Врегулювання питання щодо забезпечення доступу до документів про політичні репресії комуністичного тоталітарного режиму в Україні розпочалося відразу з відновленням незалежності. Вже 27 серпня 1991 р., відповідно до Указу Президії Верховної Ради України, архіви Комуністичної партії України переходили в підпорядкування Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України (Головархів України) [13]. А Указ від 9 вересня 1991 р. регламентував передавання до державних архівів документів Комітету державної безпеки України. В ньому, зокрема, підкреслювалась важливість цих документів для «об'єктивної оцінки громадсько-політичних процесів, масових репресій, реабілітації та забезпечення законних інтересів громадян» [14].

З метою розроблення порядку та критеріїв відбору документів для передавання на постійне зберігання із колишнього КДБ в державні архіви, було створено спеціальну комісію за участі народних депутатів України, представників наукових і громадських організацій. В архівах, у свою чергу, формувались робочі групи із співробітників архівів та СБУ. Було прийнято рішення на державне зберігання передавати передусім фонди кримінальних справ, фільтраційні та трофейні справи періоду Другої світової війни. Встановлювались терміни передачі – впродовж 6 місяців, та обсяг – 2,6 млн справ [16, арк.38зв.].

18 травня 1992 р. відбулось перше засідання Республіканської комісії з передавання документів колишнього КДБ в державні архіви, на якому були затверджені рекомендації щодо організації цієї роботи. Однією з головних умов під час встановлення порядку передавання кримінальних справ на постійне зберігання в державні архіви визначалось «забезпечення безперервного процесу реабілітації жертв політичних репресій в Україні та виконання запитів громадян, що стосуються відновлення їх прав та встановлення соціальної справедливості» [17, арк.49].

У свою чергу, Головархівом України були розроблені та розіслані в архіви методичні рекомендації, в яких давались роз'яснення членам робочих груп щодо приймання на державне зберігання від СБУ кримінальних справ за 1920-1950-ті роки. Особлива увага приділялась інформуванню громадськості про документи, які передавались у державні архіви, з метою «більш ширшого їх використання

для об'єктивної оцінки суспільних процесів, масових репресій, реабілітації та забезпечення законних прав громадян» [17, арк.49].

Таким чином, було визначено подальшу долю документів колишніх радянських репресивних органів та врегульовано механізм їх передавання на зберігання до державних архівних установ. Зокрема, нормативно-правові, розпорядчі та інші документи залишались на зберіганні Служби безпеки України та її регіональних органів. 1 квітня 1994 р. «для постійного зберігання документів і матеріалів Національного архівного фонду, які створюються в ході оперативно-розшукової діяльності органів безпеки України», було створено Державний (а з 5 грудня 2002 р. – Галузевий державний) архів СБУ, куди також були передані історичні документи [10]. Сьогодні ГДА СБУ є одним із найбільш відкритих і доступних серед архівів колишнього КДБ у пострадянському просторі. Документи, що зберігаються в ньому, охоплюють період 1918-1991 рр. і налічують близько 1 млн томів: майже 224 тис. – у Києві та понад 735 тис. – в обласних підрозділах [2].

Стосовно кримінальних справ репресованих громадян було прийнято рішення передавати їх до державних обласних архівів. Виключенням стали справи жителів м. Києва і Київської області, що мали зберігатися в колишньому архіві Центрального комітету Компартії України(Архів ЦК КПУ), на базі якого 25 жовтня 1991 р. був створений Центральний державний архів громадських об'єднань України [12]. Всього впродовж 1990-х років органами СБУ до центральних та обласних архівів було передано понад 169 тис. архівних кримінальних справ [3, с.13].

У ЦДАГО України приймання кримінальних справ від СБУ розпочалось у червні 1992 р. й тривало до 1995 р. В результаті, у фонді № 263 «Колекція позасудових справ реабілітованих» було зосереджено 34 047 справ [15, с.243], а у 2021 р. до них приєднали ще понад 12 тис. контрольно-наглядових справ [1]. Серед справ стосовно репресованих селян, робітників, службовців, військових, міської та сільської інтелігенції, духовенства й ін., зберігаються справи на видатних українців зі світовим ім'ям – сходознавця, історика, письменника, публіциста Агатангела Кримського; письменника-сатирика та гумориста Остапа Вишні (Павла Губенка); живописця, портретиста, іконописця Миколи Івасюка; кінооператора і фотографа Данила Демуцького; першого митрополита Української автокефальної православної церкви Василя Липківського; представника австрійської династії Габсбургів, українського військового, політичного і громадського діяча Василя Вишиваного (Вільгельма Франца фон Габсбург-Лотрингена) та багатьох інших.

Частина кримінальних справ була залишена на зберігання в ГДА СБУ. Серед них так звана «Шахтинська справа» 1928 р., що стала першим масовим політичним процесом в Україні, справи так званої «Спілки визволення України» 1929-1930 рр. та «Українського національного центру» 1930-1931 рр., спрямовані проти української інтелігенції, а також сотні інших справ за сфальсифікованими звинуваченнями у контрреволюційній і антибільшовицькій діяльності, буржуазному націоналізмі, шпигунстві тощо. Вони зберігаються у фонді № 6 «Кримінальні справи на реабілітованих осіб» і налічують 12 802 справи у 21 061 томі. Також у фонді № 5 зберігаються кримінальні справи на нереабілітованих громадян (12 502 справи у 14 804 томах) [3, с.84, 91].

Розсекречені та відкриті для суспільства документи комуністичних репресивних органів відразу ж стали важливим джерелом для досліджень у сфері відновлення національної пам'яті Українського народу. А відтак, враховуючи

їхню специфіку, виникало багато проблем як юридичного, так і морально-етичного характеру. Поступове їх вирішення на законодавчому рівні підвищувало ефективність використання цих документів та сприяло захисту прав громадян.

Спочатку в цій сфері діяв Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», прийнятий Верховною Радою УРСР 17 квітня 1991 р. (пізніше він був суттєво змінений) [7]. Однак, маючи велике соціальне значення, закон не регламентував дії державних архівних установ з використання цих документів. А тому, 24 грудня 1993 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» [9]. В статті 15 цієї постанови давались рекомендації відносно доступу репресованих осіб або їх родичів до документів кримінальних справ, копіювання цих документів та отримання особистих речей, що збереглись у справах у вигляді речових доказів.

Сьогодні робота з документами про репресії комуністичного тоталітарного режиму регламентується низкою законів та нормативно-правових актів: законами України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» [5], «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» [4], «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» [6], Порядком користування документами Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам [8] та ін. В умовах війни важливою складовою діяльності державних органів влади є не лише забезпечення збереження документальної спадщини з історії України, а й здійснення заходів щодо розширення доступу до неї, передусім в онлайн-режимі, що сприятиме відновленню національної пам'яті Українського народу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Автоматизована пошукова система по фонду 263 «Колекція позасудових справ реабілітованих» // Офіційний вебсайт ЦДАГО України. URL: <https://cdago.org.ua/fonds/159/> (дата звернення: 11.07.2022).
2. Галузевий державний архів СБУ // Офіційний вебсайт Служби безпеки України. URL: <https://ssu.gov.ua/haluzevyi-derzhavnyi-arkhiv> (дата звернення: 11.07.2022).
3. Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Автори-упоряд.: В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Харків: Права людини, 2009. 136 с.
4. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років». № 316-VIII. 9 квітня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text> (дата звернення: 11.07.2022).
5. Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». № 3814-XII. 24 грудня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text> (дата звернення: 11.07.2022).
6. Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років». № 962-XII. 17 квітня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (дата звернення: 11.07.2022).
7. Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». № 962-XII. 17 квітня 1991 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2009_12_15/T096200.html (дата звернення: 11.07.2022).
8. Порядок користування документами Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, затверджений наказом Міністерства юстиції України. № 2438/5. 19 листопада 2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1983-13#Text> (дата звернення: 11.07.2022).
9. Постанова Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». № 3812-XII. 24 грудня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3812-12#Text> (дата звернення: 11.07.2022).

10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення галузевого державного архіву Служби безпеки України». № 206. 1 квітня 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/206-94-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.07.2022).

11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення галузевого державного архіву Українського інститут національної пам'яті». № 1000. 21 грудня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.07.2022).

12. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Центрального державного архіву громадських об'єднань України». № 290. 25 жовтня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290-91-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.07.2022).

13. Указ Президії Верховної Ради України «Про передачу архівів Компартії України у підпорядкування Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України». № 1441-XII. 27 серпня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1441-12#Text> (дата звернення: 11.07.2022).

14. Указ Президії Верховної Ради України «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки». № 1525-XII. 9 вересня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1525-12#Text> (дата звернення: 11.07.2022).

15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник / Державний комітет архівів України, ЦДАГО України. – Київ: Держкомархів України, 2001. 495 с.

16. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 264. Оп. 1. Спр. 15. 45 арк.

17. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 264. Оп. 1. Спр. 23. 109 арк.

HISTORIA MIEJSCA KLUCZEM DO ZROZUMIENIA TERAŹNIEJSZOŚCI: CO DZIAŁO SIĘ W LIPINACH I KOLONII PIAŚNIKI PRZED PLEBISCYTEM?

*mgr Wylęzek Maria,
doktorantka Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach
mwitosz@interia.pl*

Lipiny i Piasniki to współcześnie dzielnice Świętochłowic-miasta na prawach powiatu. Jednakże z uwagi na to, że obszar administracyjny Świętochłowic ulegał licznym zmianom, co w szczególności miało miejsce w XIX i XX wieku, dlatego też dla potrzeb niniejszej pracy skoncentrowałam się na analizie sytuacji społeczno-gospodarczej, a także kwestiach polityczno-narodowościowych na obszarze Lipin oraz wchodzących wówczas w ich skład Piasnik. W pracy korzystałam zarówno z zasobów Archiwum Państwowego w Katowicach, publikowanych źródeł i opracowań, jak również zbiorów Szkoły Podstawowej nr 1 im. Miłośników Ziemi Śląskiej w Świętochłowicach. Celem przyświecającym mi przy pisaniu tejże pracy było ukazanie przemian, jakie

nastąpiły na wzmiankowanym obszarze na przełomie XIX i XX wieku, aż do momentu przeprowadzenia plebiscytu na Górnym Śląsku, wybuchu III powstania śląskiego i podziału tychże ziem, w rezultacie którego Lipiny wraz z Piaśnikami znalazły się w granicach nowo odrodzonej Rzeczypospolitej. Pragnę jednak zaznaczyć, że w celu ukazania pewnych tendencji czy zjawisk o charakterze długofalowym, w niektórych momentach pozwoliłam sobie wykroczyć poza rok 1922 (moment przyłączenia części Górnego Śląska do II RP). Oczywiście ze względów na złożoność podejmowanej tematyki, a także niewielkie rozmiary niniejszej pracy, stanowi ona jedynie próbę zasygnalizowania istotnych wątków. W kwestii źródeł kartograficznych pragnę nadmienić, że dysponujemy niewielką ilością map dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych (do roku 1922) ukazujących pobieżnie układ urbanistyczny osad dzisiejszych Świętochłowic, w tym Lipin i Piaśnik, gdyż w większości zostały one sporządzone dla celów górniczych [por. 1, s.110].

Rys historyczny:

W odróżnieniu do średniowiecznego rodowodu osad Chropaczowa i Świętochłowic (*Swentochlowicz*), nazwa Lipiny pojawia się po raz pierwszy dopiero w 1802 roku w akcie sprzedaży dóbr rycerskich Chropaczowa wraz z folwarkiem „Lipina” Jerzemu Karolowi hrabiemu Heşji [17, s.27 i n; 2, s.32-41]. Prawdopodobnie swoją nazwę zawdzięczają wieloletniemu wójtowi folwarku, który nosił nazwisko Lipina. Z czasem zostało ono przekształcone przez okoliczną ludność w nazwę „Lipiny” i w takiej formie trafiło do obiegu. Od 1819 roku rozpoczął się intensywny rozwój tejże kolonii dzięki zakładanym na jej obszarze kopalniom węgla kamiennego- „Köning Saul”, „Quintoforo”, „Mathilde” oraz hut cynku „Constantia” i „Gabor”, które w 1862 roku zostały połączone i rozbudowane w wielki kombinat „Silesia” [1, s.108; 8, s.75]. Niewątpliwie istotną rolę w urbanizacji tego obszaru odegrała budowa szosy- Kronprinzen- Chausse (Droga Następcy Tronu), którą nazwano na cześć późniejszego króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV. Arteria biegnąca przez centrum Lipin połączyła Królewską Hutę (obecnie Chorzów) z Zabrzem i Gliwicami. Trasa ta po dziś dzień stanowi istotny szlak komunikacyjny w regionie [17, s.30].

Wydarzeniem, które podkreśliło znaczenie miejscowości było przeniesienie na jej teren w 1876 roku siedziby zarządu Schlesische A.G. für Bergbau und Zinkhüttenbetrieb (Śląskiej Spółki Akcyjnej dla Górnictwa i Hutnictwa Cynkowego), która dotychczas mieściła się we Wrocławiu [1, s.106-108]. Już w niespełna trzy lata później, na mocy królewskiego dekretu, 1 kwietnia 1879 roku utworzona została samodzielna gmina Lipiny, która liczyła wówczas 7938 mieszkańców [11, s.17; 16, s.27]. Od tego momentu, zgodnie z obowiązującym prawem, gmina posiadała prawo do wystawiania dokumentów z własną pieczęcią. Pierwsza z nich, funkcjonująca w latach 1880-1910 zawierała napis: LANDGEMEINDE VERWALTUNG/LIPINE/1879 KREIS BEUTHEN O-S. [9, s.96, 99]

U schyłku XIX wieku osada liczyła około 16 tysięcy mieszkańców, a w jej granicach znalazła się część gminy i dworu Chropaczów (kolonie i osady Lipiny, Huta Dawida, Huta Silesia, kolonia kolejowa, kolonia Nowa Kopanina), a także kolonia Piaśniki, która wcześniej częściowo należała do gminy Chropaczów, a częściowo do obszaru dworskiego Świętochłowice [1, s.108].

W źródłach nazwa „Piaśniki” pojawia się dopiero w drugiej połowie XIX wieku, na mapie z 1874 roku zaznaczona została „*Colonie Piaśniki*”. Jeszcze na początku XIX wieku obszar ten był enklawą leśną, z polami uprawnymi, łąkami i stawami. W 1830 roku na ich terenie znajdowały się raptem trzy domy (w okolicy dzisiejszego skrzyżowania ulic Bytomskiej i Chorzowskiej). Dopiero od połowy XIX wieku w Piaśnikach wybudowane zostały domy dla robotników huty „Silesia”. Natomiast w 1859 roku wybudowany został

budynek dla zarządu Śląskiej Spółki Akcyjnej kontrolowanej przez Donnersmarcków, odtąd jego decyzje znacząco wpływały na kształt, tempo zagospodarowania i rodzaj zabudowań tego obszaru.

Kościół (katolicki i ewangelicki) i szkoła:

Początkowo parafia św. Małgorzaty obejmowała wszystkie okoliczne wioski ziemi bytomskiej w tym również tereny dzisiejszych Świętochłowic. W 1534 roku połączona została z bytomską parafią Najświętszej Marii Panny, która swym zasięgiem objęła także Lipiny. Sytuacja zmieniła się w połowie XIX wieku, kiedy to w 1852 roku w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) ufundowano kościół św. Barbary, do którego przyłączono osadę. Niestety źródła podają, że w tym czasie ludność Lipin nie cieszyła się dobrą opinią, między innymi dlatego, że często opuszczała nabożeństwa, co z kolei spowodowane była znaczną odległością od parafialnego kościoła, a także złą jakością dróg. Stanisław Wallis w życiorysie księdza Józefa Michalskiego- pierwszego proboszcza parafii w Lipinach, zanotował: *„Ksiądz Michalski objął parafię lipińską, uważaną wówczas za jedną z najgorszych, albowiem ludność tamtejsza składała się przeważnie z przybyłych obcych robotników hutniczych, którzy przed przybyciem, nie mając ze strony pracodawców najmniejszego zachęcenia do oświaty, zdziczeli tak, że poza pijaństwem i życiem na wskroś poza religijnym nie widzieli poważniejszego zadania życiowego (...)*” [1, s.7; 14]. W związku z zaistniałą sytuacją kwestia budowy miejscowego kościoła katolickiego stała się zadaniem priorytetowym, gdyż miała nie tylko wymiar religijny, ale także była podyktowana pragmatyzmem zarządu Śląskiej Spółki Akcyjnej dla Górnictwa i Hutnictwa Cynkowego. Zdawano sobie sprawę, że dzięki utworzeniu parafii za pośrednictwem duchownych zostanie wprowadzony ład w rozwijającej się osadzie, a robotnicy będą pracować wydajniej. Kiedy więc 16 stycznia 1869 roku wystąpiono z wnioskiem o wybudowanie samodzielnego kościoła w Lipinach, dyrektor spółki August Schmieder (ewangelik) wyraził wielki entuzjazm i gotowość zakupu terenu pod kościół i probostwo, a nawet cmentarz (ostatecznie utworzono jedną działkę parafialno-cmentarną) [1, 10]. Kamień węgielny kościoła wmurowano 3 lipca 1871 roku, a rok później 24 lipca 1872 roku odbyło się uroczyste poświęcenie świątyni, której nadano za patrona św. Augustyna (niektórzy upatrują w tym wyborze akt wdzięczności wobec dyrektora Augusta Schmiedera!). Warto podkreślić, że lipińska parafia była pierwszą parafią na obszarze dzisiejszych Świętochłowic, a jej proboszczem został ksiądz Józef Michalski, który *„(...) swym niezwykłym poświęceniem w duszpasterstwie i porywającymi kazaniami i osobistą odwagą (...) dokonała tego, że po krótkim czasie parafianie lipińscy podporządkowali się zasadom życia uczciwego i religijnego i pokochali swego proboszcza.”* [1, s.7-8]. Był on świetnie zorientowany w sytuacji swoich parafian, zdając sobie z trudnych warunków w jakich wielu przyszło żyć. Jeszcze w czasie budowy kościoła, gdy na terenie osady wybuchła epidemia ospy zainicjował powstanie Obywatelskiego Komitetu Szpitalnemu, a później założył Stowarzyszenie Miłosierdzia „Wincenty à Paulo” pod wezwaniem św. Elżbiety, które niosło pomoc głodnym i chorym oraz Bractwo Wstrzemięźliwości, którego zadaniem było zwalczanie plagi pijaństwa [1, s. 8; 13. Ze względu na trudne warunki życia i brak higieny w osadzie wielokrotnie wybuchały epidemie, np. w lipcu 1873 r. ludność zdziesiątkowała cholera, która miała długi i tragiczny przebieg; w 1876 r. – epidemia tyfusu.]. Parafia pręźnie się rozwijała o czym świadczy ilość organizacji, które powstały w pierwszych latach funkcjonowania parafii (wykaz przedstawia tabela nr 1). Pod koniec XIX wieku liczba parafian wynosiła 25 000.

Tabela 1: Wykaz wybranych organizacji parafialnych utworzonych na terenie parafii w Lipinach w II poł. XIX wieku.:

Nazwa organizacji.	Ilość członków.	Przynależność „językowa” członków (określenie umowne)
Stowarzyszenie Miłosierdzia „Wincenty à Paulo” pod wezwaniem św. Elżbiety	Brak danych; jedno z najliczniejszych.	przedstawiciele różnych orientacji narodowych
Bractwo Świętego Różańca	960 członków	polskie
Wieczny Różaniec	300 członków	niemiecki
Bractwo Serca Jezusowego	1200 członków	
Bractwo Szkaplerza Świętego	2500 członków	
Bractwo Wstrzemięźliwości	900	
Bractwo Najświętszego Sakramentu Ołtarza	126	
Bractwo Serca Najświętszej Marii	420	niemieckie
Arcybractwo Matek Chrześcijańskich	300	polskie
Bractwo św. Józefa	302	polskie
Bractwo św. Michała	Brak danych	zrzeszało rolników i gospodarzy z Chropaczowa
Towarzystwo św. Ałojzego	ok. 300 członków	polskie, chroniło młodzież przed germanizacją; rozwiązane w 1897 roku.

Na przełomie XIX i XX wieku wśród mieszkańców Lipin było wielu ewangelików. Do 1888 roku uczęszczali oni na nabożeństwa do Królewskiej Huty, później zdecydowano się, aby nabożeństwa dla tutejszej ludności odbywały się w miejscowej szkole ewangelickiej. Dzięki temu mniejszość ewangelicka zjednoczyła się i wysunęła postulat budowy własnego kościoła. Przy poparciu dyrektora Huty Cynku „Silesia” -Scherberinga oraz dzięki środkom finansowym Śląskiej Spółki Akcyjnej wybudowano Bethaus, czyli dom modlitwy (usytuowany w pobliżu huty) [11, s.17-18]. Wkrótce okazało się, że wyznawców luteranizmu systematycznie przybywa (dla zobrazowania tego zjawiska warto wspomnieć, że gmina ewangelicka w okresie międzywojennym liczyła ok. 800 parafian, z czego 300 osób było mieszkańcami Lipin (zaledwie 10% było Polakami, dlatego też językiem nabożeństw był niemiecki), a tym samym paląca stała się potrzeba wybudowania lokalnego kościoła. Opracowania planu architektonicznego świątyni podjął się ówczesny duszpasterz gminy protestanckiej ks. Harder. W tej kwestii porozumiał się z radcą górnictwem i przewodniczącym Spółki Brackiej, a na miejsce jej powstania wybrano

parcelę w pobliżu Huty „Silesia” na głównej ulicy im. Następcy Tronu. Uroczyste poświęcenie świątyni odbyło się 13 października 1901 r. Odtąd luteranie z obszaru Lipin, Chropaczowa, Goduli, Orzegowa i Szarłocińca uczęszczali do niego na nabożeństwa. Kościół został wybudowany w przeciągu roku, jednakże zbytni pośpiech dał szybko o sobie znać, gdyż w połowie lat 20. budowla zaczęła pękać, a w latach 30. była niezdatna do użytkowania i pomimo prób jej renowacji, w 1936 r. świątynia ewangelicka została rozebrana, a parafia ewangelicka znowu stała się filią parafii chorzowskiej.

Na terenie Lipin od 1860 roku istniała także gmina żydowska, w której posługę pełnił rabin Reich, a jej siedziba (i zarazem bożnica) znajdowała się przy głównej ulicy w domu nr 1, a później pod numerem 5 [11, s. 23]. Została ona zlikwidowana we wrześniu 1939 roku. Wyznawcy judaizmu nie wyróżniali się ubiorem od innych mieszkańców miasta.

Rola przemysłu ciężkiego w rozwoju Lipin i Piaśnik.

Rozkwit Lipin i Piaśnik ściśle związany był z rozwojem przemysłu na tym obszarze. Prężnie działała Kopalnia „Mathilde” (Matylda), która powstała z połączenia Kopalni „Köning Saul” („Król Saul”) i innych małych kopalń, jednak największym zakładem dawnych Lipin były Zakłady Cynkowe „Silesia” powstałe z połączenia mniejszych hut cynku: „Gabor” i „Constantia”. Przemysł ten wymagał pracowników o odpowiednich kwalifikacjach, dlatego też zaistniała potrzeba utworzenia szkoły elementarnej. 20 maja 1861 roku z takim wnioskiem wystąpiła dyrekcja Schlesische A.G. für Bergbau und Zinkhüttenbetrieb (Śląskiej Spółki Akcyjnej dla Górnictwa i Hutnictwa Cynkowego i 30 grudnia tego roku uzyskano zgodę Ministerstwa Kultury i Oświaty [11, s.61-62]. W budynku (usytuowanym przy głównej ulicy) uczyły się dzieci hutników, a także za niewielką opłatą dzieci rzemieślników i kupców. Siedmioklasowa szkoła (z wykładowym językiem niemieckim) funkcjonowała do 1897 rok, kiedy to została przeniesiona do nowego gmachu i odtąd była instytucją gminną (Wspólna Szkoła Ludowa nr 2). W latach 1902-1903 powstała kolejna placówka oświatowa – Szkoła nr 3., a w1907 szkoła nr 4. Koniec wieku XIX i początek XX w. to także okres wielu inwestycji i rozwoju infrastruktury. W latach sześćdziesiątych XIX wieku na terenie Lipin powstała sieć wąskotorówek, która została połączono z siecią Górnośląskich Kolei Wąskotorowych. W grudniu 1894 roku w Lipinach uruchomiono linię tramwaju parowego łączącej Zabrze z Królewską Hutą, który cztery lata później został zastąpiony przez wagoniki z napędem elektrycznym. Od 1893 roku zaczęto zakładać sieć wodociągową, a w 1898 roku główna ulica została rozświetlone przez latarnie elektryczne. Istotnym wydarzeniem dla rozwijającej się osady, w której warunki sanitarne i higiena pracy pozostawały wiele do życzenia było wybudowanie szpitala, który powstał w 1906 roku w Piaśnikach i po licznych modernizacjach pełni tę funkcję po dziś dzień [7, s. 36 -42].

Zupełnie inny charakter miała, nieistniejąca już lipińska kolonia zwana powszechnie „Martinszachtem” (czyli „Szybem Marcina”). Okolica ta w wieku XIX i w początkach XX wieku była zabudowana prymitywnymi chatkami. Do ich budowy użyto wszystkiego co było dostępne, czyli desek, a także cegieł lepionych i wypalonych przez zamieszkujejących tu pracowników lipińskich kopalń. Ta robotnicza osada została zlikwidowana w połowie lat 60. XX wieku.

Życie codzienne mieszkańców Lipin.

W dużej mierze Lipiny, a później Piaśniki, zamieszkiwała ludność napływowa, która osiedliła się na tym terenie w nadziei na znalezienie zatrudnienia w przemyśle. Praca w kopalni „Matylda” lub hucie „Silesia” stanowiły podstawowe źródło utrzymania mieszkańców. Kobiety w większości zajmowały się domem i wychowaniem dzieci, choć pojawiają się wzmianki o wykonywaniu przez nie lżejszych prac w hucie. Ze względu

na eksploatację i zmianę krajobrazu tego terenu na przełomie XIX i XX wieku zanikł wiejski charakter miejscowości, chociaż w kierunku Świętochłowic ciągnęły się jeszcze pola uprawne, a także funkcjonowały przydomowe ogródki i chlewiki. Do czasu budowy linii tramwajowej dobrze wiodło się także furmanom, z których usług chętnie korzystano, chcąc dotrzeć np. na dworzec kolejowy w pobliskich Świętochłowicach. W Lipinach, tak jak na całym Górnym Śląsku, praca była wielką wartością i kolejne pokolenia były wychowywane w etosie pracy. Ludność napływowa często przejmowała panujące tutaj wzorce, a Lipiny stały się swoistą enklawą śląskości. Niestety likwidacja zakładów głównych żywicieli lipińskich rodzin wstrząsnęła lokalną społecznością i stała się jedną z głównych przyczyn degradacji tego miejsca, zarówno w wymiarze materialnym - popadanie w ruinę dziedzictwa kulturowego, jak i społecznym - powstanie i utrwalenie stereotypu „lipiniorza”.

Symbolika ubioru codziennego i uroczystego.

Na przełomie XIX i XX wieku na terenie Lipin dominowała ludność robotnicza, w dużej mierze napływowa, która przywiozła na te tereny własne zwyczaje i przyzwyczajenia. Fenomen tego miejsca polegał na tym, że z czasem znaczna ich część przyjmowała lokalne tradycje i tym samym asymilowała się z ludnością rodzimą. Stanisław Wallis-wybitny etnograf śląski i inicjator powstania Muzeum Miejskiego (Powiatowego) w Świętochłowicach wyróżnia trzy rodzaje strojów noszone przez tutejszą ludność: strój chłopski (gospodarski, rozbarski), górniczy i miejski [18, s. 194 i n.]. Najczęściej w dni powszednie dominował prosta strój miejski lub tygodniowy strój gospodarski. Tradycyjny strój żeński składał się z kiecki na lajbiku, „kabotka” (białej bluzki) lub płóciennej bluzki [Więcej na temat tradycyjnych strojów śląskich:3]. Mężatki zakładały na głowę purpurkę. Mężczyźni nosili „jelenioki” (żółte skórzane spodnie) wsunięte w wysokie cholewy butów lub „spodnioki” (długie czarne spodnie sukienne), flanelkę lub koszulę i „bruślek” („brzuślek”; „kamzela”), czyli długą kamizelkę. Na głowie zakładano kapeluszy - kanię. Jednak na początku XX wieku, masowe wychodźstwo ze wsi za pracę, spowodowało, że mężczyźni stosunkowo szybko zarzucili strój chłopski na rzecz odzieży robotniczej. Przeważnie noszono sztruksowe spodnie, bawełniane koszule (w paski lub kratę) i ciemną marynarkę określaną mianem „szakietu” lub „jakłę” (marynarką w formie dwurzędowej bluzy uszytej z wełnianej tkaniny w kolorze granatowym lub wiśniowym) zapożyczoną od niemieckich „bauerów” osiadłych na Górnym Śląsku [10, s. 177-178].

W dni świąteczne Ślązacy zakładali swoje najpiękniejsze stroje. Kobiety ubierały plisowane sukienki („kiecki”) pod którą znajdowało się kilka warstw halek i w przypadku szczuplejszych niewiast – „kielbaśnica” (zwana też „wusztem”) dodająca im objętości. Na górę zakładano białą „kabotkę” z pufiastymi rękawami oraz czarny „wiercheń” („wierchszę”). Do stroju należała także półjedwabna zopaska („fortuch”) zdobiona w kwiaty, korale, płócienne trzewiki i „merynka” służąca jako okrycie w chłodniejsze dni. Na głowie panien znajdowały się „wionki” (wianki), „wionki” z kłapami (wianki) zakładano na wielkie święta i przyozdabiano mirtem), galandy (rozbudowane wianki), z kolei mężatki i wdowy nosiły „purpurki” bądź czepce. Mężczyźni zakładali „jelenioki” lub czarne spodnie sukienne („spodnioki” lub „bizoki” - spodnie z lamówką, czyli „bizą”), białe koszule, granatową lub czarną kamizelkę („kamzela”) i „jedwabką” wiązaną pod szyją (jedwabna chusta) oraz „kanię” na głowę. Z czasem w przestrzeni miejskiej przyjęła się także strój górniczy, który początkowo był zakładany podczas pogrzebów i noszony niechętnie, z uwagi na przymus ze strony władz kopalni.

Obecnie w Lipinach, a także w Piaśnikach kulturowane są tradycje noszenia się „po chłopsku” przy okazji świąt kościelnych oraz pielgrzymek do Piekar Śląskich i na Górę Świętej Anny. „Chopiony” powróciły na Lipiny za sprawą pana Grzegorza Stachaka

i jego współpracowników, natomiast w Szkole Podstawowej nr 1 im. Miłośników Ziemi Śląskiej w Świętochłowicach- Piaśnikach szkolny zespół pieśni i tańca zaopatrzony został w stroje regionalne. Dzięki temu wytworzony został swoisty pomost pomiędzy tradycją, historią, a współczesnością.

Fot. 1 Uczennice Szkoły Podstawowej nr 1 w Świętochłowicach w tradycyjnych śląskich strojach podczas uroczystości Narodowego Dnia Powstań Śląskich
[\[https://sp1.swietochlowice.pl/\]](https://sp1.swietochlowice.pl/)

Wojna -powstania śląskie- plebiscyt.

Ludność Lipin była zróżnicowana zarówno pod względem religijnym, jak również językowym i narodowościowym. Proces intensywnego rozwoju polskiej świadomości narodowej datuje się, podobnie jak dla całego Górnego Śląska, na II połowę XIX wieku. W szczególności na przełomie XIX i XX wieku powstały tutaj liczne stowarzyszenia kulturalno-oświatowe, religijne, spółdzielcze, sportowe oraz śpiewacze o proveniencji polskiej. Ośrodkiem oddziaływania był Bytom, gdzie istniały polskie towarzystwa, wydawnictwa i biblioteki [5, s.18]. Do pierwszych polskich organizacji założonych w Lipinach należało Towarzystwo Alojzjanów (1886 r.), Stowarzyszenie Matek Chrześcijańskich (1880 r.), „Związek Kobiet i Panien Polskich”, Stowarzyszenie „Wzajemna Pomoc” w 1903 i inne. Istotną rolę odgrywały także prywatne księgozbiory będące w posiadaniu niektórych członków wspomnianych organizacji, a także kolportaż polskich gazet, wystawianie przedstawień teatralnych oraz wycieczki i ruch pielgrzymkowy. Dobitym świadectwem wpływu tych działań na tożsamość mieszkańców Lipin, jest postać Augustyna Świdra- utalentowanego pisarza i poety, późniejszego uczestnika powstań śląskich, który wraz ze swoją matką brał udział w pielgrzymkach do Piekar, Częstochowy i Krakowa, a od 15 roku życia związał się z miejscowym gniazdem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, gdzie zaczął prezentować swoją twórczość [18, s. 71- 74; 16]. Także z Lipin pochodził Emanuel Konstanty Imiela, który bez wątpienia był człowiekiem szerokich horyzontów. Uczestniczył w powstaniach śląskich, był działaczem społecznym i kulturalnym, nauczycielem, poetą i publicystą. W 1920 roku nakładem oficyny Karola Miarki w Mikołowie wydał „Śpiewnik dziecięcy dla użytku szkolnego”, w którym zawarł najbardziej rozpowszechnione górnośląskie utwory [18, s.57].

Wybuch I wojny światowej czasowo ograniczył prężnie rozwijający się ruch polski, gdyż wielu miejscowych zostało powołanych do wojska. W jej konsekwencji nastąpiło obniżenie płac realnych, drożyzna, głód, choroby i śmierć najbliższych. Niezadowolenie spowodowało wzrost nastrojów rewolucyjnych i liczne strajki. Już w czerwcu 1917 roku strajkowali robotnicy zakładów cynkowych ‘Silesia’ żądając skrócenia czasu pracy, podwyżki płac i poprawy aprowizacji [5, s.19]. Ponowny strajk, również w kopalni „Matylda” wybuchł w grudniu 1918 roku, przy czym tym razem interweniowało wojsko [5, s.22] To nie ostudziło nastrojów robotników „Silesi”, którzy 22 stycznia 1919 roku

wysunęli szereg żądań pod adresem dyrekcji (w tym usunięcia dyrektora i szeregu urzędników niemieckich, którzy źle ich traktowali) [5, s. 23]. Wydarzenia te świadczą o atmosferze panującej wśród mieszkańców Lipin. Walka z wysiłkiem ekonomicznym splotła się tutaj z walką o połączenie się z niepodległym państwem polskim.

Kiedy w czerwcu 1919 roku w Wersalu zapadła decyzja, że o przynależności Górnego Śląska do Polski lub Niemiec ma zdecydować plebiscyt, wówczas sytuacja skomplikowała się jeszcze bardziej, co ostatecznie doprowadziło do wybuchu powstań śląskich. Lipiny i Pańniki stały się teatrem działań zbrojnych, a pamięć o wydarzeniach lat 1919-1921 jest wśród społeczności lokalnej wciąż żywa. Szczegółowe opracowanie tego okresu pozostawił August Czarnynoga „*Ludność Lipin Śląskich w walkach trzech powstań śląskich*”, którego maszynopis znajduje się w zbiorach Archiwum Państwowego w Katowicach. [6].

Ostatecznie w 1922 roku doszło do podziału Górnego Śląska pomiędzy odrodzone państwo polskie, a państwo niemieckie, spowodowało to liczne przekształcenia administracyjne na tym terenie. Świętochłowice, Chropaczów i Lipiny do tej pory wchodzące w skład powiatu bytomskiego, znalazły się w granicach Rzeczypospolitej, co oznaczało, że zostały odcięte od Bytomia- macierzystego miasta. W odpowiedzi na tę sytuację władze polskie powołały powiat świętochłowicki, który był fenomenem w ówczesnej Polsce, gdyż jako jedyny miał siedzibę w 20-tysięcznej wsi, jaką w dalszym ciągu były Świętochłowice. Na tym tle Lipiny- znacznie lepiej zurbanizowane od Świętochłowic, jawią się jako wielki przegrany. Powodów tej decyzji można dopatrywać się w kwestiach natury politycznej, takich jak położenie gminy oraz rolę jaką w dalszym ciągu odgrywał koncern Donnersmarcków [1, s.110].

Podsumowanie.

Niewielkie Lipiny, które w 1951 roku stały się dzielnicą Świętochłowic oraz Piańniki, które jako samodzielna dzielnica wyodrębnione zostały w 1998 roku (Uchwałą Rady Miejskiej z 22 XII 1997 roku) w dalszym ciągu inspirują tutejszą ludność do kultywowania tradycji, a także są świadectwem industrialnej historii tego obszaru oraz miejscem, w którym intensywnie budziła się świadomość narodowa Ślązaków i potrzeba walki o godne traktowanie w zakładach pracy oraz poprawę warunków życia. 31 Ziemia ta była terenem walki plebiscytowej i działań zbrojnych podczas trzech powstań, które ostatecznie doprowadziły do wcielenia Lipin wraz z Piaśnikami do II Rzeczypospolitej.

Mimo iż Lipiny bardzo często postrzegane są poprzez pryzmat stereotypów i bez wątplenia jest to miejsce wielu kontrastów, to jednak ważne, aby pamiętać o ich bogatej przeszłości i roli, którą odegrały na przełomie XIX i XX wieku. Historia jest tutaj na wyciągnięcie ręki, trzeba być tylko uważnym obserwatorem. Ocalałe budynki o ciekawych formach architektonicznych, które oczekują na renowację, pozostałości zakładów przemysłowych, tablice pamiątkowe, pomniki i nagrobki są świadkami tego okresu. Mimo, iż miejsce to jest bardzo zaniedbane i aby odzyskało swój blask niezbędne są ogromne nakłady finansowe, a także walka z ubóstwem materialnym oraz dążenie do aktywizacji społeczno-zawodowej części mieszkańców tzw. starych Lipin, to jednak właśnie tutaj znajdujemy przykłady prawdziwych miłośników ziemi śląskiej, dla których posługiwanie się gwarą, pielęgnowanie śląskich zwyczajów i przywiązanie do tradycyjnych wartości są nadal niezwykle ważne.

BIBLIOGRAFIA:

1. R. Banduch, P. Greiner, Źródła kartograficzne do dziejów Świętochłowic (do 1945 r.), [w:] Rocznik Świętochłowicki, t. I, pod red. Z Kapały, Świętochłowice 1999.
2. A. Barciak, Najstarsze dzieje Świętochłowic, [w:] Rocznik Świętochłowicki, t. I, pod red. Z Kapały, Świętochłowice 1999.

3. B. Bazielich, Śląskie stroje ludowe, Katowice 1988.
4. E. Brzozowski, O początkach Świętochłowic i pochodzeniu ich nazwy, Świętochłowice 1986.
5. E. Brzozowski, Świętochłowice w okresie powstań śląskich i plebiscytu, Świętochłowice 1992.
6. A. Czarnynoga, Ludność Lipin Śląskich w walkach trzech powstań śląskich (maszynopis w zbiorach Archiwum Państwowego w Katowicach) SIN 592 2/82.
7. G. Grzegorek, M. Piegza, Lipiny. Zarys dziejów osady, gminy, dzielnicy, Katowice 2002.
8. J. Jaros, Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich, Katowice 1984.
9. M. Kaganiec, Godła i pieczęcie świętochłowickich gmin[w:] Rocznik Świętochłowicki, t. I, pod red. Z Kapały, Świętochłowice 1999.
10. Ludowe tradycje. Dziedzictwo kulturowe ludności rodzimej, pod red. B. Bazielich, Wrocław-Katowice 2009.
11. M. Piegza, Dawne Świętochłowice, Świętochłowice 2003.
12. M. Piegza, Piaszniki zarys dziejów kolonii, dzielnicy. Świętochłowice 2009.
13. M. Piegza, Z dziejów kościoła i parafii św. Augustyna w Lipinach, Świętochłowice 2007.
14. Powiat świętochłowicki, monografia opracowana przez komitet redakcyjny pod przewodnictwem starosty świętochłowickiego T. Szalińskiego, Katowice 1931.
15. G. Stachak, O tym, jak chłopiony na Lipiny powrócili, Górne Śląsko 2003.
16. A Świder, Utwory wierszem i prozą (w wyborze). Wyboru dokonał, przygotował do druku, wstępem i przypisami opatrzył S. Wilczek, Wrocław 1970.
17. Świętochłowice. Zarys rozwoju miasta, oprac. A. Szefer, Katowice 1970.
18. Świętochłowickie pamiątki pióra, pod red. E. Brzozowskiego i S. Wajdy, Świętochłowice 1994.

KURHAN W KULTURZE UNIETYCKIEJ. ZARYS AKTUALNEGO STANU BADAŃ

Zgurecki Wojciech

*mgr archeologii, specjalizacja interstadium neolitu i epoki brązu
projekt – „Pradzieje Ziemi Polskich” [pradziejeziempolskich.pl]
wojciech.zgurecki@gmail.com*

Streszczenie: W niniejszym artykule zaprezentowany zostanie zarys aktualnego stanu badań nad zagadnieniem kurhanowego obrządku pogrzebowego kultury unietyckiej, który stanowi podstawę moich badań naukowych nad społecznością ww. ugrupowania i szerzej – zagadnieniami wczesnego okresu epoki brązu (dalej: WEB).

Słowa kluczowe: Wczesny okres epoki brązu, kultura unietycka, kurhan, obrządek pogrzebowy, Zgurecki Wojciech.

Kultura unietycka (dalej: KU; czes. Únětická kultura; ang. Unetice culture; niem. Aunjetitzer kulture) rozwijała się w okresie 2300-1600 BC (według Paula Reinecke – fazy A1 i A2 dla Europy Środkowej), a na jej powstanie duży wpływ miały kultura Pucharów Dzwonowatych (dalej: KPDz) oraz kultura Ceramiki Sznurowej (dalej: KCS). Ugrupowanie to występowało na terenie południowo-zachodniej Polski [grupa Śląska, grupa Kościańska], w środkowych Niemczech [grupa Saksońsko-Turyńska; Grupa dolno-łużycka], w Czechach [grupa czeska], Morawach [grupa morawska], Dolnej Austrii [grupa adolno-austriacka] i częściowo południowo-zachodniej Słowacji [grupa słowacka; lub tzw. grupa nitrzańska]. Według opracowania B. Zicha z jeszcze 1996 istnieje około 1400 udokumentowanych stanowisk KU w Czechach i na Słowacji, 550 stanowisk w Polsce, a w Niemczech około 500 stanowisk i lokalizacji znalezisk luźnych. Należy jednak pamiętać, że od czasu gdy wspomniany autor wydał swą pracę przybyło wiele

stanowisk KU. W niniejszym artykule chciałbym przedstawić w zarysie aktualny stan badań nad zagadnieniem kurhanów kultury unietyckiej, który stanowi podstawę moich badań naukowych nad społecznością KU i szerzej – zagadnieniami wczesnego okresu epoki brązu (dalej: WEB).

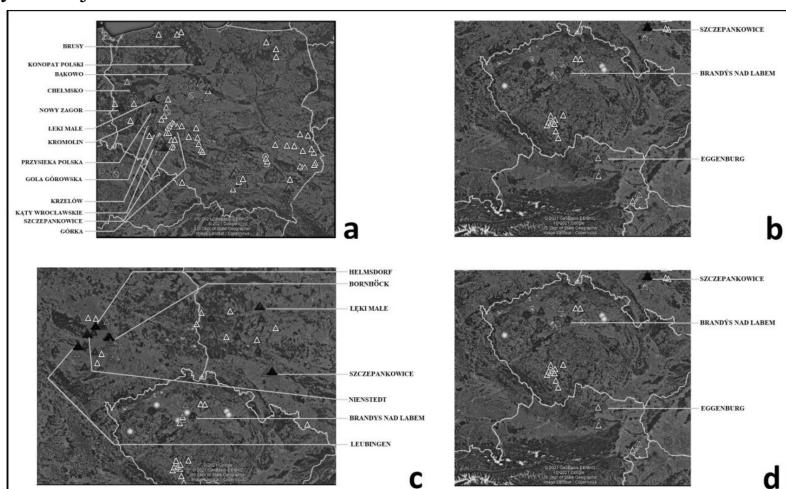
Nazwę KU wywodzi się od eponimicznego stanowiska Únětice pod Pragą. Stanowisko odkrył i badał Čeněk Rýzner (1845–1923), który w 1879 r. odnalazł na wzgórzu Holý Vrch w okolicach wioski Únětice (Czechy) cmentarz grupujący ponad 50 pochówków. W tym samym czasie odnaleziono pierwsze cmentarzysko KU w rejonie Morawach Południowych (Mělnický). Do lat 30 XX wieku zidentyfikowano wiele innych jeszcze stanowisk, głównie cmentarzysk [m.in. Němčice nad Hanou (1926 r.), stanowiska w okolicach Pragi, Polepy (1926–1927 r.) i Šardičky (1927 r.)]. Z kolei w Niemczech w 1877 roku został „przebadany” księżcy kurhan w Leubingen przez Friedricha Klopffleischa. Jednak mogiła ta została błędnie datowana na okres Hallstattu. W kolejnych latach, głównie w środkowych Niemczech, zidentyfikowano stanowiska KU pochodzące z Baalberge, Helmsdorf, Nienstedt, Körner, Leubingen, Halberstadt, Klein Quenstedt, Wernigerode, Blankenburg i Quedlinburg. W rejonie Śląska jednym z pierwszych badaczy związanych z odkryciem i rozpoznaniem KU był Hans Seger (1864–1943). Odkrył i nadzorował badania kilku stanowisk tego ugrupowania (m.in. Przeclawice), ale także zestawiał znane materiały z rejonu Czech z podobnymi zespołami pochodzącymi ze Śląska. Z kolei w rejonie Wielkopolski jedne z pierwszych prac odnoszących się do stanowisk KU zostały podjęte dopiero przez zespół prof. Józefa Kostrzewskiego w 1931 r. Podjęto wówczas badania kurhanu nr II w Łękach Małych. Badania wykopaliskowe kontynuowano dopiero po drugiej wojnie światowej, tj. w latach, w 1953 i 1955 r. Cmentarzysko to było jeszcze współcześnie badane nieinwazyjnymi metodami, dzięki czemu rozpoznano kilka innych zniszczonych kurhanów. Z własnych badań autor ustalił, że kurhan nr 2 w Łękach Małych był badany jedynie sondażowo w części centralnej. Dokumentacja z badań w znacznej części zaginęła, ale w oparciu o zachowane materiały możliwe było odtworzenie sposobu prowadzenia prac i wyglądu obiektu w trakcie badań. Jednocześnie obiekt jako nie w pełni przebadany kwalifikuje się do dalszych badań archeologicznych. W 1960 r. Wanda Sarnowska (1911–1989) rozpoczęła badania archeologiczne kurhanu KU w Szczepankowicach koło Wrocławia w południowo-zachodniej Polsce. W 1969 opublikowała nową monografię charakteryzującą w szerszy sposób KU, w której skatalogowała, przeanalizowała i opisała zespoły pochodzące z 373 znanych wówczas stanowisk z wczesnego okresu epoki brązu w Polsce.

We współczesnej historii badań nad KU warto zauważyć, że ugrupowanie to wymieniane jest już nie tylko jako paneuropejski fenomen kulturowy oddziałujący na duże obszary poprzez intensywną wymianę handlową między rejonem od Irlandii po Skandynawię, czy Półwysep Włoski i Bałkany. To także rodzaj wspólnoty, która jako jedna z pierwszych w Europie centralnej utworzyć mogła system hierarchiczny prowadzący do powstania modelu proto-państwowego. Natomiast wśród badaczy zajmujących się genezą języków obecnie funkcjonujących wśród ludzi, to właśnie szerokie spektrum oddziaływania KU na znaczną część Europy jest rozważane w kategorii możliwości jej wpływu na wspólnotę łączącą kontinuum już rozproszonych, późnoindoeuropejskich języków, przodków grup italo-celtyckich, germańskich i być może bałtosłowiańskich, między którymi często wymieniano słowa, oraz udostępniono wspólny leksykon, a także regionalne izoglosy.

O ile stosunkowo niewiele jest danych odnoszących się do mogił pochodzących z wczesnych faz rozwojowych KU, to już znacznie więcej informacji dotyczy obiektów z fazy młodszej i klasycznej KU. Niestety tematyka kurhanowego obrządku pogrzebowego

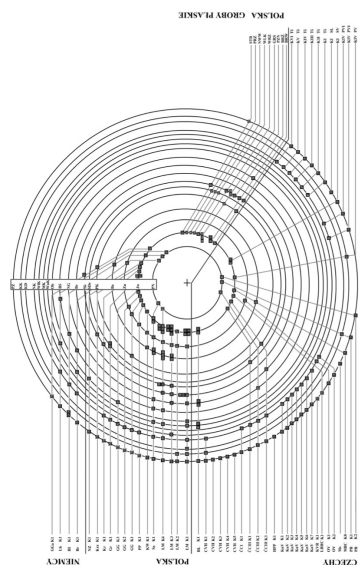
ww. społeczności jest traktowana jako uzupełnienie szerszych badań kulturowych. Na kwestię tę wpływa nie tylko sposób badań kurhanów, stan badań, ale także sposób w jaki te zachowują się w przestrzeni terenu. Są nierzadko celem działalności człowieka, która niszczy wszelkie struktury w krajobrazie naturalnym. I tak przykładowo problem obecności kurhanów na terenie Czech jest niezwykle skomplikowany z wielu powodów. Uprzemysłowienie północnej części kraju doprowadziło do znacznych zniszczeń wielu zabytków i jedynie południu tego obszaru zachowało się więcej cmentarzysk kurhanowych. Choć zalesienie zachowuje ogólną formę mogił, to z drugiej strony stanowi czynnik destrukcyjny dla struktury kopcy. Niestety też znaczna część mogił z południowych Czech była wtórnie wykorzystywana przez cały okres epoki brązu, okres Halsztacki oraz wczesne średniowiecze. Ponadto żadne cmentarzysko kurhanowe nie zostało przebadane w całości, a większość stanowisk z kurhanami na terenie Czech badano jeszcze w XIX wieku i w pierwszej połowie XX wieku. Wyjątkiem są tu stanowiska z Vodňan (badane pod koniec XX wieku) i Brandys nad Labem (badane współcześnie). Dotychczasowe hipotezy o wyłącznym występowaniu pochówków podkurhanowych KU w Czechach południowych należy wiązać ze stanem badań i w świetle nowszych badań można stwierdzić, że kopce były obecne i w części północnej. W związku z powyższym współcześnie bardzo trudno jest wyselekcjonować mogiły związane z WEB i opisać wszystkie związane z nimi problemy.

W wielu częściach Europy takich jak Polska i jej dawne kresy wschodnie, Ukraina, południowa Rosja, południowa Skandynawia, północne Niemcy, Holandia, Wielka Brytania, wschodnie Węgry czy zachodnia Serbia i Albania kurhany były powszechnym elementem obrzędów pogrzebowych (Harding 2004, 77, 84). Co więcej wg. Kristiansena i Larssona (2005, 241) rozprzestrzenianie tej koncepcji miało następować z południowych Niemiec po północną Skandynawię z jednoczesnym upowszechnianiem nowego modelu „arystokracji”.

Ryc. 1. Lokalizacja kurhanów kultury Unietyckiej na terenie: (a) ziem polskich, (b) Czech, (c) Niemiec, (d) Austrii.

Kurhany KU (ryc. 1) lokowano pojedynczo na stanowiskach, tworząc z rzadka większe koncentracje w regionie (np. Saksonia-Turyngia; Śląsk [Szczepankowice-Kąty Wrocławski]; Wielkopolska [Łęki Małe-Przysieka Polska]). Z drugiej jednak strony pewną specyfiką mogił lokalizowanych na ziemiach polskich jest występowanie ich w większej liczbie w obrębie jednego stanowiska (np. Łęki Małe, Szczepankowice, Gola Górowska). Największe i potwierdzone zgrupowanie kurhanów KU znajduje się na cmentarzysku w Łękach Małych. Według danych archiwalnych miało ono liczyć w XIX wieku ok. 11 kurhanów (w tym kilku jeszcze nie zachowanych). Do czasów współczesnych zachowały się jedynie 4 obiekty wraz z płaszczami ziemnymi, 2 zniszczone oraz 1 domniemany. Warto w tym miejscu odnotować, że na terenie Wielkopolski występują jeszcze dwa względnie nowe stanowiska datowane wstępnie na WEB i nie przebadane

Rycina 2. Zbiórce schemat zastosowanych konstrukcji w obiektach kultury Unietękiej: Z terenu Polski¹⁹.

jeszcze całkowicie. Są to cmentarzyska kurhanowe z Chełmska i Bąkowa, na których odnotowano kurhany w liczbie odpowiednio 101 i 30 obiektów. Ponadto w badanym materiale przez autora niniejszej pracy występują także cmentarzyska KU z mniejszą ilością mogił na stanowisku. Są to przykładowo cmentarzyska z Goli Górowskiej i Szczepankowic, na których odnotowano obecność trzech kurhanów. Przy czym pierwsze ze stanowisk grupuje obiekty, które były zniszczone (wyróżniały się relikami konstrukcji kamiennych, m.in. nasypami). Drugie zaś było nie typowe - odnotowano tu obecność kurhanu z budowlą drewnianą, ponad którym wzniesiono po 115 latach drugi kurhan z grobem zbiorowym. Analogią do tego postępowania jest wzniesienie kurhanu KU w Helmsdorf ponad już istniejącą mogiłą neolityczną. Obecność trzeciego kurhanu w Szczepankowicach jest domniemana z uwagi na obecność piaskowni, która zniszczyła niemal całkowicie wywyższenie terenu w prawdopodobnej jego lokalizacji. Poza ziemiami polskimi jedynie jeszcze na stanowisku w Mühlhausen (Niemcy) autor odnotował zbliżony sposób koncentracji kurhanów. Choć obecnych jest tu 5 mogił, to zbadano tylko jeden z nich i z tego względu można w tym momencie zaledwie domniemywać o przynależności kulturowej pozostałych. Z kolei w Czechach środkowych i na terenach przyległych, podobnie jak w Brandenburgii (Kowiańska-Piaszykowa 2008, s. 163) kurhany występują pojedynczo lub parami. Zdarzają się też takie wyjątki jak lokacje kopcy na osadach (np. Brandýs nad Labem).

Stan zachowania poszczególnych mogił, choć zróżnicowany, to pozostaje niestety niezadowolający i należy go określić wyraźnie jako bardzo zły. Dość wspomnieć, że spośród istniejących w danych archiwalnych materiałów w sferze materialnej zachowało się niewiele obiektów. Zniszczeniu uległy takie kurhany jak m.in. Leubingen, Bornhock, Helmsdorf, Łęki Małe czy Szczepankowice. Są to jednak obiekty posiadające

złożoną konstrukcją ziemno-kamienno-drewnianą, która umożliwiła w znacznej części przetrwanie obiektom do czasów współczesnych. Należy jednak wziąć pod uwagę, że istniały także i mniej skomplikowane struktury mogił cechujące się posiadaniem zaledwie jednej lub najwyżej dwu form konstrukcyjnych związanych z oznaczeniem grobu w płaszczyźnie terenu. Przykładem mogą tu być stanowiska z Goli Górowskiej czy Górki, gdzie ponad jamami umieszczono wyłącznie nasypy kamienne. Ponadto nawiązując do badań kurhanów KCS i KPDz z obszaru północnych Czech możliwe jest, że istniały obiekty posiadające wyłącznie niezabezpieczone konstrukcyjnie płaszcze ziemne a znajdujące się ponad jamą grobową. Niektóre z grobów płaskich wyróżniające się rozmiarami i konstrukcją mogły zatem posiadać pierwotnie płaszcze ziemne lub innego rodzaju oznaczenia grobu na powierzchni gruntu (np. nasyp kamienny), które zostały w efekcie erozji naturalnej lub działalności człowieka zniszczone. Tym samym także i te obiekty mogły pełnić funkcję kurhanu. Niestety większość tego rodzaju „prostych” konstrukcji nie zachowała się do czasów współczesnych. Tym bardziej, że nie były one tak duże jak te z Łęk Małych czy Szczepankowic. Niektóre z zachowanych niskich struktur były w momencie badań wręcz niemal nieuchwytny w terenie, a zwłaszcza na gruntach rolnych gdzie ulegały one rozoraniu (np. obiekt z Nowego Zagora).

Kurhany KU cechuje utworzenie komory lub komór grobowych (ryc. 2), ponad którą usytuowano płaszcz ziemny i/lub nasyp kamienny. W typowych obiektach pochodzących z fazy klasycznej KU wszystkie większość komór tworzonych przez budowle drewniane znajduje się ponad powierzchnią gruntu (np. Szczepankowice; Łęki Małe, kurhan IV; Leubingen; Helmsdorf; Bornhöck). Aczkolwiek występują przypadki z sytuowaniem pochówków w obrębie jam (np. Łęki Małe, kurhany I-III; Gola Górowska, kurhany I-III). Centralny sposób lokacji pochówku w obrębie mogiły jest zbliżony z analogicznymi przypadkami występującymi w kurhanach KCS i kultury pucharów dzwonowatych (dalej: KPDz). KU podobnie jak ww. ugrupowania wznosi zatem w obrębie kurhanów rodzaj drewnianej konstrukcji w rodzaju tzw. „domu zmarłych”. Lecz należy podkreślić wyraźną odrębność kurhanu i obecnej w nim drewnianej budowli jako formy pochówku względem innego rodzaju form pochówku. Ten rodzaj grobu zapewniał wystarczająco dużo miejsca by zdeponować wyposażenie i szczątki zmarłego w pozycji wyprostowanej. Jedną z funkcjonujących obecnie teorii (Bradley R. 2001) dopuszcza pełnienie przez jeden obiekt roli zarówno mieszkalnej, jak też sepulkralnej. Niestety nie ma bezpośrednich dowodów potwierdzających stosowanie tego rodzaju praktyk. Jednak w oparciu o przesłanki pośrednie można wnioskować, że tego rodzaju „przeniesienie” znaczenia domu żyjących na dom zmarłych mogło dokonać się już we wczesnych wspólnotach agrarnych.

Jednym z obszarów obecnie prowadzonych badań autora niniejszej pracy są zagadnienia związane z obrządkiem pogrzebowym ludności KU, a w tym kurhanami. Obiekty te zlokalizowane są na terenie dzisiejszej południowo-zachodniej Polski [grupa Śląska, grupa Kościańska], środkowych Niemiec [grupa Saksońsko-Turyńska; Grupa dolno-łużycka], Czech [grupa czeska] i Dolnej Austrii [grupa dolno-austriacka]. Pod względem chronologicznym jest to zatem przedział wczesnego okresu epoki brązu (dalej: WEB). W zebranych materiale autor wyodrębnił 13 stanowisk pewnych z ziem polskich kolejne 17 stanowisk z Czech, 22 stanowiska z Niemiec i jedno z Austrii (ryc. 1). Warto podkreślić, że liczba tych kurhanów dotyczy wyłącznie pewnych stanowisk z kurhanami, które można łączyć z KU. Jeśli dołączyć do tego stanowiska z WEB i obiekty domniemane, wówczas liczba mogił wzrośnie. Z powyższą liczbą stanowisk można łączyć przeszło 55 obiektów KU.

W prowadzonych aktualnie badaniach nad kurhanami dokonałem rozróżnienia mogił na rodzaje pod względem pełnionej funkcji w społeczeństwie i na typy konstrukcyjne. W tym

pierwszym przypadku możliwe jest rozróżnienie kurhanów przeznaczanych dla jednostek (wariant 1) oraz dla większych zgrupowań w typie 'nuclear family' i tworzący rodzaj mogił „cmentarnych” (wariant 2). Różnica pomiędzy obydwooma formami pochówku jest zasadnicza. W pierwszym przypadku chodzi o wzniesienie obiektu dla jednostki, podczas gdy drugi rodzaj umożliwia utworzenie kurhanu dla znacznie większej grupy osób. W drugim przypadku -wyróżniono następujące typy kurhanów: (1) Szczepankowice I [Obiekty: Bornhöck, Leubingen,, Szczepankowice I], (2) Helmsdorf, (3) Łęki Małe, (4) Szczepankowice II. Klasyfikacja rozróżnia obiekty pod względem posiadania centralnej komory grobu wykonanej z drewna lub kamienia, obecności jednej lub większej ilości pochówków w obrębie jednego kurhanu, obecności dodatkowych zabezpieczeń w mogile, obecności płaszcza ziemnego jako wyłącznej formy zabezpieczenia grobu w kurhanie, wzniesienia mogiły ponad wcześniej istniejącym obiektem.

Podsumowując, w rezultacie dotychczasowych własnych badań należy stwierdzić, że budowa kurhanów KU nawiązuje wyraźnie do tradycji schyłkowo neolitycznych zarówno poprzez lokalizację obiektów jak i niektóre schematy konstrukcyjne, czy też elementy wyposażenia grobów. W rezultacie stają się one miejscami wydzielonymi dla elit rządzących. KU pod tym zwłaszcza względem zasługuje na szczególną uwagę, iż nie tracąc nic z osiągnięć przeszłych pokoleń twórczo udoskonalała i wprowadzała nowe elementy do swego obrządku pogrzebowego.

Wspólnym elementem dla obrządku pogrzebowego KU, z różnych obszarów zajmowanych przez jej poszczególne grupy, jest lokalizacja kurhanów w miejscach wcześniej funkcjonujących jako cmentarze i/lub osady, a wykorzystywanych w neolicie lub w początkowych fazach rozwoju ww. ugrupowania. Przykładem jest lokacja cmentarzyska z Łęek Małych, gdzie w okolicy odkryto pochówek kultury Ceramiki Snurowej a także ceramikę z fazy wczesno unietyckiej być może świadczące o istniejącym w tym okresie przejściowym osadnictwie KU. Podobna sytuacja zaistniała w przypadku kurhanu w Szczepankowicach, gdzie najpierw został wzniesiony niewielki kurhan dla jednostki a po 115 latach przerwy skonstruowano większy dla kobiety i dziecka (być może jego krewnych). Także inne kurhany KU (np. Leubingen, Helmsdorf) były sytuowane w ten sposób aby zaistniał związek z czasami neolitu, co najlepiej odzwierciedla m.in. ich wyposażenie w postaci m.in. kamiennych toporków.

I wreszcie też, kurhany stawały się niewątpliwie nie tylko ważnymi punktami orientacyjnymi strukturyzującymi krajobrazy i obszary osadnicze, ale także ważnymi symbolami tożsamości i mitologicznej jedności danej społeczności. Ludzie postrzegali tego rodzaju formy konstrukcyjne jako dziedzictwo przodków, z którymi się identyfikowali. Tym samym wyznaczano kolejne miejsca pochówku nawiązując do wcześniejszych lokacji funeralnych. Przykładem tego są m.in. kurhany z Szczepankowic, Helmsdorf czy cmentarzysko kurhanowe w Łękach Małych. Obecność rowu, drewnianej budowli czy kopca ponad nią jest obecna w strukturach sepulkralnych z różnym natężeniem od neolitu regularnie i stanowi powtórzenie tego samego schematu, który jest odtwarzany w kurhanach KU.

LITERATURA [WYBRANA]:

Sarnowska W. 1969, Kultura Unietycka w Polsce.

Czebreszuk J.

2001, Schyłek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.). Alternatywny model kultury [Late Neolithic and Early Bronze Age in the South-western Baltic Zone (the 3rd and Early 2nd Millennium BC). An Alternative Model of Culture], Poznań.

1996 Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu [Kujawy Societies in the Beginning of the Bronze Age], Poznań,

MORPHOLOGICAL ANALYSIS AS RESEARCH METHOD FOR THE VARIABILITY OF BEGGARS' FOLK SONGS – THEORETICAL CONSIDERATIONS

Kobyłański Dawid

student, University of Maria Curie-Skłodowska in Lublin

dawid.kobylanski@umcs.pl

Introduction

The historical, sociological-cultural and communicative intricacies of the beggars' song folklore – which have been pointed out, for example by Michał Waliński – pose many specific difficulties and problems for the researcher to solve [51, s. 164]. These difficulties stem from the fact that the repertoire and activities of wandering beggars exhibit numerous connections with a huge part of the so-called market stall literature, the development of which the Waliński dates to the period from the 16th to the 20th century, with particular emphasis on the interwar period and the intense development of the so-called “dime novel” in Poland at the end of the 19th century [14, s. 16; 51, s. 166]. Waliński points out that “the researcher must keep in mind the relations and relationships” between the beggars' folklore, market stall literature and the “dime novel” on one hand and the “educated (artistic) literature [...] and traditional, country folklore” on the other [51, s. 164-165]. The aim of this paper is to characterise the model of morphological analysis as one of the main research methods for studying the variability of folk texts, including beggars' songs.

Specificity of beggars' folk songs

What are the beggars' songs? Academic deliberations on the nomenclature and classification of beggars' songs can be divided into five main groups/terminological approaches. The first one includes anthologies of folk songs (e.g. by Waclaw Zaleski, Żegota Pauli, Kazimierz Władysław Wójcicki), in which the beggars' song was in no way distinguished from the corpus of song texts. The second group will consist of texts treating the beggars' song as a separate genre: Kolberg, Gloger [11, s. 93-96], Kotula [21], Bystron [10], Bartkowski [4], Szczerbicka [44], Ślęk [45, s. 167], Nyrkowski [35], Hernas [13], Bartmiński [5], Waliński [51]. The third group will include texts that speak of the beggars' song as a certain type of text – Kowalski [22, s. 21-24], Sokolski [27, s. 571-572], Sierotwiński [38]. At the fourth place, one should mention Piotr Grochowski's approach to the beggars' song as a social, customary and religious phenomenon [12; cf. 41]. And finally, as the fifth group, one can distinguish anthologies of songs and academic texts that approach the beggars' song as a product of a certain professional group – Steffen [43], Konopka [20], Sadownik [37], Kapuściński [17], Kapetuś [16, s. 713-715], Krzyżanowski [26, s. 309].

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska points out that “due to the high degree of integration within the community of songwriters and performers, and the constant communicative situation”, beggars' songs constituted “a variety of professional and environmental folklore” [34, s. 623]. She mentions factors such as: “their own language, incomprehensible to those around them” [9, s. 8-10; 34, s. 623], a secret gestural code, a characteristic song repertoire and external identifying marks, such as the way of dressing or crippledness (blindness, disability) [34, s. 623].

As Stanisław Nyrkowski notes, wandering singer-songwriters active from the 15th to the 17th century were called *ribalts*. The word ‘ribalt’ comes from the Italian word

‘ribaldo’ that described a scoundrel or a thief. According to the researcher, some of them were members of church choirs, while others taught singing and music in parish schools. He also draws attention to the fact that they “willingly moved from place to place”, looking for better living conditions, as well as to their rural background [35, s. 17; cf. 40; 42].

20th century Warsaw also had its “wandering beggar-singers” or entire groups of them, who performed their anonymous songs in backyards and streets [52, s. 18]. In terms of content, the songs referred to bloody crimes and “the fate of Warsaw’s ‘hoodlums’”. Bronisław Wiczorkiewicz wrote that Warsaw beggars constituted a “clan” with its own internal organisation and laws. The places where a beggar was supposed to carry out his activities were predetermined. They also had their own secret way of communicating.

Feature, both of the beggars’ songs and of the whole set of folklore texts – the most important one, from the perspective of my research – is their variability [cf. 19], which results directly from the oral character of these texts [26, s. 427] and is a result of “the oral character of the messages, which are modified in the course of direct transmission” [53, s. 290-291]. Variation consists in the occurrence of different variations of the same text, differing in details or in essential elements. In folklore, variability is recognised in the process of reproduction always combined with adaptation to the situation of transmission and reception [7, s. 251; 53, s. 291].

The circulation of the beggars’ folk songs was essentially three-channel, but if one adds to this the issue of their functioning in the new media, we can talk about their four-channel circulation. The first of these is the paratheatrical circulation. It was connected with the act of performing and receiving songs and with the “theatre of one actor” [51, s. 192]. The second channel is the folkloristic, oral one – this issue concerns the functioning of the beggars’ songs in widely understood folk culture and tradition [51, s. 193].

Another channel is print, which Waliński refers to as “indulgence fair circulation”. He also mentions other, 20th-century secondary circuits, that is, literature, comedy acts, rock, strikes and circulation in other folklores. The fourth and final channel is the functioning of beggars’ songs in the Internet space or the space of new media in general [cf. 18]. The vitality and popularity of beggars’ songs was so great that they survived until the 20th century, and nowadays we can find numerous songs written in a similar style.

The 20th century, the time of the world wars and other significant historical events, was associated with the development of the so-called “occupation folklore”. At that time, many different types of songs were created, and one of the most recognisable was the song with the incipit “Dnia pierwszego września roku pamiętnego...” (en. “The day of the first of September in the memorable year...”). The song about the events of September 1, 1939, its variants and songs relating to other Polish historical events are a certain narrative about history. They are an image of the collective memory of a certain community about these events.

Beggars’ songs were such a complex and varied phenomenon that it would be impossible to define a textual model for all of them. In order to do this, it would be necessary to identify a certain group of songs written during a similar period and dealing with similar themes, here: themes important for the community in a given period and in a given area.

Morphological analysis of beggars’ folk songs

In the analysis of the beggars’ songs, the best option would be to use the methods of morphological analysis developed on the ground of Slavic folkloristics, which will help us reach the abstract scheme of the text (a textual model), at different levels of description.

This model of morphological analysis on the ground of world folkloristics has a very long tradition. Among the scholarly works dealing with this topic, the following can

be pointed out as exemplary: Antti Aarne and Stith Thompson (1928-1935); Vladimir Propp [36]; Julian Krzyżanowski [24; 25]; Vladimir Toporov [50]; Oldřich Sirovátka and Dušan Hole [39]; Krzysztof Wrocławski [54]; Jerzy Bartmiński [5; 6; 8]; Jan Adamowski [1; 2]; Branislav Krstić [23]; Nikita Tolstoy [49]; Elżbieta Jaworska [15]; Svetlana Tolstaya [48]; Tatiana Agapkina [3]; and Stanisława Niebrzegowska- Bartmińska [28; 29; 30; 31; 32; 33]

The confrontation of different variants of the same text may reveal its divisibility into components/segments, which appear in different combinations and in a relatively unchanged form in the process of functioning of the text and creation of executive variants of the text [8, s. 151; 33, s.109].

The morphological analysis should be undertaken in two ways. First, different variants of one text should be compared and try to determine which particles repeat as inseparable wholes and how they are connected to each other. As a result, these actions will lead to the revelation of the composition of the text (the thread).

The awareness of the flexibility of the text in the case of different genres is shared by the performers themselves, who are able to make shortcuts, transpositions or insertions, because from their point of view, the tradition appears as an open set of ready-made structures (segments) that can be re-arranged [33, s. 109].

The second way of conducting the morphological analysis is the internal (immanent) analysis. It consists in taking into account the internal relations between the parts of a single text and, in particular, in “examining changes in the thematic flow, intentions and the change of speaking subjects” [33, s. 109-110].

Assuming that motifs are the most important type of “textual morphemes”, the following are the next steps in the process of arriving at a textual model:

1. identification of motives (by the means of confronting the different variants or via internal analysis);
2. defining motives;
3. reconstructing the relationship between motifs;
4. reading the intentions and ideas of “textual morphemes” in the context of the text as a whole and against the background of the “world view”: a) characters, their attributes and actions; b) time and c) event space [33, s. 110].

That examining variants of a single text will allow us to see if there are any genre conventions among the texts. It will be particularly interesting to see whether those texts are variants of the same work or of a number of works.

The proposed research method of variants and textual models of the beggars’ folk songs can be innovative and comprehensive. It will fill a research gap in Polish, European, let alone world folklore studies. The topic of the beggars’ songs itself has not been widely discussed in previous scientific works, and the problem of these songs has only been briefly indicated. Beggars’ songs as folklore texts have so far been studied only in terms of their subject matter, function, mode of performance and formulas (opening and closing formulas).

In order to fill this gap (lack of empirical research and theoretical studies on the variability of beggars’ folk songs) I would like to pose some research questions that will be answered by applying the morphological analysis model:

1. Do beggars’ songs have their own textual model?
2. Can we consider beggars’ songs as relatively fossilised texts of folklore?
3. Which elements of the text structure of the song texts are constitutive/obligatory and which are optional?
4. Will the confrontation of different text variants allow me to reveal the

divisibility of the beggars' songs into segments recurring in various combinations, in a relatively unchanged form in the processes of functioning of the text and the creation of its executive variants?

5. Will the confronted texts be variants of one same text or different ones?
6. Are there relatively constant and repeatable segments of the texts of beggars' songs?
7. Are there constant sequences of consecutive segments of the text?
8. What motifs appear in the texts of the beggars' songs?
9. What is the frequency of the motifs appearing in the texts of the songs?
10. What image of the world emerges from the texts of the songs?

Conclusion

The proposed model for morphological analysis will show us if beggars' folk songs have their own textual model. Can we treat them as relatively metrified texts of folklore? Which elements of the structure of these texts can we treat as obligatory and repeatable, and which as superfluous and appearing in only a few examples? Will the confrontation of different variants of the text allow the author to reveal the divisibility of the beggars' folk songs into segments recurring in different combinations, in a relatively unchanged form in the processes of functioning of the text and the creation of its executive variants? What view of the world emerges from the texts of the beggars' folk songs?

I agree with the statement, represented, among others, by the representatives of the Lublin Ethnolinguistic School, that in the communicative practice for both the speaker and the addressee the model is a certain global scheme, present in their minds, to which they are "directed" in the course of creating an utterance and its auditory-memory reception.

Bibliography

1. Adamowski Jan, 1982, *Procesy modernizacyjne w języku polskiego folkloru wierszowanego. Rozprawa doktorska wykonana w Zakładzie Języka Polskiego Instytutu Filologii Polskiej UMCS*, promotor Jerzy Bartmiński, Lublin [Archiwum UMCS].
2. Adamowski Jan, 1989, *Z badań nad segmentacją tekstu pieśni ludowej*, [w:] *Tekst ustny – texte oral. Struktura i pragmatyka – problemy systematyki – uśność w literaturze*, red. M. Abramowicz, J. Bartmiński, Wrocław, s. 169-192.
3. Agapkina Tat'jana A., 2002, *Sjużetika vostočnoslavjanskich zagovorov v sopostavitel'nom aspekte*, [v:] *Literatura, kul'tura i fol'klor slavjanskich narodov. Materialy konferencii (Moskva, ijun' 2002). K XIII Meždunarodnomu s"ezdu slavistov*, Moskva, s. 237-249.
4. Bartkowski Bolesław, 1987, *Polskie śpiewy religijne w żywej tradycji. Style i formy*, Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne.
5. Bartmiński Jerzy, 1981, *Klasyfikacje gatunkowe a systematyka tekstów folkloru*, [w:] *Literatura popularna – folklor – język*, red. Witold Nawrocki, Michał Waliński, t. 2, Katowice: Uniwersytet Śląski, s. 7-24.
6. Bartmiński Jerzy, 1990, *Folklor – język – poetyka*, Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
7. Bartmiński Jerzy, 1992, *Tekst folkloru jako przedmiot folklorystyki*, [w:] *Nowe problemy metodologiczne literaturoznawstwa*, red. Henryk Markiewicz, Janusz Sławiński, Kraków: Wydawnictwo Literackie, s. 246-271.
8. Bartmiński Jerzy, 1998a, „*Pieśń o pannie, co trzy wianeczki wila*”. *Między staropolskim erotykim a kołodą ludową. Problem tożsamości tekstu*, [w:] *Wszystek krąg ziemski. Antropologia. Historia. Literatura. Prace ofiarowane Profesorowi Czesławowi Hernasowi*, red. Piotr Kowalski, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 148-163.
9. Budziszewska Wanda, 1957, *Żargon ochweśnicki*, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
10. Bystron Jan Stanisław, 1980, *Tematy, które mi odradzano*, oprac. Ludwik Stomma, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
11. Gloger Zygmunt, 1985, *Dziadowskie pieśni*, [hasło w:] Gloger Zygmunt, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, wstęp Krzyżanowski Julian, T. 2, Warszawa: Wiedza Powszechna, s. 93-96.
12. Grochowski Piotr, 2009, *Dziady. Rzecz o wędrownych żebrakach i ich pieśniach*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
13. Hernas Czesław, 1965, *W kalinowym lesie. U źródeł folklorystyki polskiej*, t. 1, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

14. Hernas Czesław, 1973, *Potrzeby i metody badania literatury brukowej*, [w:] *O współczesnej kulturze literackiej*, t.1, red. Stefan Żółkiewski, Maryla Hopfinger, Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 15-45.
15. Jaworska Elżbieta, 1990, *Katalog polskiej ballady ludowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
16. Kapelusz Helena, 2006, *Pieśń dziadowa*, [hasło w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. Grzegorz Gazda, Kraków: Universitas, 2006, s. 713-715.
17. Kapuściński Michał, 1897, *Pieśni dziadowskie*, „Lud”, t. 3, s. 161-163.
18. Kobyłański Dawid, 2019, *Portal Facebook jako miejsce funkcjonowania współczesnego folkloru*, [w:] *Kreatywność językowa w komunikacji językowej*, red. K. Burska, B. Cieśla, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 121-129.
19. Kobyłański Dawid, 2021, *Poetyka polskiej pieśni dziadowskiej*, [w:] *ГУМАНИТАРНИЙ КОПИУС: Збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, історії, психології та педагогіки*, t. 41, ed. S. S. Rusakov, Vinnytsia: Tvory, s. 89-96.
20. Konopka Józef, 1974, *Pieśni ludu krakowskiego*, red. Helena Kapelusz, posł. i oprac. Elżbieta Jaworska, Wrocław: Ossolineum.
21. Kotula Franciszek, 1973, *Polityczne pieśni odpustowe z Galiції*, „Literatura Ludowa” z. 4-5, s. 28-37.
22. Kowalski Piotr, 1997, *Ballada dziadowa*, [hasło w:] *Słownik literatury popularnej*, red. Tadeusz Żabski, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, s. 21-24.
23. Kristić Branislav, 1984, *Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena*, Beograd.
24. Krzyżanowski Julian, 1947, *Morfologia bajki*, Lublin-Kraków.
25. Krzyżanowski Julian, 1962-63, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 1-2, Wrocław-Warszawa-Kraków.
26. Krzyżanowski Julian, 1965, *Słownik folkloru polskiego*, Warszawa: Wiedza Powszechna (*pieśń ludowa świecka*, aut.: J. Krzyżanowski, s. 304-311; *wariant*, aut.: J. Krzyżanowski, s. 427).
27. Michałowska Teresa (red.), 1990, *Słownik literatury staropolskiej*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990 (hasło: *nowiny*, aut.: J. Sokolski, s. 512-514; *pieśń dziadowa*, aut.: J. Sokolski, s. 571-572).
28. Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2003a, *Struktura i semantyka polskich zamówień*, [w:] *Dialektolohični studii*, č. 2, *Mova i kul'tura, vidpovidal'ni redaktori: Pavel Hrycenko, Natalia Chobzej, L'viv*, s. 22-41.
29. Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2003b, *Jechał Pan Jezus na osioleczku... Analiza morfologiczna tekstu zamówienia*, [w:] *W kręgu folkloru, literatury i języka. Prace ofiarowane prof. Janowi Mirosławowi Kasjanowi w 70. Rocznicę urodzin*, red. M. Jakitowicz, V. Wróblewska, Toruń, s. 91-107.
30. Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2003c, *Model' teksta i porjadok mira (na materiale pol'skich narodnych skazok*, „Folologija. Pasaulio vaizdas kalboje ir tekste”, red. A. Gudavičius, Saule 2003, nr 8, s. 151-163.
31. Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2004a, *Rol' motiva v opisani modeli teksta*, [w:] *Jazyk kul'tury: semanika i grammatika. K 80-letiju so dnia roždenija akademika Mikity Il'iča Tolstogo (1923-1996)*, red. S. Tolstaja, Moskva, s. 256-272.
32. Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2004b, *Pojęcie wzorca tekstu a modelująca funkcja motywu*, [w:] *W kręgu wiernej mowy*, red. M. Wojtak, M. Rzeszutko, Lublin, s. 283-299.
33. Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2007, *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
34. Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2011, *Pieśni dziadowskie*, [w:] *Lubelskie. Polska pieśń i muzyka ludowa*, t. 3: *Pieśni i teksty sytuacyjne*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Instytut Sztuki PAN, s. 623-626.
35. Nyrkowski Stanisław (wyb. i oprac.), 1977, *Karnawał dziadowski. Pieśni wędrownych śpiewaków (XIX-XX w.)*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
36. Propp Włodzimierz, 1928/1976, *Morfologia bajki*, Warszawa.
37. Sadownik Jan, 1957, *Z zagadnień klasyfikacji i systematyki polskiej pieśni ludowej*, „Polska Sztuka Ludowa” nr 6, s. 343-354.
38. Sierotwiński Stanisław, 1970, *Słownik terminów literackich. Teoria i nauki pomocnicze literatury*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (hasło: *pieśń dziadowa*, aut.: S. Sierotwiński, s. 222).
39. Sirovátka Oldřich, Holý Dušan, 1973, *O živote písně v lidové tradici. Variáční proces ve folkloru*, red. B. Beneš, Brno.
40. Smyk Katarzyna, 2014, *Funkcje motywu drogi w polskich pieśniach ludowych*, „Literatura Ludowa”, nr 3, s. 3-28.
41. Smyk Katarzyna, 2020, *Obwód jako tekst kultury. Przykład Bożego Ciała w Spycimierzu*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 344 s.
42. Smyk Katarzyna, 2022, *Las w pieśniach ludowych – aspekt działań w lesie i pod lasem (na przykładzie materiałów z Rzeszowszczyzny)*, „Studiach i Materiałach Ośrodka Kultury Leśnej” nr 21, w druku.
43. Steffen Augustyn, 1934, *Zbiór polskich pieśni ludowych z Warmii*, t. 2, Leszno: Nakładem Marcina Fiutaka.

44. Szczerbicka Ludwika, 1959, *Z epiki dziadowskiej*, „Pamiętnik Literacki” z. 3-4, s. 445-470.
45. Ślęk Ludwika, 1985, *Pieśni nowiniarska*, [hasło w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, red. Julian Krzyżanowski, Czesław Hernas T. 2 N-Ż, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 167
46. Thompson Stith, 1928, *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen*. Translated and Enlarged by Stith Thompson, Helsinki.
47. Thompson Stith, 1932-35, *Motif-Index of Folk Literature*, Helsinki.
48. Tolstaja Svetlana, 1999, „Samarjanka”: ballada o grešnoj devuške v vostočno- i zapadnoslavjanskoj fol'klornoj tradicii, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, red. J. Adamowski, S. Niebrzegowska, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 59-81.
49. Tolstoj Nikita I., 1986, *Iz nabljudenij nad polesskimi zagovorami*, [v:] *Slavjanskij i balkanskij fol'klor. Duchovnaja kul'tura Poles'ja na obščeslavjanskom fone*, Moskva, s. 134-143 [t.s. N. I. Tolstoj, 1995, *Iz nabljudenij nad polesskimi zagovorami*, v: N. I. Tolstoj, *Jazyk i narodnaja kul'tura. Očerki po slavjanskoj mifologii i etnolingvistike*, Moskva, s. 447-457.
50. Toporov Vladimir N., 1969, *K rekonstrukcii indoevropejskogo rituala i ritual'no-poetičeskich formul (na materiale zagovorov). K stoletiju so dnja smerti A. Šejchera*, [v:] *Trudy po znakovym sistemam IV*, Tartu, s. 9-43.
51. Waliński Michał, 1999, *Pieśń jarmarczna? Nowiniarska? Ballada? Czy – pieśń dziadowska? Prolegomena do badań pieśni dziadowskiej*, [w:] *Wszystek krąg ziemski. Antropologia. Historia. Literatura. Prace ofiarowane Profesorowi Czesławowi Hernasowi*, red. Piotr Kowalski, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 164-194.
52. Wiczorkiewicz Bronisław, 1971, *Warszawskie ballady podwórzowe. Pieśni i piosenki warszawskiej ulicy*, oprac. muz. Zygmunt Wiehler, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
53. Wójcicka Marta, 2019, *Wariantywność*, [hasło w:] – *Słownik polskiej bajki ludowej*, red. Violetta Wróblewska, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2019, t. 3, s. 290-295.
54. Wrocławski Krzysztof, 1978, *Analiza porównawcza bałkańskiej legendy o świętym Sisoie (Sisintiju)*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych, seria 5 Literaturoznawstwo, folklorystyka, problematyka historyczna. Prace na VIII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Zagrzebiu 1978*, Warszawa, s. 357-366.

PSYCHOLOGY

REGULACJE DOTYCZĄCE TAJEMNICY ZAWODOWEJ PSYCHOLOGA W POLSCE

Dr inż. Myjak Krzysztof

*Katedra Kanonicznego Prawa Karnego, Administracyjnego i Procesowego,
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Wydział Prawa Kanonicznego, student,
Warszawa
e-mail: k.myjak@gmail.com*

Pfarrer Myjak Krzysztof

Wprowadzenie

Przy omawianiu zachowania tajemnicy zawodowej i poufności danych wrażliwych trzeba rozważyć dwa aspekty. Z jednej strony należy wymagać od osób wykonujących profesje oparte na zaufaniu zakazu ujawniania powierzonych informacji oraz zakazu wykorzystywania ich poza czynnościami zawodowymi. Z drugiej strony musi być zakaz adresowany do wszystkich innych podmiotów, w tym także wszelkich organów władzy publicznej, wyłączających możliwość podejmowania czynności mających na celu uzyskanie informacji od osób wykonujących zawód zaufania publicznego czy społecznego [5, s. 13]. Należy dodać, że „istnienie i działalność instytucji zaufania publicznego należy rozpatrywać w kategoriach zakresu nadzoru państwa a przede wszystkim możliwości wpływania na jej działania w określonych przez przepisy sytuacji” [11, s. 150].

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej

Wolność człowieka zakłada prawo do tajemnicy i prywatności. Prawnie i konstytucyjnie mamy zagwarantowaną wolność słowa, tajność głosowania podczas wyborów oraz anonimowość zeznań jako świadkowie. Prywatność jest potrzebą uniwersalną, powszechną i ponadkulturową. Każdy wolny człowiek chroni prywatność na swój sposób, co można rozumieć bardzo szeroko od budowania murów, poprzez nieujawnianie swoich przekonań czy myśli, aż do wolnej decyzji wycofania się z kontaktów z ludźmi [7, s. 14]. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. zapewnia każdemu obywatelowi prawo do prywatności: „Każdy ma prawo do ochrony prawnej życia prywatnego, rodzinnego, czci i dobrego imienia oraz do decydowania o swoim życiu osobistym” [6, dostęp 21.11.2019]. Pokazuje to szerszy kontekst prawny, w którym państwo dba o obywatela i zachowanie jego podstawowych potrzeb. Z tego wynika choćby ochrona danych osobowych czy już bardziej szczegółowo tajemnica zawodowa niektórych profesji.

Człowiek zwracający się o pomoc do psychologa w konkretnej sprawie, upoważnia go do wkraczania w nie każdą sferę życia, „psycholog ma prawo ingerować w prywatny świat klienta tylko w zakresie wyznaczonym przez kontrakt, a więc ustalenie zasad relacji z klientem, jego oczekiwania i celu współpracy. Jednocześnie kontrakt ten musi zapewnić takie warunki działania klientowi, by znał on swoje prawa. Jednym z nich jest prawo do kontrolowania dostępu do intymnych sfer jego życia i informacji o nim” [17, s. 94].

Ustawa o zawodzie psychologa i samorządzie zawodowym psychologów

Wraz ze zmianami społeczno-politycznymi w roku 1989 nastąpiła aktywizacja środowisk zawodowych, które postanowiły zadeklarować w publiczne normy postępowania zakres przypisanych im czynności. Ustanowienie samorządu zawodowego o charakterze publicznoprawnym leżało w gestii państwa. Stąd też na podstawie ustawy z dnia 8 czerwca 2001 r. *O zawodzie psychologa i samorządzie zawodowym psychologa* miał zostać powołany samorząd psychologów. Pomimo tej ustawy i upływu lat, do dziś nie udało się stworzyć struktur samorządowych [1, s. 132-133].

Ustawa ta zawiera jednoznaczne stwierdzenie nakładające tajemnicę zawodową psychologom. Obowiązuje ona mimo braku samorządu zawodowego i realnych konsekwencji nakładanych w myśl ustawy. „Psycholog ma obowiązek zachowania w tajemnicy informacji związanych z klientem, uzyskanych w związku z wykonywaniem zawodu. Obowiązek zachowania tajemnicy zawodowej nie może być ograniczony w czasie” [22, dostęp 21.11.2019]. Ustawa ta także zawiera przepisy prawne odnoszące się do odpowiedzialności dyscyplinarnej psychologów za zawinione naruszenie obowiązków zawodowych, za czyny sprzeczne z zasadami etyki. Wymienione są następujące kategorie kar: upomnienie, nagana z ostrzeżeniem, zawieszenie praw wykonywania zawodu na okres od 3 do 12 miesięcy oraz skreślenie z listy psychologów z pozbawieniem prawa wykonywania zawodu. Jednakże w praktyce przepisy te nie mogą mieć zastosowania. Z powodu braku odpowiedniego organu (samorządu zawodowego) klient nie ma do kogo złożyć skargi naruszającej zasady etyki czy obowiązków zawodowych. Nawet możliwość złożenia skargi na nieetyczne postępowanie do stowarzyszenia, którego psycholog jest członkiem nie posiada żadnego znaczenia pod względem prawnym. Najbardziej dolegliwą karą jest pozbawienie członkostwa w stowarzyszeniu, co nie ma większego znaczenia dla pacjenta, ani dla psychologa [3, s. 127-128].

Ustawa o prawach pacjenta

Ustawa *O prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta* z dnia 6 listopada 2008 r. reguluje m.in. pomoc psychologiczną i związane z nią zachowanie tajemnicy zawodowej w świadczeniach zdrowotnych: „Pacjent ma prawo do zachowania w tajemnicy przez osoby wykonujące zawód medyczny, w tym udzielające mu świadczeń zdrowotnych, informacji z nim związanych, a uzyskanych w związku z wykonywaniem zawodu medycznego” [21, dostęp 21.11.2019]. Zachowanie w tajemnicy informacji związanych z udzielaniem pomocy zdrowotnej szczególnie jest ważne przy otwartości pacjenta, która jest konieczna dla dokonania trafnej diagnozy, a co z tym się wiąże, do efektywnego leczenia. W tym duchu udzielane świadczenia zdrowotne szanują godność i intymność każdego oraz poszanowanie życia prywatnego i rodzinnego.

Kodeks Etyczno-Zawodowy Psychologa

W zawodach zaufania publicznego koniecznym jest samorząd, który przyjmuje do danej profesji oraz dba o jakość i etyczność wykonywanej usługi. Co więcej, w przypadku rażących odstępstw od norm, samorządy te mają możliwość odebrać prawo do wykonywania zawodu. Z powodu trudnej sytuacji prawnej wynikającej z braku regulacji, nie ma ogólnie przyjętego systemu norm, ani konsekwencji dyscyplinarnych. Lukę tę częściowo starają się uzupełnić stowarzyszenia psychologów poprzez przyjęcie własnego systemu norm. Psychologowie niezrzeszeni są zobowiązani jedynie własnym sumieniem do przestrzegania norm etycznych.

Ponieważ Polskie Towarzystwo Psychologiczne jest stowarzyszeniem zrzeszającym największą liczbę psychologów oraz organizacja ciesząca się największym prestiżem i tradycją wielu polskich psychologów uważa za wyznacznik standardów zawodowych, niezależnie od zrzeszenia w tym czy w innym stowarzyszeniu. Odwołuje

się w swej treści też do norm ogólnych: „Mimo różnych porządków moralnych i światopoglądowych istnieje zespół podstawowych wartości humanistycznych, które znalazły wyraz w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ. W swoich czynnościach zawodowych psycholog zawsze powinien respektować te podstawowe wartości, zwłaszcza godność osoby ludzkiej, podmiotowość i autonomię człowieka i jego prawo nieskrępowanego rozwoju. Psycholog uznaje prawo każdego człowieka do kierowania się własnym systemem wartości, dokonywania własnych wyborów, jak również prawo do intymności” [12, wstęp]. Nawet ostatni punkt tego dokumentu stwierdza: „zasady Kodeksu Etyczno-Zawodowego obowiązują wszystkich polskich psychologów” [12, wstęp] a dbałość o promowanie wartości w nim zawartych podkreśla dalsza część tego punktu „psycholog przyjmuje na siebie zobowiązanie skrupulatnego przestrzegania zasad Kodeksu Etyczno-Zawodowego Psychologa i upowszechniania ich wśród psychologów niezrzeszonych w PTP” [12, wstęp].

Kodeks Etyczno-Zawodowy Psychologa Polskiego Towarzystwa Psychologicznego odwołuje się wielokrotnie bezpośrednio lub pośrednio do zachowania tajemnicy zawodowej:

- Stwierdza, że każdy człowiek ma prawo do intymności. Poszanowanie jej odznacza się zachowaniem tajemnicy o uzyskanych wiadomościach, jak również na wnikaniu w intymne, osobiste sprawy klienta jedynie w takim zakresie, jaki wynika z celów pomocy psychologicznej.

- Psycholog w swej pracy jako praktyk powinien czuć odpowiedzialność za drugiego człowieka lub grupę osób i z nimi uzgodnić cel, zakres oraz sposób postępowania. Psycholog stara się uzyskać akceptację nawet w przypadkach zgłoszenia się osób nie z własnej inicjatywy zarówno dorosłych i dzieci (kierowane na badania diagnostyczne lub zabiegi psychokorekcyjne). Osoba, z którą pracuje psycholog, już na wstępie, powinna być informowana o zakresie udostępnianych wiadomości w celu poszanowania zaufania i tajemnicy zawodowej. Pod tym względem w sposób szczególnie, pełny szacunku powinna być traktowana osoba małoletnia.

- Kodeks określa również współpracę ze specjalistami z innych dziedzin lub konsultację z nimi, gdy psycholog udostępnia wyniki własnych badań tylko w takim stopniu, w jakim to potrzebne. Co więcej, poucza osobę informowaną o konieczności zachowania tajemnicy.

- Przy korzystaniu z pomocy personelu pomocniczego bez pełnych kwalifikacji np. asystentów czy studentów należy pouczyć o bezwzględnym przestrzeganiu tajemnicy.

- W punkcie 21. jest wprost odwołanie do tajemnicy zawodowej jako do normy obowiązującej psychologa w swej pracy. Natomiast punkt 22. zawiera zapis poszanowania sfery intymnej człowieka: „Wnikanie w intymne, osobiste sprawy klienta dopuszczalne jest jedynie w takim zakresie, jaki wynika z celów pomocy psychologicznej”.

- Psycholog jako badacz podejmując czynności naukowe starannie rozważa ich stronę etyczną, a zwłaszcza możliwe pozytywne i negatywne konsekwencje udostępnienia informacji wyników badań i ich wykorzystania w praktyce społecznej.

- Badania z wykorzystaniem urządzeń rejestrujących zachowanie uczestników jak kamera, magnetofon czy obserwacja z ukrycia powinny dokonywać się za zgodą dorosłych jak i dzieci. W wyjątkowych wypadkach, gdy jest racja, by informacja ta udzielona została po badaniu, konieczna jest zgoda użycia uzyskanych danych. Należy jednak dodać, że w każdym przypadku powoływania się na wyniki badań psycholog usuwa z nich wszystko, co mogłoby wskazywać tożsamość osoby badanej.

- Psycholog w zajęciach dydaktycznych demonstrując osoby lub ich wytwory cechuje się dyskrecją i taktem [12].

Należy wspomnieć, że „żaden kodeks czy zbiór zasad deontologicznych nie przewiduje wszystkich sytuacji złożonych etycznie, z jakimi w swej pracy może się spotkać psycholog, zasady ogólne należy traktować jako podstawowe wartości, do których odwołuje się on, rozważając postępowanie w konkretnych wypadkach. Fakt, że pewna sytuacja nie została wymieniona specyficznie w szczegółowych standardach etycznych, nie oznacza, że jest etycznie neutralna czy dozwolona. Każda sytuacja powinna być przez psychologa twórczo przeanalizowana z punktu widzenia ogólnych i szczegółowych zasad etycznych, w perspektywie profesjonalnej oraz w świetle obowiązującego prawa” [2, s. 90].

Zakres i specyfika tajemnicy zawodowej psychologa

Zasada poufności jest charakterystyczna we wszystkich zawodach zaufania publicznego, a psycholog wpisuje się w te profesje. Stąd też niektórzy autorzy porównują tajemnicę zawodową psychologa z lekarską, a nawet wprost wyprowadzają z przysięgi Hipokratesa. Mimo, że nie każdy psycholog pełni usługi medyczne, nie mniej jednak nieetycznym byłoby dzieleniem się z innymi informacjami uzyskanymi w czasie jakiegokolwiek wywiadu czy diagnozy [17, s. 94]. Przysięga Hipokratesa jest jakimś pierwowzorem rozwiązań prawnych czy deontologicznych [16, s. 16].

Fundamentalne argumenty przemawiające za koniecznością tajemnicy zawodowej w pracy psychologa można przedstawić następująco:

- Relacja psycholog-klient jest rodzajem umowy, obowiązuje konwencjonalizm – jeżeli będzie łamana zasada tajemnicy zawodowej, to klient przestaje ufać i ujawniać swoje problemy.

- Drugim argumentem jest posiadanie przez każdego człowieka prawa do autonomii, samodecydowaniu i prywatności.

- Trzecią przesłanką jest lojalność wobec klienta i wierność powziętym zobowiązaniom przestrzegania zasad etyczno-zawodowego psychologa [15, s. 27].

Jednym z zadań psychologa jest leczenie osób doświadczających cierpień psychicznych i fizycznych. Leczenie, a więc i psychoterapia, dotyczy ze swej natury zdrowia, a czasem i życia pacjenta. Podejmując leczenie psycholog zobowiązany jest do przestrzegania zasad etycznych, niczym lekarz w stosunku do swojego pacjenta. Leczący biorący pod uwagę dobro klienta musi wziąć pod uwagę spójność zasad moralnych [10, s. 22].

Tajemnica zawodowa i obowiązek dyskrecji obowiązuje w zakresie wszystkiego, o czym psycholog dowiedział się w związku z wykonywaniem zawodu. Wymienić tu można diagnozę, rokowania w chorobie, dane z badań psychologicznych, informacje z wywiadu na temat życia osobistego, pozycji społecznej, zamożności materialnej czy obyczajów. Tajemnica zawodowa obejmuje także psychologa niesprawującego bezpośrednio opieki nad chorym [15, s. 24].

Należy dodać, że psycholog w pracy z klientem uzyskuje informacje nie tylko dotyczące jego osoby ale również osób postronnych, jak członków rodziny i instytucji z nim związanych. Psycholog ma zatem obowiązek zachowania w tajemnicy wszystkich informacji co do okoliczności, faktów i zdarzeń [8, s. 147-148]. Diagnosta uzyskuje od badanego lub od jego bliskich różne informacje dotyczące spraw osobistych. Niektóre z tych spraw w zaufaniu są powierzane psychologowi, a nie są znane członkom najbliższej rodziny. Należy więc zachować wyjątkową ostrożność, aby w sposób lekkomyślny nie zamieścić tego, co poufne, w opiniach i orzeczeniach psychologicznych [13, s. 516].

Tajemnica zawodowa na swoje odniesienie w pracy psychologa – badacza, naukowca i dydaktyka. W eksperymentach naukowych różnie formuluje się problem i informuje się osobę badaną nie zawsze w pełni na temat otrzymanych wyników. Kwestią

dyskusyjną jest upublicznianie rezultatów badań oraz narażanie klienta na straty moralne oraz wykorzystywanie informacji poufnych w celach dydaktycznych. Dlatego decyzja badacza przystąpienia do realizacji projektu, powinna opierać się na dokładnej analizie i ocenie: jego celów ogólnych i szczegółowych, praw osoby badanej do prywatności czy do odmówienia uczestnictwa w badaniach w dowolnym momencie czy do uzyskania możliwie pełnej informacji o sprawdzanych hipotezach lub uzyskanych wynikach [14, s. 83-90]. Psycholog badacz w imię naukowej prawdy czy nawet dobra społecznego nie może ujawniać tajemnicy zawodowej w odniesieniu do poszczególnych badanych osób. Można upubliczniać tylko te informacje, które mają bezpośredni związek z badaniami i dotyczą stawianej diagnozy. Pozostałe informacje z życia muszą być objęte ścisłą tajemnicą, chyba że chce je ujawnić sam klient lub daje psychologowi pisemną zgodę. Należy dodać, że psycholog winien zrezygnować ze zlecenia w sytuacji wątpliwej na rzecz zachowania dobrego imienia swojego klienta [14, s. 102-106].

Ogólnie mówiąc tajemnica zawodowa polega na nieudostępnianiu w żadnej formie informacji związanych z wykonywaniem zawodu psychologa. Chroni ona klienta i pozostawia w sferze sekretu wszystko co powierza. Obejmuje ona informacje powierzone psychologowi, wnioski jakie mogą być wyciągnięte ze wzajemnej relacji w czasie pracy, a nawet tajemnicą jest objęty sam fakt, że osoba korzysta z usług psychologa [2, s. 125]. Prawo nakazuje zachowanie tajemnicy zawodowej psychologom bez ograniczenia w czasie czyli bezterminowo. W praktyce oznacza to, że obowiązek ten jest aktualny nie tylko w czasie korzystania usług, ale również po ich zakończeniu, a nawet po śmierci klienta. Nadanie tajemnicy charakteru bezterminowego odnosi się również do psychologa, który musi podjąć wszelkie kroki w celu zabezpieczenia przechowywanych przez niego zapisków i innych materiałów dotyczących spotkań. Archiwizacja powinna być tak prowadzona, by nie dostała się w niepowołane ręce i w ten sposób nie wypłynęły żadne dane. Czyns oczywistym w tym kontekście jest zabezpieczenie prowadzonej dokumentacji dotyczącej spotkań i przeprowadzonych diagnoz [2, s. 125-128].

Możliwość odstępstwa od tajemnicy zawodowej psychologa

Wypełnienie obowiązku przestrzegania tajemnicy zawodowej jest bardzo trudne. Nie chodzi tu jedynie o znajomość zasad ale wysiłek w postawie dyskrecji. „Wydanie sekretu obiecanego jest przewinieniem moralnym. Natomiast ujawnienie sekretu naturalnego jest naruszeniem prawa w postaci złamania obietnicy. Największą jednak winę ściąga na siebie ktoś, kto wydaje sekret zlecony. Dochodzi bowiem w tym przypadku do sytuacji wyraźnego lub domyślnego złamania umowy. Na tym samym poziomie, co sekret zlecony, należy stawiać tajemnicę zawodową, czyli tajemnicę, do której jest ktoś zobowiązany z racji wykonywania czynności zawodowych. Zachodzą jednak okoliczności, w których przestaje obowiązywać sekret, nie tylko obiecany czy naturalny, ale i sekret zlecony. Zwalnia więc od tego obowiązku proporcjonalna ważna racja” [15, s. 28].

Należy dodać, że istnieją przypadki odstępstw od tajemnicy zawodowej przewidziane przez prawo:

- Artykuł 3. ustawy *O ochronie informacji niejawnych* z dnia 22 stycznia 1999 r. mówi o okolicznościach ujawnienia informacji: „Informacje niejawne mogą być udostępnione wyłącznie osobie dającej rękojmię zachowania tajemnicy i tylko w zakresie niezbędnym do wykonywania przez nią pracy lub pełnienia służby na zajmowanym stanowisku albo innej zleconej pracy” [19, dostęp 21.11.2019].

- Rozdział 8. ustawy *O ochronie danych osobowych* z 29 sierpnia 1997 r. odnosi się do przepisów karnych. Szczególnie art. 54.: „Kto administrując zbiorem danych nie dopełnia obowiązku poinformowania osoby, której dane dotyczą, o jej prawach lub

przekazania tej osobie informacji umożliwiających korzystanie z praw przyznanych jej w niniejszej ustawie, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku” [20, dostęp 21.11.2019].

- W punkcie 2. artykułu 50. ustawy *O ochronie zdrowia psychicznego* mówi: „Od obowiązku zachowania tajemnicy (...) jest zwolniona w stosunku do: 1. lekarza sprawującego opiekę nad osobą z zaburzeniami psychicznymi; 2. właściwych organów administracji rządowej lub samorządowej co do okoliczności, których ujawnienie jest niezbędne do wykonywania zadań z zakresu pomocy społecznej; 3. osób współpracujących w wykonywaniu czynności w ramach pomocy społecznej, w zakresie, w jakim to jest niezbędne; 4. Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Służby Kontrwywiadu Wojskowego, Agencji Wywiadu, Służby Wywiadu Wojskowego, Centralnego Biura Antykorupcyjnego, Policji, Żandarmerii Wojskowej, Straży Granicznej, Służby Więziennej, Służby Ochrony Państwa i ich upoważnionych pisemnie funkcjonariuszy lub żołnierzy w zakresie niezbędnym do przeprowadzenia postępowania sprawdzającego na podstawie przepisów o ochronie informacji niejawnych; 5. policjanta, upoważnionego pisemnie przez kierownika jednostki organizacyjnej Policji, prowadzącego czynności operacyjno-rozpoznawcze w zakresie poszukiwań i identyfikacji osób” [18, dostęp 21.11.2019].

- w ustawie *O zawodzie psychologa i samorządzie zawodowym psychologów* z dnia 8. czerwca 2001 r. i mówi o sytuacji kiedy „poważnie jest zagrożone zdrowie, życie klienta lub innych osób” [22, dostęp 21.11.2019].

- Numer 21. *Kodeksu Etyczno-Zawodowego Psychologa* mówi o możliwości uchylenia tajemnicy zawodowej: „Ujawnienie wiadomości objętych tajemnicą zawodową może nastąpić jedynie wtedy, gdy poważnie zagrożone jest bezpieczeństwo klienta lub innych osób. Jeśli jest to możliwe, decyzję w tej sprawie należy dokładnie omówić z doświadczonym i bezstronnym kolegą. Materiały poufne powinny być komisyjnie zniszczone, jeżeli zaistnieją warunki grożące ich ujawnieniem” [12, p. 21].

Wszystkie zapisy jako cel nadrzędny przedstawiają ochronę życia i zdrowia zagrożonych osób i to one są punktem odniesienia. Złamanie tajemnicy nie jest decyzją prostą i wymaga rozważenia wszelkich okoliczności [17, s. 95]. Logicznym jest, że należy wtedy podać dane personalne zagrożonych i dane niezbędne do udzielenia pomocy. Nie należy przekazywać więcej informacji, niż te konieczne do udzielenia pomocy. Wybór osoby czy instytucji, której przekazuje się informację zależny jest od sytuacji zagrożonego. Potrzeba odstąpienia od tajemnicy, jeśli są takie możliwości, powinna być omówiona z klientem, ale może nastąpić również bez jego zgody. Zagrożenie mniej ważnych wartości, takich jak dobra materialne czy dobre imię, nie jest wystarczające do odstąpienia od tajemnicy [2, s. 130].

Zagadnienia budzące społeczną dyskusję

Problemy etyczne stają się coraz bardziej złożone i pomagający nie mogą uchylać się od ich rozważania. Osoba, która postępuje zgodnie z własną definicją pomagania, gotowa kwestionować własne zachowania i motywy oraz zasięgać opinii innych, rzadziej postępuje nieetycznie niż ktoś, kto zamyka się na takie refleksje [9, s. 298]. Można wymienić następujące zagadnienia budzące różne stanowiska wobec nich:

- Dyskutowaną wielokrotnie jest tajemnica zawodowa w kontekście informacji o dokonaniu zabójstw. Specyfika zawodów zaufania społecznego zobowiązuje do zachowania poufności informacji. Psycholog wykonujący swój zawód, nie jest *zwykłym* obywatelem i ma inne obowiązki społeczne i prawne. Choć każdy obywatel dowiedziawszy się o dokonaniu przestępstwa ma obowiązek zawiadomić prokuraturę lub policję, jednak psycholog w trakcie pełnienia obowiązków zawodowych jest zwolniony z

tego i tajemnica zawodowa wyklucza taką możliwość [2, s. 131-132].

- W pewnych szczególnych przypadkach psycholog może zostać wezwany na świadka w sądzie, dobro procesu może wymagać wyjawienia materiałów objętych tajemnicą zawodową. Jeśli wezwanie dotyczy postępowania karnego, zwolnienie z tajemnicy jest zabiegiem wysoce kontrowersyjnym i może wystąpić tylko w ostateczności, gdy zostały wyczerpane wszelkie inne możliwości dowodowe. Od decyzji zwolnienia z tajemnicy zawodowej przysługuje zażalenie, a ewentualne przesłuchanie może odbywać się wyłącznie na posiedzeniu niejawnym [2, s. 132].

- Jeśli wezwanie dotyczy postępowania cywilnego lub rodzinnego, psycholog nie ma prawa ujawnienia żadnych informacji posiadanych w wyniku świadczenia usług. Nie istnieją procedury ani akty prawne, które umożliwiają zwolnienie z tajemnicy zawodowej w procesie innym niż karny. W Polsce ma miejsce bardzo kontrowersyjna praktyka dotycząca spraw rozwodowych. Bywają sytuacje, że psycholog jest świadkiem jednej ze stron przeciw drugiej przytaczającym informacje z pomocy udzielanej temu małżeństwu w kryzysie. To niegodne zachowanie łamania tajemnicy zawodowej zaciągniętej wobec obojga klientów. Jeszcze bardziej specyficzna sytuacja następuje, gdy usługa dotyczy kilku osób w kontekście terapii grupowej. Usługa skierowana do kilku osób nie gwarantuje tego samego poziomu poufności, co usługa indywidualna. Psycholog może ręczyć jedynie za siebie, a co do pozostałych osób stanowiących grupę może jedynie apelować o zachowanie sekretu [2, s. 132].

- Czymś innym i bardziej skomplikowanym jest problem przemocy w rodzinie. Zasadnym jest podejście nietraktowania tego jako przestępstwo, które zdarzyło się w przeszłości, ale jako realne zagrożenie dla życia i zdrowia nadal trwające. Przemoc taka jest rzadko aktem jednorazowym. Kwestie te reguluje ustawa *O przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie* z 29 lipca 2005 r., która nakazuje zgłosić taką sytuację policji lub prokuraturze osobie, która w wyniku pełnionych czynności zawodowych powzięła podejrzenia o popełnieniu przestępstwa. Wydaje się to też sytuacja kontrowersyjna. Przecież klient powierza w zaufaniu fakt doświadczenia przemocy, a robi to dlatego, że potrzebuje profesjonalnej pomocy. Niestety, w środowisku polskich psychologów brak wypracowanych i powszechnie uznanych standardów postępowania przy udzielaniu pomocy ofiarom przemocy, w tym także ofiarom gwałtów i przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajowości [2, s. 132].

- Przemoc i agresja stanowią degradację życia społecznego wywołując wiele negatywnych i destrukcyjnych skutków. Psycholog często staje bezradny wobec przemocy rodzinnej. Nie jest w stanie wpłynąć na bieg wydarzeń, które byłyby korzystne dla poszkodowanego, ponieważ często zobowiązany jest przez te osoby do zachowania tajemnicy. Praktyka pokazuje, że dzieci często boją się ujawniać przemoc, która ma miejsce w ich rodzinnym domu. Decydują się mówić dopiero wtedy, kiedy są przekonane co do osób, które są w stanie zachować tajemnicę zawodową. Psycholog, który w wyniku badań stwierdza, że ma do czynienia z ofiarą przemocy w rodzinie, musi zdać sobie sprawę, iż jego opinia ma wpływ na ukaranie sprawcy. Nie jest łatwo ocenić, na ile przemoc zagraża zdrowiu i życiu klienta [15, s. 156-158].

- Ważną sprawą łączącą się pośrednio z problemem tajemnicy zawodowej jest informowanie chorego o jego stanie zdrowia czy nawet o nadchodzącej śmierci. Napięcie następuje między ciągłą iluzją i utrzymywaniem w złudnym optymizmie a stanem beznadziejności. Zadaniem psychologa byłoby umocnić i uodpornić chorego [15, s. 31]. Kłamstwo świątobliwe jest wtedy, gdy psycholog, nie mówiąc prawdy ciężko choremu pacjentowi, podtrzymuje złudzenie, które ułatwia mu jego dalsze życie. Podobna sytuacja ma miejsce w pracy psychologa z dziećmi, kiedy może ulec pokusie stosowania tzw.

kłamstwa pedagogicznego. Wynika ona z przekonania, że dziecko jest jeszcze zbyt małe i niedostatecznie dojrzałe, aby zrozumieć prawdę. W literaturze poza tym wspomina się o kłamstwie towarzyskim lub kłamstwie żartobliwym, które włącza się w anegdorki czy żarty. Z tego rodzajami kłamstw wiąże się duża roztropność psychologa, a ich stosowanie musi być uzależnione od stanu osobowości klienta [14, s. 73].

- Nietypową sytuacją jest świadczenie usług przez psychologa na zlecenie osób trzecich np. diagnoza zlecona przez pracodawcę, szkołę czy lekarza. Następuje tu ograniczona poufność a psycholog udostępnia wyniki własnych badań tylko w takim stopniu, w jakim jest to konieczne. Przekazuje także konieczność zachowania tych informacji w tajemnicy. Podobne zobowiązanie dotyczy personelu pomocniczego bez pełnych kwalifikacji jak asystenci czy studenci. Zobowiązani są oni do zachowania bezwzględnej tajemnicy z wyjątkiem zagrożenia zdrowia lub życia. W procesie dydaktycznym przytaczane historie z praktyki świadczenia usług psychologicznych powinny być podawane zawsze bez wskazywania konkretnych danych, takich jak imię, czy charakterystyczne cechy umożliwiające identyfikację osoby [12, p. 23-24]. Podobna sytuacja niesie niekiedy utrudnienie zachowania poufności wyników badań wobec instytucji sponsorującej badania, opiekunów nieletnich poddawanych badaniu czy organu wymiary sprawiedliwości [4, s. 64].

- Kolejnym problemem jest zachowanie tajemnicy zawodowej we współcześnie działających grupach terapeutycznych. Zwiększająca się liczba członków procedury psychoterapeutycznej rodzi zagrożenie wypłynięcia informacji intymnych dla danej osoby. Rodzi się dylemat, na ile tajemnica zawodowa ma obowiązywać nie tylko terapeutów, ale i współpacjentów [15, s. 31-33].

- Dylematem etycznym u psychologów sądowych jest ujawnienie wyników badań testowych dzieci ich patologicznym rodzicom [15, s. 33].

- Choć przyjmuje się możliwość ujawnienia tajemnicy zawodowej przy poważnym zagrożeniu życia i zdrowia klienta, warto jednak zwracać uwagę na okoliczności. Szkodliwe naruszenie zaufania może się dokonać przy udzieleniu pracodawcy informacji o pracowniku chorym: nosicielu wirusa HIV czy gruźlicy. Podobna sytuacja jest przy uzyskaniu tych informacji od dzieci o ich rodzicach i prawnych opiekunach [15, s. 171-172].

Dyskusyjna jest pomoc psychologiczna świadczona za pośrednictwem telefonu lub Internetu. Zagrożona może być w ten sposób poufność. Bezpieczeństwo może być zagrożone zniszczeniem lub udostępnieniem osobom niepowołanym z powodu wirusów, działań hakerów, uszkodzenia nośnika lub ich narażania na dostęp osób trzecich, wad systemów i programów ochronnych oraz przez politykę podmiotu udostępniających transmisje danych [2, s. 265-267].

BIBLIOGRAFIA:

1. Antkowiak P., *Polskie i europejskie standardy wykonywania wolnych zawodów*, w: *Przegląd Polityczny* 1 (2013), s. 129-142.
2. Bednarek D., *Zawód psycholog. Regulacje prawne i etyka zawodowa*, Warszawa 2016.
3. Fiutak A., *Pomoc psychologiczna. Prawo i etyka w zawodach terapii i psychiatrii*, Warszawa 2016.
4. Heszten-Niejodek I., *Problemy etyczne w badaniach naukowych z zakresu psychologii*, w: *Nowiny Psychologiczne* 1 (1993), s. 59-68.
5. Kardas P., *Konstytucyjne i ustawowe aspekty ochrony tajemnicy zawodowej powierzonej przedstawicielom zawodów zaufania publicznego*, w: *Czasopismo prawa karnego i nauk penalitycznych* 4 (2014), s. 5-51.
6. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970780483/U/D19970483Lj.pdf>, dostęp: 21.11.2019.

7. Król-Fijewska M., *Tajemnice tajemnic*, w: *Charaktery* 1 (2007), s. 10-15.
8. Lewicki A., *Psychologia kliniczna*, Warszawa 1969.
9. Okun B., *Skuteczna pomoc psychologiczna*, Warszawa 2002.
10. Poczynska-Morasiewicz M., Morasiewicz, J., *Etyka i psychoterapia*, w: *Psychoterapia* 4 (2015), s. 21-34.
11. Pitera K., *Charakterystyka instytucji zaufania publicznego w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, Sądy Najwyższego oraz sądów powszechnych*, w: *Kwartalnik Prawa Publicznego* 7 (2007), s. 145-162.
12. Polskie Towarzystwo Psychologiczne, *Kodeks Etyczno-Zawodowy Psychologa*, Warszawa 1991.
13. Poznaniak W., *Problem zawodu psychologa klinicznego*, w: Sęk H. (red.), *Spoleczna psychologia kliniczna*, Warszawa 1993, s. 504-524.
14. Stepulak M., *Psycholog jako zawód zaufania społecznego*, Lublin 2007.
15. Stepulak M., *Tajemnica zawodowa psychologa*, Lublin 2001.
16. Szałata K., *Pierwszy kodeks etyczny*, w: *Niedziela* 6 (2008), s. 16.
17. Toeplitz-Winiewska M., *Podstawowe zasady, które powinny być respektowane przez psychologa*, w: Szuklarska M. (red.), *Etyka zawodu psychologa*, Warszawa 2008, s. 82-97.
18. *Ustawa z dnia 19 sierpnia 1994 r. O ochronie zdrowia psychicznego*, Dz.U. 1994, Nr 111 poz. 535, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19941110535/U/D19940535Lj.pdf>, dostęp: 21.11.2019.
19. *Ustawa z dnia 22 stycznia 1999 r. O ochronie informacji niejawnych*, Dz. U. z 1999 r. Nr 196, poz. 1631, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20051961631/U/D20051631Lj.pdf>, dostęp: 21.11.2019.
20. *Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. O ochronie danych osobowych*, Dz. U. z 2002 Nr 101, poz. 926, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20021010926/U/D20020926Lj.pdf>, dostęp: 21.11.2019.
21. *Ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. O prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta*, Dz. U. z 2017 r. poz. 1318, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20090520417/U/D20090417Lj.pdf>, dostęp: 21.11.2019.
22. *Ustawa z dnia 8 czerwca 2001r.o zawodzie psychologa i samorządzie zawodowym psychologów*, Dz. U. z 2001 r. Nr 73, poz. 763, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20010730763/U/D20010763Lj.pdf>, dostęp: 21.11.2019.

TAJEMNICA ZAWODOWA PSYCHOLOGA

mgr lic. Szpunar Paweł
Parafia Św. Marii Magdaleny w Szczucinie
student, Szczucin
 e-mail: szpaulus@gmail.com

ks. Paweł Szpunar

Wprowadzenie

Psychologia jest to profesja zaufania publicznego i społecznego, jednocześnie dyscyplina naukowa. Przyjęło się pojmować psychologa jako powiernika czy nawet świeckiego spowiednika. W czasie pełnienia funkcji zawodowych często otrzymuje osobiste informacje dotyczące życia człowieka. Stąd niezbędna jest potrzeba nałożenia tajemnicy zawodowej. Konieczna jest także określona predyspozycja moralna psychologa jako umiejętności zachowania sekretu.

Historia psychologii i zawód psychologa w świetle prawa

Psychologia jest dziedziną nauki niezwykle szeroką, w swym zakresie wpisującą się w nauki społeczne, humanistyczne czy przyrodnicze, a za jej początek przyjmuje się drugą połowę XIX wieku. Jest to nauka empiryczna o jednostkowym zachowaniu i doświadczeniu zajmująca się badaniem mechanizmów i praw rządzących zjawiskami psychicznymi oraz zachowaniami człowieka [17, s. 25-26]. Psychologia nie tylko

obejmuje procesy umysłowe, ale także zachowania, czyli obejmuje zarówno wewnętrzne procesy, które możemy obserwować jedynie pośrednio, jak i zewnętrzne [24, s. 24-25]. Psychologia jest wyjątkową profesją, a równocześnie dziedziną naukową. Naczelną wartością w tym zawodzie jest dobro drugiego człowieka. Realizuje się to przez niesienie mu pomocy w rozwiązywaniu trudności życiowych oraz osiąganiu lepszej jakości życia na drodze rozwoju indywidualnych możliwości oraz ulepszenia kontaktów międzyludzkich [14, wstęp]. Szeroki jest zakres pracy psychologa. W psychologii podstawowej (teoretycznej) wyróżnia się działy: psychologii ogólnej obejmującej zagadnienia podstawowe; psychologii rozwojowej, której przedmiotem jest rozwój psychiki ludzkiej; psychologii społecznej jako nauki zajmującej się badaniem problemów z pogranicza psychologii ogólnej i socjologii. Do działów psychologii stosowanej zalicza się: psychologię wychowawczą, psychologię kliniczną, psychologię sądową [4, s. 23]. Wobec wielości ujęć etyki trudno jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, czym jest w pracy psychologa. Środowisko zawodowe psychologów nie podjęło się pogłębionej refleksji i nie sformułowało jednej definicji dobra odbiorcy. Odnieść można wrażenie, że w ten sposób traktuje się pojęcie dobra i zła jako pojęcia proste, których definicje nie istnieją [9, s. 588]. Sytuację komplikuje również wielość form pracy psychologa i podstawowe pojęcie normy.

Psycholog w swej pracy odwołuje się do normy psychologicznej, co wyznacza specyfikę relacji psychologa z klientem. Norma rozumiana w ten sposób to: „1. Stan jakościowy i ilościowy cech psychicznych i ich zespołów spotykany najczęściej w danym społeczeństwie lub określonej jego populacji; 2. stan jakościowy i ilościowy cech psychicznych i ich zespołów sprzyjający optymalnemu funkcjonowaniu i rozwojowi danej jednostki; 3. stan jakościowy i ilościowy cech psychicznych i ich zespołów nie odbiegający in minus od normy w rozumieniu, jakie zostało podane w znaczeniu 1 [18, s. 234]. Od strony statystycznej, na bazie której opiera się psychologia, to obraz *człowieka normalnego* będzie zbliżał się w zachowaniu do przeciętnej, a jego czynności mieszczą się w ustalonych ramach. Norma może brać swój początek w tradycji kulturowej lub być skonstruowana przez określoną teorię psychologiczną [3, s. 9-13]. Tworząc normy psychologiczne rozpoczyna się od statystyki, która jest narzędziem precyzującym przeciętność. Następnym krokiem w psychologii jest podejście jakościowe, które charakteryzuje typowe (przeciętne) w danej populacji wzorce zachowań. Badania jakościowe wskazują na zespoły cech psychologicznych i zachowań, które w danej kulturze są powszechne i społecznie akceptowalne. Z przeprowadzonych badań wynika norma, a z nią wiąże się pojęcie zdrowia psychicznego, które można by określić jako zespół cech i relacji nieodbiegających od normy psychologicznej. Tak więc kultura staje się kryterium zdrowia psychicznego, dlatego rozważa się normalność różnych form zachowań samych w sobie i w kontekście oczekiwań otoczenia. Należy zaznaczyć, że takie kryterium kulturowe ma wiele wspólnego z relatywizmem we współczesnej antropologii społecznej czy etyce [3, s. 14-19].

Wśród psychologów istnieją dwie szkoły pojmowania granic między *normą* a *patologią*. Pierwsza wyraźnie i ostro oddziela granicę między nimi, stąd posiadane nienormalne cechy są kategoriami chorobowymi – patologii. Natomiast zwolennicy kontinuum nie preferują ostrej granicy między *normą* a *patologią*, uważają, że nawet w najzdrowszym człowieku można doszukać się elementów cech nienormalnych. Jedno i drugie podejście budzi liczne spory i kontrowersje [3, s. 14-19]. Zapewne od samego początku psychologii towarzyszyły jej dylematy związane z wyborem właściwego postępowania, tak by zachować się etycznie. Należy jednak dodać, że w ocenie etycznej zawodu psychologa nie bez znaczenia jest kontekst kulturowy i językowy. Obrane

standardy nie tylko mają charakter etyki, ale również wytycznych profesjonalnej realizacji usług praktyki psychologicznej i opracowania standardów diagnozy [1, s. 15-29].

Jak widać psychologia jest samodzielną dyscypliną naukową, która posiada własny przedmiot badawczy, język, cel i metodę. Kiedy odnosimy do pracy psychologa określone normy moralne, należy wiedzieć, co można oceniać, a czego nie, by zachować niezależność nauk. Ocenie moralnej nie podlegają teorie psychologiczne oraz procedury, które mają charakter czysto pragmatyczny. To co interesuje etykę, to relacja psychologa do drugiego człowieka, czyli wejście w relację interpersonalną natury zawodowej. Ponieważ podstawowym elementem pracy w zawodach zaufania społecznego jest relacja, to trzeba wypracować jej etyczne standardy. Zarówno psychologia jak i etyka interesuje się działaniem ludzkim, zarówno tym widocznym zewnętrznym, jak wewnętrznym aspektem, etyka w sferze dobra i zła, psychologia w elementach psychologicznych uwarunkowań. Zarówno psycholog, jak i etyk w szacunku do osoby rozpoznają i afirmują moralną wartość każdego człowieka [2, s. 57-58].

Zawód psychologa w polskim prawodawstwie jest zdefiniowany w ustawie *O zawodzie psychologa i samorządzie zawodowym psychologów* z dnia 8 czerwca 2001 r. Artykuł 4. tej ustawy głosi: „Wykonywanie zawodu psychologa polega na świadczeniu usług psychologicznych, a w szczególności na: 1. diagnozie psychologicznej, 2. opiniowaniu, 3. orzekaniu, o ile przepisy odrębne tak stanowią, 4. psychoterapii, 5. udzielaniu pomocy psychologicznej. Za wykonywanie zawodu psychologa uważa się także prowadzenie przez psychologa badań naukowych w dziedzinie psychologii lub działalność dydaktyczną w tym zakresie. Usługi psychologiczne świadczyć można na rzecz: osób fizycznych, osób prawnych, a także jednostek organizacyjnych nieposiadających osobowości prawnej” [21, dostęp 21.11.2019]. W dalszej części ustawa ta określa „Prawo wykonywania zawodu psychologa powstaje z chwilą dokonania wpisu na listę psychologów Regionalnej Izby Psychologów. Na listę psychologów wpisuje się osobę, która łącznie spełnia następujące warunki: 1. uzyskała w polskiej uczelni dyplom magistra psychologii lub uzyskała za granicą wykształcenie uznane za równorzędne w Rzeczypospolitej Polskiej, 2. posiada pełną zdolność do czynności prawnych, 3. włada językiem polskim w mowie i piśmie w zakresie koniecznym do wykonywania zawodu psychologa, 4. odbyła podyplomowy staż zawodowy, pod merytorycznym nadzorem psychologa posiadającego prawo wykonywania zawodu, który ponosi odpowiedzialność za czynności zawodowe wykonywane przez psychologa – stażystę” [21, dostęp 21.11.2019]. Istotą prawnej regulacji zawodu jest troska o jakość świadczonych usług i dobro ich odbiorcy, dlatego należy ubolewać, że zapisy te aktualnie nie obowiązują. Mimo regulacji przytoczonej wcześniej ustawy *O zawodzie psychologa i samorządzie zawodowym psychologów* samorząd nie powstał. Stąd wypowiedź Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 2006 r. *O świadczeniu usług psychologicznych* na zasadzie wcześniejszych ustaw [7, dostęp 21.11.2019]. W praktyce zawód ten może uprawiać każdy, kto posiada dyplom magistra psychologii. Co więcej, prawo to posiada się dożywotnio. Jest ono niezależne od jakości świadczonych przez niego usług. Uniemożliwia to kontrolę jakości pełnionych czynności. Choć ustawa ta jest zapisem martwym w kwestii samorządu, jednak jest wiążąca w innych kwestiach [1, s. 19-27].

Pierwsze w Polsce opracowanie zasad etycznej pracy psychologa nastąpiło dopiero 1991 r., kiedy Polskie Towarzystwo Psychologiczne określiło *Kodeks Etyczno-Zawodowy Psychologa*. Dokument ten jest całkowicie niezależnym, jedynie inspirowany przez opracowanie amerykańskie i europejskie. Powstał na bazie refleksji polskich psychologów i z uwzględnieniem polskich realiów kulturowych. O znaczeniu tego dokumentu przesądza również fakt, że Polskie Towarzystwo Psychologiczne jest

stowarzyszeniem cieszącym się największym prestiżem i o najdłuższych tradycjach [1, s. 16]. Z wykonywaniem zawodu psychologa jako zawodu zaufania publicznego łączy się odpowiedzialność karna i cywilna. W razie dopuszczenia się czynu karalnego w trakcie świadczenia usług psychologicznych, poszkodowany lub świadek może, a nawet powinien zawiadomić prokuraturę. Wszczyta się wtedy postępowanie na wniosek poszkodowanego lub z urzędu. Postępowanie karne, o którym tu mowa, może dotyczyć przestępstw seksualnych lub poświadczenia nieprawdy w opinii psychologicznej. Każdy obywatel niezależnie od tego czy czyn jest karalny, jeśli spowodował czyjąś szkodę, nawet w sposób niezawiniony, należy się liczyć z odpowiedzialnością cywilną. Powództwo takie odbywa się wówczas na wniosek osoby poszkodowanej. Szkoła popełniona przez psychologa może wynikać z działań lub z ich zaniechania. Szkodliwe działanie może polegać m.in. na niewłaściwej pomocy psychologicznej czy szkodliwemu zaniechaniu pomocy świadczonej klientowi [1, s. 58-63].

Inny rodzaj odpowiedzialności w wykonywaniu zawodu psychologa to odpowiedzialność służbowa, jako pracownika w miejscu pracy lub odpowiedzialność zawodowa osób wykonujących pewną profesję. Wszyscy obywatele podlegają prawu cywilnemu i karnemu, dodatkowo postępowaniu dyscyplinarnemu podlegają osoby zatrudnione. W takim przypadku jedynie psychologowie dobrowolnie zrzeszeni w stowarzyszeniach podlegają wewnętrznym regulacjom. Przedstawiciele zawodów zaufania publicznego podlegają odpowiedzialności zawodowej. Postępowanie takie toczy się w strukturach organizacji zawodowej w myśl jej przepisów. Ta sytuacja w Polsce nie została w zadowalający sposób uregulowana [1, s. 58-63].

Specyfika relacji psycholog-klient

Realizacja zadań psychologa rozpoczyna się od podjęcia relacji psycholog klient. W następstwie tego pojawiają się oczekiwania i zobowiązania, które przenoszą się na przyjęte zasady, metody i cele. Nabiera to wszystko charakteru etycznego, podlega ocenie moralnej i to z trzech stron: pacjenta, psychologa oraz osób trzecich. By wzajemna relacja psycholog-klient była godziwa, musi być ona pojmowana jako dialog między dwoma podmiotami. To wzajemne poszanowanie wymaga, by wszelkie decyzje miały charakter autonomiczny i uzgadniany oraz opierały się na wzajemnym poszanowaniu i respektowaniu decyzji [12, s. 24]. W relacji tej role nie są jednak równorzędne i konieczna jest asymetria pomiędzy psychologiem kontrolującym sytuację a klientem. Ta podmiotowość opiera się na partnerstwie, więc psycholog nie może ukazywać swojej wyższej pozycji, chociaż to on określa zasady, na jakich przebiega kontakt, ma większy, świadomy wpływ na zachowanie osoby, której pomaga [22, s. 25]. Zaufanie dla psychologa jest terminem, który odnosi się do trzech wymiarów: 1. do porozumienia psycholog-klient; 2. do prawdomówności; 3. do pełnej osobowej relacji między psychologiem a klientem. Zaufanie oznacza coś więcej, niż tylko poczucie bezpieczeństwa czy przywiązania. Jest właściwością specyficzną dla osób i stanowi podstawowy czynnik holistycznego oraz osobowego rozwoju jednostki ludzkiej [15, s. 21]. Przy pracy psychologa z klientem jest potrzebne obustronne zaufanie. Jest ono wynikiem postrzegania człowieka jako osoby, która jest wartością sama w sobie [16, s. 15]. „Zaufanie oparte na życzliwości jest rodzajem zaufania zakładającym, że jednostka nie skrzywdzi innej jednostki w sytuacji, gdy pojawi się taka możliwość. Zaufanie oparte na życzliwości pozwala poszukującemu wiedzy zadawać pytania bez obawy o śmiechność czy utratę dobrego imienia. Dzięki takiemu zaufaniu podmiot ma możliwość zdobycia wiedzy, którą jest w stanie wykorzystać” [11, s. 296]. Życzliwość można połączyć z odpowiedzialnością, która wyraża się możliwością ponoszenia konsekwencji, wzięcia na siebie dobrych i złych skutków postępowania. W pracy psychologa jest to

odpowiedzialność wobec drugiej osoby. Jest to kategoria odpowiedzialności przed kimś. Odpowiedzialny psycholog potrafi właściwie wejść w relacje osobowe ze swoim klientem, a przez to pomóc mu także w wyrabianiu postawy odpowiedzialności za siebie samego [16, s. 61-62]. Niedopuszczalnym zachowaniem w pracy psychologa jest stosowanie oszustwa, czyli świadomego wprowadzania kogoś w błąd lub wyzyskiwania czyjś błąd dla własnych korzyści. W pracy psychologa niebezpieczeństwo oszustwa odnosi się do zawyżania, bądź też zaniżania wyników badań psychologicznych. Pojęcie uczciwości jest przeciwstawne zarówno wobec kłamstwa, jak i oszustwa. Warto wspomnieć, że pożądaną dyspozycją moralną psychologa w kontekście zaufania jest odpowiedzialność za słowo [16, s. 74-75].

„Zaufanie oparte na kompetencjach odnosi się do sytuacji, w której istnieje przekonanie, że druga strona ma w danym temacie odpowiedni zakres wiedzy i umiejętności. Zaufanie oparte na kompetencjach występuje w sytuacji, w której istnieje przekonanie o chęci pomocy innym i niewykorzystywaniu okazji do czynienia szkody innym. Zaufanie tego typu pozwala jednostce poszukującej wiedzy wierzyć, że podmiot będący jej źródłem wie, o czym mówi. To skłania jednostkę poszukującą wiedzy do uczenia się i umożliwia realizację założonych celów. Zaufanie oparte na kompetencjach stwarza warunki do wymiany informacji na temat potrzeb klientów i lepszego dostosowania produktów do potrzeb odbiorców. Z jednej strony klient wierzy, że przez określenie swoich potrzeb firma będzie mogła lepiej dostosować produkty do oczekiwań odbiorców, z drugiej strony organizacja wierzy, że klient przekazuje mu informacje podnoszące wartość współpracy. Wzajemna wymiana informacji między stronami współpracy prowadzi do integracji celów” [11, s. 296-297]. Tak więc warunkiem zaistnienia zaufania w relacji psycholog — klient jest porozumienie, w którym udzielający pomocy zapewnia drugiej stronie poczucie bezpieczeństwa, prywatności i zgody na wszelkie podejmowane czynności [5, s. 56]. Należy podkreślić, że dbanie o zaufanie, jest tak podstawowe, że stanowi jedną z głównych wytycznych w kształtowaniu postawy względem osoby potrzebującej pomocy. Każdy błąd przy zawodach zaufania społecznego z łatwością niszczy relacje pomagającego z drugim człowiekiem i jest trudny do odbudowania [22, s. 25].

Praca psychologa ma charakter powierniczy. Zaufanie opiera się na lojalności pomagającego wobec pacjenta. Klient powierza swoje zdrowie, cierpienie, tajemnice, a także inne swoje dobra. Zachowanie neutralności w relacji z klientem jest niemożliwe teoretycznie, ale też faktycznie. Obie strony w relacji zawodowej mają swoje światopoglądy i moralność, na ogół na początku wzajemnie nieznane. Klient podejmujący prace z psychologiem gotów jest powierzyć swoje tajemnice. Licząc na pomoc w swoim cierpieniu, obdarza go kredytem zaufania. Ten z kolei powinien być gotów sprościć temu i nie zawieść zaufania pacjenta. Wydaje się, że ktoś nieczujący życzliwości wobec pacjenta czy krytycznie nastawiony do pacjenta, nie powinien podejmować lub kontynuować działań z tą osobą, informując ją o przeszkodach ze swojej strony uniemożliwiających mu podjęcie się roli pomagającego [12, s. 29]. Cechą konieczną jest, by zaistniało wzajemne zaufanie. Zakłada się ufność przy zawodzie psychologa, choć tak naprawdę, na rozmowie wstępnej klient i pomagający może powiedzieć, że nie ma powodów zarówno ufać jak i nie ufać drugiej stronie. Niezaistnienie zaufania od początku i niewzbudzenie go lub utrata jest, powodem do zerwania wspólnej pracy i odesłania osoby potrzebującej do kogoś innego [6, s. 94-95]. Organizacje zawodowe, aby lepiej chroniły zarówno pomagających, jak i potencjalnych klientów w większości opiera się na następujących pięciu fundamentalnych zasadach: 1. szanować autonomię-jednostki, 2. nie krzywdzić, 3. działać na korzyść innych, 4. postępować uczciwie, 5. być godnym

zaufania.

Pożądane cechy w zawodzie psychologa

Oczekiwanie pacjenta wobec psychologa nadaje mu konieczność posiadania pewnych cech osobowości oraz umiejętności w podejmowanej relacji. Zdolność psychologa do bycia powiernikiem pacjenta zależy przede wszystkim od przeżyć wzbudzanych u niego przez pacjenta. Pojawiające się myśli, emocje i uczucia muszą być akceptowalne, jak w każdej innej relacji między dwiema osobami. Konieczne jest to do możliwości zachowania relacji przez obie strony: klienta, powierzającego swoje sprawy oraz przyjmowania ich przez pomagającego psychologa [12, s. 29]. Praca psychologa, aby była prawidłowo realizowana, wymaga posiadania takich cech osobowych jak takt, dyskrecję i kulturę moralną. Nieposiadanie takiego sposobu bycia prowadzi do łatwego utracenia zaufania klienta, zagubienia tajemnicy i wielu błędów. Takt polega na zachowaniu zasad przyzwoitości, poczucia umiaru w postępowaniu oraz delikatności [13, s. 28-30]. Psycholog zobowiązany jest do podjęcia treningu moralnego w dziedzinie taktu. Cecha ta tkwi w kulturze moralnej, jednakże wynika z opanowania siebie i z umiejętności władania sobą [16, s. 29]. Klient liczy na to, że pomagający nie skrzywdzi go, nie zdradzi, nie zawiedzie. W relacji o charakterze powierniczym nadzieje są tym większe, bo dotyczą one intymnych spraw pacjenta [12, s. 29]. Dyskrecja zaś, to powściągliwość i uznanie szacunku dla cudzej tajemnicy [13, s. 29]. Polega ona w aspekcie negatywnym na zachowaniu uzyskanych informacji i nierozgłaszaniu ich osobom trzecim. Natomiast dyskrecja w aspekcie pozytywnym oznacza niewtrącanie się do intymnych sfer życia osobistego klienta oraz powściągliwość wobec okazji umożliwiających zdobycie różnych informacji. Treści intymne określają ważne przeżycia, wewnątrz uczucia, pragnienia, oczekiwania i zachowania klienta, które są dla niego znaczące. Dyskrecja może być pojmowana jako cecha wrodzona lub nabyta poprzez świadomy wybór. Należy dodać, że dyskrecja obowiązuje każdego człowieka, ale w sposób szczególnie powiernika cudzych tajemnic podczas pełnienia funkcji zawodowych. Postawa dyskrecji przejawia się w milczeniu, które jest ochroną czyjś dobra i prawa do dobrego imienia. Dyskrecja zachodzi wtedy, kiedy klient sam decyduje o tym, co może powiedzieć bądź nie. Może także swoją decyzję w każdym momencie zmienić. Wkraczanie w intymność ma za zadanie osiągnięcie pewnych celów takich jak uzyskanie zrozumienia zaistniałej sytuacji, szukanie aprobaty czy otrzymanie dobrej rady [16, s. 23-29]. Kultura moralna manifestuje się docenianiem w konkretnie codziennym wartości etycznych. Do wykształcenia tych cech jest konieczna dojrzała osobowość [13, s. 29-30]. „Dojrzałość emocjonalna jest fundamentalnym warunkiem w tym zawodzie, gdyż pacjentowi-klientowi należy się zrozumienie bez względu na osobiste sympatie czy antypatie względem niego” [15, s. 13].

Postawa zawodowa musi być spójna z osobą. Nie można bowiem skutecznie pomagać innym i wzbudzać w nich postawę zaufania bez posiadania autentyzmu polegającego na postawie manifestującej te uczucia, których się faktycznie doświadcza. Postępowanie pomagającego musi być zgodne z tym, co on głosi [15, s. 13]. Istotnym elementem potwierdzającym autentyczność głoszonych zasad z własnym życiem moralnym jest prawdomówność dotycząca klienta oraz innych osób. „Prawdomówność ma być naturalną sprawnością moralną psychologa, który podejmuje jakiegokolwiek czynności zawodowe. Okłamywanie klienta, przekazywanie tylko częściowo prawdy, przemilczanie ważnych dla niego informacji, wreszcie manipulowanie informacją należy do praktyk, które naruszają zasady tajemnicy zawodowej” [15, s. 27]. Można powiedzieć, iż prawdomówność jest szczególnie cnotą w pracy psychologa, jest poszanowaniem prawdy i informacji. Naczelną normą moralną dla zaufania w kontekście poszanowania

prawdy jest dyrektywa *nie kłam*. Kłamstwo jest tutaj twierdzeniem niezgodnym z rzeczywistością, wprowadzeniem kogoś w błąd oraz fałsz i nieprawda. Zasada *nie kłam* nabiera szczególnego znaczenia, ponieważ w ten sposób psycholog zdobywa zaufanie klienta, a przez to jest wiarygodnym adresatem jego sekretów i tajemnic [15, s. 73]. Poddając refleksji pożądane cechy psychologa można powiedzieć, kto nie powinien udzielać pomocy psychologicznej: „chłodni badacze; moralizatorzy; osoby o silnej potrzebie dominacji, kontroli, aprobaty, pokazania siebie; osoby, które uporały się z problemem w przeszłości i zapomniały, jakie to trudne” [15, s. 73].

Konieczność tajemnicy zawodowej

Tajemnica zawodowa to jeden z podstawowych problemów etycznych, który pojawia się zawsze w tych profesjach, w których ma miejsce dialog osobowy z klientem lub osobami trzecimi. Stąd dylematy moralne związane z kwestią powierzonych informacji są obecne we wszystkich zawodach zaufania publicznego [1, s. 125]. Obowiązek przestrzegania tajemnicy w różnych profesjach ma długą historię. Już na początku kształtowania się niektórych zawodów pojawiała się potrzeba wzajemnego zaufania opartego na dyskrecji przestrzeganej przez pomagającego. Ten wymóg z czasem był stawiany wprost. Kwestia ta stanowi podstawową konieczność stawianą w profesji lekarskiej i była zawsze rygorystycznie przestrzegana [13, s. 30]. Potrzeba tej normy wynika z faktu, że pacjent nie może zataić przed lekarzem dolegliwości i musi móc powiedzieć wszystko, inaczej pomoc lekarska nie będzie trafna, a nawet może zaszkodzić [10, s. 14].

Brak dyskrecji mógłby zaszkodzić osobie, której udziela się pomocy, stąd zachowanie tajemnicy wpisane zostało w podstawową normę postępowania etyki lekarskiej. Również zachowanie tajemnicy zawodowej można dostrzegać w innych deontologiach, w których na czoło wysuwa się dobro klienta jako osoby. W kliencie widzi się niepowtarzalną, obdarzoną duchowością autonomiczną osobę. Taka postawa pełna szacunku wobec każdego pacjenta obowiązuje lekarza w swych zawodowych powinnościach. Nie ma znaczenia wiek pacjenta, poziom rozwoju umysłowego, pozycji materialnej, a także narodowość, przekonania polityczne, wyznania lub inne względy [8, s. 131-132]. „Zawsze musi być przestrzegane prawo pacjenta do zachowania własnej nienaruszalności. Należy uczynić wszystko dla ochrony sfery prywatności osoby badanej; wpływ na cielesną i duchową nienaruszalność, jak i na osobowość osoby badanej powinien być utrzymany w stopniu jak najmniejszym” [23, s. 141].

To, co tyczy się tajemnicy lekarskiej, można odnieść do pracy psychologa nie tylko działającego czynnie w służbie zdrowia. Należy jednak podkreślić, że zachowanie dyskrecji w zawodzie psychologa jest szczególnie ważne, w każdej dziedzinie kontaktu terapeutycznego, diagnostycznego i doradczego [1, s. 125]. W literaturze psychologicznej trudno znaleźć precyzyjną jednoznaczną definicję tajemnicy zawodowej. „W ogólnie sformułowanej definicji tajemnicy zawodowej spotyka się odniesienie do moralnego imperatywu, na mocy którego informacja nie może być ujawniona, ponieważ pozostaje ona w ścisłym związku z poszanowaniem godności osoby ludzkiej. Drugi element dotyczy samych informacji (wiadomości), które najczęściej obejmują intymną sferę klienta. Warto dodać, iż istnieje kilka rodzajów sekretu/tajemnic o różnym stopniu obowiązywalności [16, s. 20]. Sam termin tajemnica jest różnie wyjaśniany: „1. sekret; też: nieujawnianie czegoś; 2. wiadomość, której poznanie lub ujawnienie jest zakazane przez prawo; 3. rzecz, której się nie rozumie lub nie umie wyjaśnić; 4. najlepszy lub jedyny sposób na osiągnięcie czegoś. Tajemnica państwowa, tajemnica stanu: wiadomość, której ujawnienie osobom nieuprawnionym może narazić na szkodę bezpieczeństwo albo interesy państwa. Tajemnica korespondencji: zasada, że wiadomości zawarte w

cudzym piśmie przeznaczone są wyłącznie do adresata” [20, 21.11.2019]. Choć nie ma tu bezpośredniego odniesienia do tajemnicy zawodowej czy tajemnicy psychologa, to dwa pierwsze znaczenia wpisują się w sens tego słowa w psychologii i etyce.

Jak już było podkreślone, w tej pracy podstawą relacji człowieka do człowieka jest zachowanie należnej mu godności, w którą wpisuje się poszanowanie prawa każdego człowieka do zachowanie swoich tajemnic. Niegodziwe byłoby stosowanie podstępnych metod i środków przez psychologa służących do odkrywaniu sekretów klienta czy dotyczących jego relacji z innymi. Tym bardziej niegodziwe byłoby korzystanie z wiedzy o kliencie uzyskane w trakcie pracy z nim, a tym bardziej nieetyczne byłoby przekazywanie uzyskanych tajemnic innym czy działanie na szkodę klienta. Poszanowanie osobowej godności każdego wymaga zachowanie w tajemnicy wszystkiego tego, co odnosi się do jego życia osobistego, rodzinnego czy społecznego [16, s. 20]. Można napotkać problem z przyporządkowaniem tajemnicy zawodowej do określonej grupy. Zgodnie z przytoczonym wcześniej podziałem sekretów, tajemnica zawodowa psychologa jest sekretem przyrzeczonego, a więc wynikających z umowy i określona przed uzyskaniem informacji objętych dyskrecją. Zachowanie jej jest wyrazem lojalności wobec klienta. Można też spotkać inne przyporządkowanie. Sekret powierzony i zlecony uwarunkowany zapewnieniem dyskrekcji to sekret urzędowy, nazywany również tajemnicą zawodową [19, s. 360-361]. „Warto jednak podkreślić, iż zaufanie to główny element zarówno sekretu przyrzeczonego, powierzonego, naturalnego, jak i roztropnościowego, a równocześnie fundament relacji etyczno-zawodowych psychologa. Uważam więc, iż definicja tajemnicy zawodowej winna odnosić się do wszystkich wymienionych kategorii sekretu-tajemnicy. Stąd należałoby rozszerzyć jej treściowy zakres” [16, s. 22].

BIBLIOGRAFIA:

1. Bednarek D., *Zawód psycholog. Regulacje prawne i etyka zawodowa*, Warszawa 2016.
2. Chyrowicz B., *Etyka psychologiczna: jeszcze jedna etyka?*, w: Brzeziński J. (red), *Etyka zawodu psychologa*, s. 55-62.
3. Czapla Z., *O pewnych wybranych kryteriach „normy” w psychologii i psychiatrii*, w: Malinowski A. *Antropologia a medycyna i promocja zdrowia*, Tom III, Łódź 2000, 9-20.
4. Fiutak A., *Pomoc psychologiczna. Prawo i etyka w zawodach terapii i psychiatrii*, Warszawa 2016.
5. Folkman S., *Ethics in research with human participants*, Washington 2000.
6. Fromm E., *O sztuce słuchania. Terapeutyczny aspekt psychoanalizy*, Warszawa 1999.
7. *Informacje Ministra Pracy i polityki społecznej* 24 kwietnia 2006 r. DDD-IV-041-139-HL/06 L.dz. 1523/06 http://www.wts.edu.pl/cms/att/izba_psychologiczna/IP_PISMO_ODPOWIEDZ_2.pdf dostęp 21.11.2019.
8. Jaroszewski Z., *Zagadnienie etyki lekarskiej w opiece nad chorymi psychicznie na tle rozwoju tej nauki*, w: K., *Refleksja nad etyką lekarską*, Warszawa 1990, s. 121-140.
9. Sikora K., *Dobro odbiorcy w kodeksach etyczno-zawodowych psychologów*, w: *Roczniki Psychologiczne* 4 (2013), s. 587-601.
10. Król-Fijewska M., *Tajemnice tajemnic*, w: *Charaktery* 1 (2007), s. 10-15.
11. Marzec M., Baran G., *Znaczenie zaufania w strategiach marketingowych opartych na współtworzeniu wartości z klientami*, w: *Problemy zarządzania, finansów i marketingu*, 25 (2012), s. 287-302.
12. Opoczyńska-Morasiewicz M., Morasiewicz, J., *Etyka i psychoterapia*, w: *Psychoterapia* 4 (2015), s. 21-34.
13. Osińska K., *Refleksja nad etyką lekarską*, Warszawa 1990.
14. Polskie Towarzystwo Psychologiczne, *Kodeks Etyczno-Zawodowy Psychologa*, Warszawa 1991.
15. Stepulak M., *Psycholog jako zawód zaufania społecznego*, Lublin 2007.
16. Stepulak M., *Tajemnica zawodowa psychologa*, Lublin 2001.
17. Strelau J., *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 1, Gdańsk 2007.
18. Szewczuk W., *Słownik psychologiczny*, Warszawa 1979.
19. Ślipko T., *Zarys etyki szczegółowej. Etyka osobowa*, tom 1, Kraków 2005.
20. *Tajemnica*-hasło w: www.sjp.pwn.pl/szukaj/tajemnica, dostęp 21.11.2019.
21. Ustawa z dnia 8 czerwca 2001 r. *O zawodzie psychologa i samorządzie zawodowym*, Dz. U. z 2001 r. Nr 73 poz. 763, poz. 763 ze zm., <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20010730763/U/>

22. Wojtala E., *Etyka w pomocy psychologicznej*, Remedium 4 (2008), s. 24-25.
23. Zgromadzenie Światowego Związku Lekarzy, *Deklaracja Helsińska*, w: K. Osińska, *Refleksja nad etyką lekarską*, Warszawa 1990, s. 141-143.
24. Zimbardo P., Johnson R., McCann V., *Psychologia. Kluczowe koncepcje*, Warszawa 2010.

MIĘDZY SOMA A PSYCHE – PSYCHOLOGICZNE PROBLEMY PACJENTÓW Z CHOROBAŃ OTYŁOŚCIOWĄ

Szydelko Joanna,

*Katedra i Klinika Endokrynologii, Diabetologii i Chorób Metabolicznych,
Uniwersytet Medyczny w Lublinie
jszydelko@interia.pl*

Otyłość jest wieloczynnikową, przewlekłą chorobą psychosomatyczną, która rozwija się w wyniku długotrwale utrzymującego się dodatniego bilansu energetycznego związanego z przewagą energii pobieranej z pożywieniem nad energią wydatkowaną na procesy podstawowej przemiany materii, termogenezy i aktywność fizyczną [1-4]. Istotą choroby jest nieprawidłowe i nadmierne nagromadzenie tkanki tłuszczowej w organizmie człowieka, co wpływa niekorzystnie na jego funkcjonowanie zarówno w aspekcie fizycznym, jak i psychicznym [1-4]. Nawrotowy charakter choroby otyłościowej oraz brak tendencji do jej samoistnego ustępowania sprawiają, że stanowi ona ogromne wyzwanie dla współczesnej medycyny [1-4]. Systematyczne przeglądy badań epidemiologicznych wskazują na znaczne narastanie zjawiska „epidemii otyłości” [1,5-7]. Co więcej, odsetek osób dorosłych z otyłością olbrzymią – „śmiertelną” sięga od 4,2 do 9,2% i jest większy u kobiet [8-10]. Szacuje się, że w ciągu najbliższych 30 lat otyłość i jej powikłania będą przyczyną 90 mln przedwczesnych zgonów, a oczekiwana długość życia w tym okresie skróci się średnio o 3 lata [11]. Z drugiej jednak strony, niepokojący jest fakt, że choroba ta przez wiele lat pozostaje niezdiagnozowana, a w konsekwencji nieleczona. Wyniki badań wskazują, że średni czas do ustalenia rozpoznania wynosi 5 lat i dotyczy aż 55% pacjentów z otyłością [12].

Powszechnie przyjętym kryterium rozpoznania otyłości jest wartość wskaźnika masy ciała (BMI) ≥ 30 kg/m² (WHO, 1998 rok) [1-4]. Obserwacje kliniczne pokazują, że wraz ze wzrostem BMI zwiększa się ryzyko rozwoju powikłań otyłości (m.in. cukrzyca typu 2, nadciśnienia tętniczego, hiperlipidemii, chorób sercowo-naczyniowych, zaburzeń psychicznych), które u poszczególnych chorych różni się w zależności od ilości nadmiaru tkanki tłuszczowej, jej rozmieszczenia (jest większe w otyłości trzewnej), a także czasu trwania otyłości oraz współistniejących innych czynników ryzyka, w tym predyspozycji genetycznych [1, 13-14]. W związku z tym Amerykańskie Towarzystwo Endokrynologiczne (2016 rok) rekomenduje stawianie diagnozy i klasyfikację choroby otyłościowej nie tylko w oparciu o wartość wskaźnika BMI, ale również zaleca uwzględnianie współistniejących powikłań [1-4].

Coraz częściej podkreśla się, że mechanizm traktowania jedzenia jako nagrody lub pocieszenia kształtuje się już w okresie noworodkowym i niemowlęcym, a następnie może być utrwalony w kolejnych latach życia [15-16]. O tym jak silna jest zależność

między jedzeniem a emocjami najlepiej świadczy motywacja do jedzenia w sytuacji doświadczania negatywnych doznań [17,18]. Liczne badania wykazały, iż jedzenie dla niektórych osób staje się niczym remedium redukujące stres, poprawiające nastrój lub podtrzymujące pozytywne emocje [18,19]. W sytuacji doświadczania przykrych zdarzeń zwiększa się skłonność do spożywania produktów o wysokiej zawartości cukrów prostych, tłuszczów, sodu (tzw. *bad mood foods*, jak również *comfort foods* działające na zasadzie *food-mood connection*) [19-21]. Jednocześnie pacjenci chorujący na otyłość często nie są w stanie realnie ocenić własnego poziomu głodu-sytości i odróżnić go od symptomów tzw. głodu emocjonalnego, co skutkuje deregulacją mechanizmów adaptacyjnych i pogłębianiem schorzenia [21]. Oddziaływanie stresorów zarówno negatywnych, jak i pozytywnych, przekraczających zdolności organizmu do ich pokonania, jest oparte na wzmożonej aktywacji osi podwzgórze-przysadka-nadnercza, co prowadzi do zwiększonego uwalniania kortyzolu, zmniejszenia wrażliwości podwzgórza na działanie hormonu sytości – leptyny i wzmacniania układu nagrody, który odpowiada za pobór pokarmu związany z przyjemnością, a nie potrzebą biologiczną organizmu [21].

Jednocześnie należy podkreślić, iż omówione powyżej skłonności do jedzenia pod wpływem emocji obserwowane są w stosunkowo większej grupie chorych zmagających się z otyłością niż same zaburzenia odżywiania [1]. Nie należy jednak zapominać, że współistnienie zaburzeń ze spektrum kompulsywnego objadania się, oraz w mniejszym stopniu zespołu nocnego jedzenia i bulimii mogą stanowić istotny czynnik ryzyka rozwoju uzależnienia od jedzenia i w konsekwencji otyłości [22].

Kolejnym niezwykle istotnym aspektem stojącym u podłoża psychologicznych uwarunkowań otyłości jest zaburzony obraz postrzegania własnego ciała [23]. W świetle Homeostatycznej Teorii Otyłości Marksa pacjenci z otyłością prezentują negatywną samoocenę na temat własnego ciała, w tym przeszacowywanie/ niedoszacowanie jego rozmiarów, niezadowolenie z wyglądu i kształtu ciała, stała obserwacja, która często prowadzi do samouprzedmiotowienia (*self-objectification*), dążenia do szczupłości, internalizacji ideałów urody czy w końcu stosowania metod kontroli wagi [24, 25]. Uruchamia to mechanizm błędnego koła redukcji masy ciała, którego rezultatem jest nie tylko nieskuteczne odchudzanie, ale również spadek poczucia skuteczności samokontroli, atrakcyjności i dalsze pogłębienie problemu otyłości [24].

Chorzy na otyłość, zwłaszcza kobiety są jedną z najczęściej stygmatyzowanych grup w społeczeństwie [26,27]. Biorąc pod uwagę fakt, iż istnieje ścisła, wzajemna zależność pomiędzy otyłością a różnego rodzaju zaburzeniami psychicznymi, pacjenci z podwójną diagnozą mogą zmagać się ze wzmożoną dyskryminacją i stygmatyzacją [26]. Piętno społeczne, którego doświadczają w różnych przestrzeniach życia, może zarówno nasilać objawy zaburzeń psychicznych, jak i stanowić czynnik demotywujący do kontynuacji leczenia otyłości [26]. Najnowsze dane statystyczne pokazują, że zaburzenia psychiczne dotyczą aż 50-60% kobiet i 30-40% mężczyzn z diagnozą otyłości [28].

W porównaniu z osobami z prawidłową masą ciała, u osób chorych z nadwagą i otyłością częściej stwierdza się występowanie zaburzeń nastroju, takich jak depresja i choroba afektywna dwubiegunowa (ChAD) [29]. Badania obserwacyjne przeprowadzone w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie w latach 2004-2006 dowodzą, iż istnieje ścisły związek pomiędzy otyłością a wystąpieniem objawów depresji, jak również otyłością a epizodem depresji w wywiadzie [30-32]. Wydaje się więc, że zależność między tymi na pozór odrębnymi jednostkami chorobowymi jest dwukierunkowa [29-32]. Luppino i wsp. w metaanalizie obejmującej 15 badań podłużnych na grupie 58 745 osób wykazał, że u pacjentów z nadwagą i otyłością ryzyko wystąpienia depresji jest większe odpowiednio o około 8% i 55%, podczas gdy osoby z depresją miały o 58% większe ryzyko rozwoju

otyłości [33]. Co więcej, udowodniono, iż zależność pomiędzy otyłością a depresją jest prawie dwukrotnie silniejsza u kobiet niż u mężczyzn, a dodatkowo zwiększa się ona w ciąży i okresie okołomenopauzalnym [34-36]. Podobne zależności uzyskano w badaniach epidemiologicznych oceniających związek pomiędzy otyłością a ChAD. W metaanalizie łączącej 9 badań przekrojowych obejmujących populację 12 259 pacjentów z ChAD, dowiedziono, iż otyłość jest związana ze zwiększoną częstością występowania ChAD w modelu efektów losowych o około 77% [37]. Autorzy podkreślają jednak, iż aby jednoznacznie ustalić czy otyłość zwiększa ryzyko zachorowania na ChAD czy odwrotnie, konieczne jest przeprowadzenie badań prospektywnych [37]. Łojko i wsp. w badaniu obejmującym 182 pacjentów z depresją wykazał znacząco wyższe nasilenie objawów atypowej depresji u pacjentów z depresją i nadwagą/otyłością, co również jednoznacznie potwierdziło związek między otyłością a dwubiegunowością [38]. Mimo licznych wielośrodkowych obserwacji klinicznych, które udowodniły, iż zarówno w patogenezie otyłości oraz depresji i ChAD biorą udział wspólne szlaki patofizjologiczne oraz rozważany jest udział podobnych czynników zewnętrznych inicjujących, wciąż brak jest jednoznacznych dowodów, czy choroby te są przyczyną, czy może skutkiem otyłości [29].

Analiza dostępnej literatury naukowej dostarcza jedynie nielicznych przesłanek na temat zależności między otyłością i zaburzeniami lękowymi (nerwicowymi), głównie z uwagi na heterogenność tej grupy chorób psychicznych [39]. Zaobserwowano, iż istotnie częściej otyłość towarzyszą zaburzenia lękowe niż zaburzeniom lękowym – otyłość [39]. Powyższe obserwacje zostały potwierdzone w badaniach prospektywnych, w których występowanie otyłości prowadziło do 10% wzrostu ryzyka rozwoju lęku, jednakże podobnych rezultatów nie osiągnięto w przypadku nadwagi [40]. Według różnych danych literaturowych częstość występowania zaburzeń lękowych u chorych na otyłość waha się od 7 do 54% [40]. Najczęściej zaburzenia nerwicowe przyjmują formę fobii społecznej, zespołu uogólnionego lęku lub lęku napadowego [39].

Nadwaga lub otyłość trzewna, obok innych składowych zespołu metabolicznego jak cukrzyca typu 2, dyslipidemia i nadciśnienie tętnicze, występują u około 40-60% chorych z rozpoznaniem schizofrenii [41]. Wydaje się, że powiązania pomiędzy tymi dwoma jednostkami chorobowymi są dwukierunkowe, podobnie jak w przypadku zaburzeń nastroju [29]. Wciąż niewiele jest dostępnych danych na temat ryzyka rozwoju schizofrenii u otyłych pacjentów.

Innymi stanami, które mają związek z występowaniem nadwagi i otyłości, są zaburzenia funkcji poznawczych [29]. Na podstawie przeglądu piśmiennictwa zaobserwowano, że występowanie otyłości, ale nie nadwagi, w wieku średnim zwiększa ryzyko demencji o około 30% [42]. Jednakże związku tego nie potwierdzono w badaniach prowadzonych u osób w wieku podeszłym [42]. Kluczowym wydaje się czas obserwacji prospektywnych, bowiem jedynie w przypadku badań prowadzonych w okresie dłuższym niż 20 lat powyższy związek został udowodniony i uzyskano istotne statystycznie zależności [42].

Terapia otyłości wymaga kompleksowego podejścia obejmującego metody nefarmakologiczne i farmakologiczne, a w przypadku najbardziej zaawansowanych postaci otyłości, wdrożenia postępowania chirurgicznego [1-4]. Wyniki dotychczas przeprowadzonych badań wykazały znaczne zmniejszenie częstości oraz nasilenia objawów depresyjnych i lękowych u pacjentów w okresie 2-3 lat po operacji [43]. Warto jednak zwrócić uwagę, że w badaniach oceniających długoterminowy wpływ zabiegów bariatrycznych na stan psychiczny osób operowanych obserwowano istotnie wyższe ryzyko rozwoju nawracających zaburzeń depresyjnych w porównaniu z grupą kontrolną

[44]. W związku z tym istnieje konieczność oceny psychologicznej oraz zapewnienia indywidualnej opieki pacjentom począwszy od momentu rozpoznania otyłości, poprzez proces kwalifikacji do zabiegu aż po wsparcie w okresie pooperacyjnym [1-4].

Podsumowując, otyłość jest chorobą ogólnoustrojową o postępującym charakterze i stale wzrastającej częstości występowania na całym świecie. Otyłość generuje liczne powikłania, w tym istotnie zwiększa ryzyko zaburzeń psychicznych, jednak należy pamiętać, że zależność ta ma wymiar dwukierunkowy. Obniżenie nastroju, depresja, lęk wpisują się często w stały obraz choroby otyłościowej. W związku z tym fundamentalnym wyzwaniem w codziennej praktyce klinicznej jest holistyczne podejście do leczenia pacjentów z otyłością obejmujące ocenę i wsparcie zarówno w sferze „soma” jak i „psyche” od momentu postawienia diagnozy poprzez terapię aż po etap utrwalenia uzyskanych efektów. Interdyscyplinarna współpraca lekarzy różnych specjalności oraz dietetyków, fizjoterapeutów i psychologów, znacznie poprawia jakość życia chorych z otyłością nie tylko w zakresie kontroli objawów somatycznych, zapobiegania rozwojowi powikłań, ale także warunkuje dobrostan jednostki w sferze psychicznej i społecznej.

BIBLIOGRAFIA:

1. Olszanecka-Glinianowicz M, Dudek D, Filipiak KJ, et al. Treatment of overweight and obesity during and after a pandemic. Let's not wait for the development of complications – new guidelines for doctors. *Nutr Obes Metab Surg.* 2020;6(2):1–13. doi: 10.5114/noms.2020.97921.
2. Bogdański P, Filipiak KJ, et al. Interdisciplinary position statement on obesity diagnosis and treatment. *For Zab Met.* 2020;11(2):47–54.
3. Olszanecka-Glinianowicz M, Godycki-Ćwirko M, Lukas W, et al. Zasady postępowania w nadwadze i otyłości w praktyce lekarza rodzinnego. Wytyczne Kolegium Lekarzy Rodziny w Polsce, Polskiego Towarzystwa Medycyny Rodzinnej oraz Polskiego Towarzystwa Badań nad Otyłością. *Lek Rodz.*, Wydanie specjalne 3/2017.
4. Zalecenia kliniczne dotyczące postępowania u chorych na otyłość 2022. Stanowisko Polskiego Towarzystwa Leczenia Otyłości. *Med Prakt.*, Wydanie specjalne 5/2022.
5. Global BMI Mortality Collaboration, Di Angelantonio E, Bhupathiraju ShN, et al. Body-mass index and all-cause mortality: individual-participant-data meta-analysis of 239 prospective studies in four continents. *Lancet.* 2016;388(10046):776–786. doi: 10.1016/S0140-6736(16)30175-1.
6. Janssen F, Bardoutsos A, Vidra N. Obesity Prevalence in the Long-Term Future in 18 European Countries and in the USA. *Obes Facts.* 2020;13(5):514–527. doi: 10.1159/000511023.
7. Zakka K, Chidambaram S, Mansour S, et al. SARS-CoV-2 and Obesity: “CoVesity”-a Pandemic Within a Pandemic. *Obes Surg.* 2021;31(4):1745–1754. doi: 10.1007/s11695-020-04919-0.
8. NCD Risk Factor Collaboration (NCD-RisC). Trends in adult body-mass index in 200 countries from 1975 to 2014: a pooled analysis of 1698 population-based measurement studies with 19·2 million participants. *Lancet.* 2016;387(10026):1377–1396. doi: 10.1016/S0140-6736(16)30054-X.
9. Hemmingsson E, Ekblom Ö, Kallings LV, et al. Prevalence and time trends of overweight, obesity and severe obesity in 447,925 Swedish adults, 1995–2017. *Scand J Public Health.* 2021;49(4):377–383. doi: 10.1177/1403494820914802.
10. Fryar CD, Carroll MD, Aful J. Prevalence of overweight, obesity, and severe obesity among adults aged 20 and over: United States, 1960–1962 through 2017–2018. *NCHS Health E-Stats.* 2020.
11. OECD (2019), *The Heavy Burden of Obesity: The Economics of Prevention*, OECD Health Policy Studies, OECD Publishing, Paris, doi.org/10.1787/67450d67-en.
12. Kaplan LM, Golden A, Jinnett K, et al. Perceptions of Barriers to Effective Obesity Care: Results from the National ACTION Study. *Obesity (Silver Spring).* 2018;26(1):61–69. doi: 10.1002/oby.22054.
13. Dwivedi AK, Dubej P, Cistola DP, et al. Association Between Obesity and Cardiovascular Outcomes: Updated Evidence from Meta-analysis Studies. *Curr Cardiol Rep.* 2020;22(4):25. doi: 10.1007/s11886-020-1273-y.
14. Avila C, Holloway AC, Hahn MK, et al. An Overview of Links Between Obesity and Mental Health. *Curr Obes Rep.* 2015;4(3):303–310. doi: 10.1007/s13679-015-0164-9.
15. Patel MS, Srinivasan M, Laychock SG. Metabolic programming: Role of nutrition in the immediate postnatal life. *J Inherit Metab Dis.* 2009;32(2):218–228. doi: 10.1007/s10545-008-1033-4.
16. Contreras C, Novelle MG, Leis R, et al. Effects of neonatal programming on hypothalamic mechanisms controlling energy balance. *Horm Metab Res.* 2013;45(13):935–944. doi: 10.1055/s-0033-1351281.
17. Macht M, Simons G. Emotions and eating in everyday life. *Appetite.* 2000;35(1):65–71. doi: 10.1006/appe.2000.0325.
18. Nicholls W, Devonport TJ, Blake M. The association between emotions and eating behaviour in an obese population with binge eating disorder. *Obes Rev.* 2016;17(1):30–42. doi: 10.1111/obr.12329.
19. Konttinen H. Emotional eating and obesity in adults: the role of depression, sleep and genes. *Proc Nutr Soc.* 2020;79(3):283–289. doi: 10.1017/S0029665120000166.
20. AlAmmar WA, Albeesh FH, Khattab RY. Food and Mood: the Corresponsive Effect. *Curr Nutr Rep.* 2020;9(3):296–308. doi: 10.1007/s13668-020-00331-3.

21. Schulte EM, Avena NM, Gearhardt AN. Which foods may be addictive? The roles of processing, fat content, and glycemic load. *PLoS One*. 2015;10(2):e0117959. doi: 10.1371/journal.pone.0117959.
22. Freshwater M, Christensen S, Oshman L et al. Behavior, motivational interviewing, eating disorders, and obesity management technologies: an Obesity Medicine Association (OMA) Clinical Practice Statement (CPS) 2022. *Obesity Pillars*. 2022;2:100014. doi: 10.1016/j.obpill.2022.100014.
23. Weinberger NA, Kersting A, Riedel-Heller SG, et al. Body Dissatisfaction in Individuals with Obesity Compared to Normal-Weight Individuals: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Obes Facts*. 2016;9(6):424-441. doi: 10.1159/000454837.
24. Marks DF. Homeostatic theory of obesity. *Health Psychol Open*. 2015;2(1):2055102915590692. doi: 10.1177/2055102915590692.
25. Cortnage M, Pringle A. Onset of Weight Gain and Health Concerns for Men: Findings from the TAP Programme. *Int J Environ Res Public Health*. 2022;19(1):579. doi: 10.3390/ijerph19010579.
26. Wu YK, Berry DC. Impact of weight stigma on physiological and psychological health outcomes for overweight and obese adults: A systematic review. *J Adv Nurs*. 2018;74(5):1030-1042. doi: 10.1111/jan.13511.
27. Sattler KM, Deane FP, Tapsell L, et al. Gender differences in the relationship of weight-based stigmatisation with motivation to exercise and physical activity in overweight individuals. *Health Psychol Open*. 2018;5(1):2055102918759691. doi: 10.1177/2055102918759691.
28. Lopresti AL, Drummond PD. Obesity and psychiatric disorders: commonalities in dysregulated biological pathways and their implications for treatment. *Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry*. 2013;45:92-99. doi: 10.1016/j.pnpbp.2013.05.005.
29. Martins LB, Monteze NM, Calarge C, et al. Pathways linking obesity to neuropsychiatric disorders. *Nutrition*. 2019;66:16-21. doi: 10.1016/j.nut.2019.03.017.
30. Johnston E, Johnson S, McLeod P, et al. The relation of body mass index to depressive symptoms. *Can J Public Health*. 2004;95(3):179-183. doi: 10.1007/BF03403643.
31. Dong C, Sanchez LE, Price RA. Relationship of obesity to depression: a family-based study. *Int J Obes Relat Metab Disord*. 2004;28(6):790-795. doi: 10.1038/sj.ijo.0802626.
32. Heo M, Pietrobelli A, Fontaine KR, et al. Depressive mood and obesity in US adults: comparison and moderation by sex, age, and race. *Int J Obes (Lond)*. 2006;30(3):513-519. doi: 10.1038/sj.ijo.0803122.
33. Luppino FS, de Wit LM, Bouvy PF, et al. Overweight, Obesity, and Depression: A Systematic Review and Meta-analysis of Longitudinal Studies. *Arch Gen Psychiatry*. 2010;67(3):220-229. doi:10.1001/archgenpsychiatry.2010.2.
34. de Wit L, Luppino F, van Straten A, et al. Depression and obesity: a meta-analysis of community-based studies. *Psychiatry Res*. 2010;178(2):230-235. doi: 10.1016/j.psychres.2009.04.015.
35. Molyneaux E, Poston L, Ashurst-Williams S, et al. Obesity and mental disorders during pregnancy and postpartum: a systematic review and meta-analysis. *Obstet Gynecol*. 2014;123(4):857-867. doi: 10.1097/AOG.0000000000000170.
36. Perquier F, Lasfargues A, Mesrine S, et al. Body-size throughout life and risk of depression in postmenopausal women: findings from the E3N cohort. *Obesity (Silver Spring)*. 2014;22(8):1926-1934. doi: 10.1002/oby.20799.
37. Zhao Z, Okusaga OO, Quevedo J, et al. The potential association between obesity and bipolar disorder: A meta-analysis. *J Affect Disord*. 2016;202:120-123. doi: 10.1016/j.jad.2016.05.059.
38. Lojko D, Buzuk G, Owecki M, et al. Atypical features in depression: Association with obesity and bipolar disorder. *J Affect Disord*. 2015;185:76-80. doi: 10.1016/j.jad.2015.06.020.
39. Lykouras L, Michopoulos J. Anxiety disorders and obesity. *Psychiatriki*. 2011;22(4):307-313.
40. Amiri S, Behzad S. Obesity and anxiety symptoms: a systematic review and meta-analysis. *Neuropsychiatr*. 2019;33(2):72-89. doi: 10.1007/s40211-019-0302-9.
41. Catapano L, Castle D. Obesity in schizophrenia: what can be done about it? *Australas Psychiatry*. 2004;12(1):23-25. doi: 10.1046/j.1039-8562.2003.02054.x.
42. Albanese E, Launer LJ, Egger M, et al. Body mass index in midlife and dementia: Systematic review and meta-regression analysis of 589,649 men and women followed in longitudinal studies. *Alzheimers Dement (Amst)*. 2017;8:165-178. doi: 10.1016/j.dadm.2017.05.007.
43. Loh HH, Francis B, Lim LL, et al. Improvement in mood symptoms after post-bariatric surgery among people with obesity: A systematic review and meta-analysis. *Diabetes Metab Res Rev*. 2021;37(8):e3458. doi: 10.1002/dmrr.3458.
44. Lu CW, Chang YK, Lee YH, et al. Increased risk for major depressive disorder in severely obese patients after bariatric surgery - a 12-year nationwide cohort study. *Ann Med*. 2018;50(7):605-612. doi: 10.1080/07853890.2018.1511917.

CULTURAL STUDIES

MOTYWY ESCHATOLOGICZNE W GOTYCKIM MINIATORSTWIE

Ewelina Bekus

*Uniwersytet-Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie
ewa.bekus@wp.pl*

Iluminacje w średniowiecznych rękopisach tj. psalterze, czy ewangeliarze, powstałe najczęściej na zlecenie możnych, odzwierciedlały zarówno ówczesny styl w sztuce, jak i również duchową atmosferę epoki. Ogromne przywiązanie do życia duchownego, ciągle rozmyślanie o kruchości ludzkiego życia, czy losie duszy po śmierci sprawiały, że wyobrażenia Sądu Ostatecznego były bardzo częstym motywem pojawiającym się w średniowiecznych miniaturach. Różniły się one jednak od typowych układów sądnego dnia przedstawianych w malarstwie ściennym, czy tablicowym [8, s. 191].

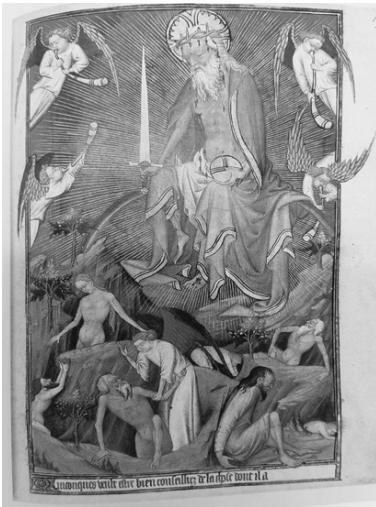
W tych ostatnich formach, tradycyjne, średniowieczne wyobrażenie sądnego dnia opierało się na układzie osiowym. Na samym szczycie znajdował się władca świata, który najczęściej zasiadał na tronie lub na tęczy. Pod Nim zwykle znajdował się archanioł Michał ważący dobre i złe uczynki, a także dzierżący w ręku miecz lub włócznię. U jego stóp zmarli wezwani dźwiękiem trąb na Sąd Ostateczny, powstawali z grobów. Czasami na samym dole ukazana była otchłań piekielna (wyobrażana jako brzuch czy paszcza bestii, otchłań wulkanu lub przepaść skalna) [6, s. 396] częściej jednak artyści umieszczali ją po lewicy Boga [14, s. 207-208]. Czasami artyści przedstawiali piekielnych oprawców, głównie przerażające potwory torturujące grzeszników np. prętami, czy łańcuchami. Z kolei zbawionych kierowano do niebiańskiego Jeruzalem znajdującego się po prawicy Chrystusa. [5, s. 129].

Ponadto ważnym motywem tego typu obrazów było Deesis, czyli figura przedstawiająca Chrystusa, a po obu jego stronach orędowników rodzaju ludzkiego. Po jego prawicy najczęściej przedstawiona była Maria. Po lewicy zaś, Jan Chrzciciel, św. Jan Ewangelista, św. Piotr, czy Jan Apostoł [10, s. 125].

Modlitewnikiem reprezentującym styl gotycki, zawierającym oryginalne przedstawienia Sądu Ostatecznego, są *Godzinki Rohan*. Powstały w pierwszej połowie XV wieku z okazji zaślubin Karola Andegaweńskiego. Ich twórcą był anonimowy artysta, tzw. Mistrz Godzinek Rohan [12, s. 48].

Temat Sądu Ostatecznego można odnaleźć na dwóch iluminacjach. Jedna z nich przedstawia Syna Bożego, który powrócił na ziemię, aby osądzić żywych i umarłych. To Chrystus jest centralną postacią miniatury, co potwierdza zarówno jego wielkość w porównaniu do pozostałych postaci rozgrywających się scen, jak i również centralne miejsce w kompozycji. Pewnym novum i przełamaniem dotychczasowych schematów jest ukazanie Chrystusa z boku, co nadaje obrazowi charakter trójwymiarowości. Zbawiciel tronuje na tęczy, otoczony jest aureolą. W dłoniach trzyma atrybuty władzy, często widoczne na obrazach przedstawiających sąd ostateczny, czyli miecz i kulę. Ta ostatnia symbolizowała kosmos, a jej idealny kształt był odzwierciedleniem doskonałości boskiego stworzenia a także wszechobecności Boga [7, s. 57].

Z dłoni, stóp i boku Syna Bożego, a także ze skroni, na których spoczywa korona cierniowa, spływa krew. Widoczna jest także na Jego białych włosach i brodzie. Obraz ten w dużej mierze musiał być inspirowany Apokalipsą [1, Ap 1, 14], albo wizją proroka Daniela [3, Dn 7, 9-10].

Chrystus sędzia świata, Godzinki Rohan

Zmarły przed sądem Boskim, Godzinki Rohan

Czterej aniołowie dmą w trąby i za pomocą ich dźwięku, wzywają zmarłych na sąd ostateczny. U dołu iluminacji ludzie wstają z grobów. Wszyscy, bez względu na swój status społeczny, są nadzy. Niektórzy przewracają się i wpadają z powrotem do dołów. Jednej z postaci pomaga ubrany w białe szaty anioł i wskazuje jej drogę do zbawienia. Obraz ten odbiega od typowego schematu, gdzie następuje podział na wybranych i potępionych. Akt zmartwychwstania dzieje się u stóp Chrystusa. Grzesznicy boją się spojrzeć w jego oblicze. Z kolei zbawieni radują się na jego widok. Kolejnym przełamaniem schematu kompozycyjnego, jest brak deesis - nie ma tutaj Maryi Panny ani Jana Chrzciciela wstępujących jako orędowników. [14, s. 142], [9, s. 191].

W *Godzinkach Rohan* znajduje się także miniatura przedstawiająca sąd szczegółowy, zwany również sądem indywidualnym. Podsądnym jest tutaj mężczyzna, którego nagie zwłoki leżą na bogato zdobionym całunie. Naokoło porozrzucane są ludzkie czaszki i kości. Scena ta po raz kolejny podkreśla, że w obliczu śmieci wszyscy są równi, bez względu na status społeczny, czy majątkowy. [14, s. 145].

Od ust młodzieńca rozciąga się wstęga, przytaczająca łacińskie słowa Wulgaty z trzydziestego psalmu: *In manus tuas, Domine, commendo spiritum meum, redemisto me Domine, Deus veritatis* (Ojcze, w Twoje ręce powierzam ducha mojego). Właśnie te słowa powiedział umierający na krzyżu Chrystus. Nad nim unosi się Bóg – ponownie ukazany jest profilem, nie znajduje się w centrum obrazu, chociaż zajmuje jego znaczącą część. Jego postać wychyla się zza chmur. Siwe włosy Stwórcy i taka sama broda ponownie przywodzą na myśl ustęp Apokalipsy. Tym razem zamiast korony cierniowej, jego skronie zdobi królewska korona zwieńczona z tyłu nimbem w kształcie krzyża. Chrystus w ręce trzyma miecz i kulę ziemską. Na wstędze wychodzącej z jego ust można przeczytać francuski napis: *Pour tes Peches penitence feras. Au jour du Jugement aveques mois seras* (Jeśli uczynisz pokutę za swoje grzechy, będziesz ze mną w dniu Sądu Ostatecznego). Słowa te mają stanowić pocieszenie dla umierających, a także dla tych,

którzy wiodą ciężkie życie. Wieczysta zapłata w postaci zbawienia przyciągała wiernych, obiecując im, że po śmierci czeka ich lepszy los. [14, s. 146]

Przed obliczem Chrystusa Archanioł Michał walczy z diabłem o dusze umierającego człowieka. Dusza przedstawiona w postaci nagiego młodzieńca, znajduje się już w szponach diabła, uskrzydłonego potwora z ogonem i palcami zakończonymi pazurami. Archanioł Michał trzyma diabła za włosy i zamierza zadać mu śmiertelny cios mieczem, co wskazuje, że walka o ludzkie dusze trwa do samego końca. [8, s. 326].

Kolejnym dziełem, w którym ukazany został Sąd Ostateczny są piętnastowieczne *Godzinki Katarzyny von Kleve*. Miniatura ukazująca sądny dzień reprezentuje typowy układ deesis, gdzie Matka Boska wraz z drugim orantem starają się wstawić za grzeszny rodzaj ludzki. Chrystus znajduje się w centralnej części kompozycji. Tronuje na tęczycy, a z jego ust zdają się wychodzić miecz i lilia. Wedle słów Ezechiela, proroka Starego Testamentu, lśniący i naostrzony miecz jest znakiem sądu i zemsty boskiej [4 Ez 21,14-16] Święty Jan w swojej apokalipsie również wspomina o mieczu, który wychodzi z ust sędziego, galopującego na białym koniu, by sędzić wszystkie narody [2, Ap 19,11-15]. Lilia jest natomiast symbolem czasu łaski. Miecz wychodzący z ust Chrystusa skierowany jest w lewo w stronę potępionych, a lilia w prawo w kierunku zbawionych. U dołu iluminacji powstają z grobów wezwani na Sąd Ostateczny. Uniesione ręce w błagalnym geście oraz prerażenie na twarzach dodaje dramaturgii całej scenie. Podobną funkcję pełni otchłań piekielna, w której cierpią katusze skazani na wieczne potępienie grzesznicy. [11, s. 120]

Z kolei wyobrażenie sądu szczegółowego stworzył Jean Fouquet w *Godzinkach Etienne'a Chevaliera*. Ponownie centralne miejsce w kompozycji zajmuje Sędzia. Otoczony jest serafinami i unosi się w świetlistej mandorli nad klęczącym królem. Na pierwszym planie leży na ziemi nagi, mocno wychudzony nieboszczyk. Z kolei pod skorupą ziemską widać jak diabły męczą potępionych za pomocą różnych narzędzi tortur. Kontrast ubranego w dekoracyjną zbroję rycerskiego króla z wynędzniałym ciałem zmarłego, majestat boski i upiorność piekiel zawarto w jednej kompozycji, będącej ostrzeżeniem dla żyjących [6, s. 52]

Bardziej tradycyjny obraz Sądu Ostatecznego, nawiązujący do procesu sądowego,

Godzinki Katarzyny von Kleve

Godzinki Etienne'a Chevaliera

przedstawia miniatura z rękopisu Jana Mielota *Żywot i cuda Matki Boskiej (Vita et miracules de Notre Dame)* pochodzący z ok. 1456 roku. Proces toczy się w sali, gdzie na wspólnym tronie zasiadają Chrystus i Maria. Tutaj Matka Boża również została przez to miejsce szczególnie wyróżniona. Poniżej anioł podtrzymuje wagę. Jako oskarżyciel występuje diabeł trzymający kartkę z aktem oskarżenia albo listę grzechów podsądnego. Chwyta grzesznika, który błagalnie przyklęka składając ręce. Drugi z diabłów ciągnie do dołu szalę wagi. Anioł za plecami mężczyzny – ten który miał go zaprowadzić do raju – stoi nieruchomo w oczekiwaniu na ostateczny wyrok. Z boku stoją też dwaj mężczyźni uosabiający Sprawiedliwość i Prawdę [13, s. 121].

Motyw Sądu Ostatecznego był jednym najczęściej podejmowanych tematów w sztuce gotyckiej. Pojawiał się zarówno na monumentalnych dziełach sztuki, jak i tych niewielkich, przeznaczonych dla osób indywidualnych, np. w modlitewnikach. W nich ukazywany był zarówno sąd ogólny – nad całą ludzkością, jaki i szczegółowy, który odbywał się tylko i wyłącznie nad daną jednostką w godzinie śmierci, co było sprzeczne z oficjalną nauką kościoła. Mimo licznych sporów dogmatycznych, oba wizerunki sądów paradoksalnie współegzystowały ze sobą w średniowiecznym obrazie świata. Podobnie było z samą kompozycją przedstawień tego typu. Z reguły opierały się na tradycyjnym układzie, które nieco modyfikowały, nadając miniaturom oryginalny charakter.

Bibliografia:

1. Ap 1, 14
2. Ap 19,11-15
3. Dn, 7, 9-10
4. Ez 21,14-16
5. Baldock J., *Symbolika Chrześcijańska*, tłum., J. Moderski, Poznań 1994.
6. Brojer W., *Diabeł w wyobraźni średniowiecznej. Trzynastowieczne exempla kaznodziejskie*, Wrocław 2003.
7. Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990.
8. Karłowska-Kamzowa A., *Komu służyły moralitety Hieronima Boscha? Próba interpretacji treści tzw. Sądu Ostatecznego ze zbiorów wiedeńskich*, [w:] *Pauvres et Riches. Société et Culture du Moyen - Age aux Temps Modernes*, Warszawa 1992.
9. Kłębowski J., *Polska sztuka gotycka*, Warszawa 1983.
10. Mazurkiewicz R., *Deesis. Idea wstawiennictwa Bogarodzicy i św. Jana Chrzciciela w kulturze średniowiecznej*, Kraków 2002.
11. Minois G., *Historia piekła*, tłum. A. Dębska, Warszawa 1996.
12. Secomska K., *Mistrzowie i księżęta. Malarstwo francuskie XV i XVI wieku*, Warszawa 1989.
13. Zalewska-Lorkiewicz K., *Księżę ciemności: o średniowiecznych wyobrażeniach szatana*, Warszawa 1996.
14. Zlatohlávek M., Rättsch Ch., Müller-Ebeling C., *Sąd Ostateczny: freski, miniatury, obrazy*, tłum. A. Kleszcz, Kraków 2002

KRESILAS – PRZEDSTAWICIEL RZEŹBY GRECKIEJ OKRESU KLASYCZNEGO (450-425 P.N.E.)

Lukasz Majewski

*Uniwersytet-Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie
lukas.majewski@gazeta.pl*

Sztuka Grecji w V w. p.n.e. miała ogromny wpływ na wszystkie ważne ośrodki w regionie śródziemnomorskim (Rzym, Etruria). Jej oddziaływanie było znaczące nie tylko w epoce starożytnej, ale też w kolejnych stuleciach. Do stworzonych przez Greków norm estetycznych artyści powracali przez wieki, mimo okresów, które klasyce zaprzeczały. W latach 450-425 p.n.e. przypada rozwój tzw. stylu pięknego w sztuce greckiej, a sztuka klasyczna osiągnęła swój pełny wyraz we wszystkich dziedzinach, czyli w rzeźbie, reliefie jak i malarstwie wazowym. Ponadto czas ten stanowi „*apogeum ateńskiej dominacji w świecie greckim. Jest to okres tzw. imperium ateńskiego*” [4, s. 300]. Była to również tzw. epoka Peryklesa – najwybitniejszego polityka, który przeprowadził państwu ateńskiemu. Dzięki swojemu talentowi, zdolnościom erudycyjnym, kierował polityką ateńskiego polis przez prawie 30 lat. Przeprowadził liczne reformy, a także dał się poznać jako mecenas kultury i sztuki. Jego działania okazały się bardzo sprzyjające dla rozwoju i działalności wielu artystów. Jednym z ważniejszych przedstawicieli tego okresu był Kresilas [2, s. 234]

Kresilas [5, s. 389; 3, s. 345] (gr. *Kresilas*, łac. *Cresilas*) był rzeźbiarzem greckim działającym w V w. p.n.e. Urodził się ok. 480 p.n.e. w Kydonii na Krecie, ale jego rodzina wywodziła się prawdopodobnie z Eginy. Jego nauczycielem był Doroteos (informacja taka pojawiła się na inskrypcji znalezionej w Delfach). Według dawniejszych poglądów miał być uczniem Myrona lub spadkobiercą argińskiej szkoły Polikleta. Artysta ten, znany jest przede wszystkim jako portrecista Peryklesa. Pracował w wielu miastach, jednak głównie działał w Atenach [1, s. 250].

Kresilas należał bez wątpienia do najwybitniejszych artystów okresu pofidiaszowskiego. Jego twórczość miała niezwykle oryginalny charakter, ponieważ nie był związany z żadnym działającym wówczas ugrupowaniem, ani z żadną szkołą artystyczną. Początek działalności artysty przypada na połowę V wieku p.n.e. Okres pełnego rozkwitu kunsztu Kresilasa to lata 440-430 p.n.e.; zaś jego koniec przypada na ok. 420 r. p.n.e. Świadczą o tym liczne inskrypcje na bazach posągów, które dziś bardzo często są niestety jedyną oryginalną pozostałością po jego dziełach, która dotrwała do naszych czasów [6, s. 121].

Najwięcej informacji źródłowych

Perykles – rzymska kopia z II w.n.e. Wg
oryginału Kresilasa

odnoszących się do dzieł Kresilasa, dotyczy portretu Peryklesa, który zachował się w pięciu kopiach [9, s. 123]. Za najlepszą z nich uważa się kopię watykańską, choć za wierniejszą w układzie część badaczy wskazuje rzeźbę znajdującą się w British Museum, ze względu na odpowiednie ułożenie głowy - głowa odchyłona jest w niej w lewą stronę i odpowiada „*harmonii i rytmowi postaci opartej na włócznie*” [3, s. 345], bo w takiej pozycji miał być przedstawiony ów strateg ateński. Na jego głowie, zgodnie z panującym w V w. p.n.e. zwyczajem portretowania strategów, znajduje się hełm koryncki. Chociaż pewna dykteryjka przytaczała zupełnie inne wykorzystanie tego nakrycia głowy przez rzeźbiarza. Jego celem miało być ukrycie i zamaskowanie niekształtnej czaszki Ateńczyka:

„*Agarysta miała raz sen, że urodziła lwa i w kilka dni później wydała na świat Peryklesa. Było to dziecko normalnej budowy fizycznej poza tym, że miało głowę wydłużoną i niewspółmiernie dużą. Dlatego to na wszystkich prawie podobiznach Perykles przedstawiony jest z hełmem na głowie(...)*” [8, Żywot Peryklesa, 3]

Wizerunek Peryklesa autorstwa tego rzeźbiarza jest w wyrazie bardzo spokojny. „*Czysty w rysunku modelunek lekko wygiętej krzywizny warg powtarza się w opracowaniu oczu, a łagodnie zarysowany nos oraz dokładna symetria twarzy dają efekt pewnej intymności i głębokiej harmonii między formą i intelektem, podniesionymi do ideału portretu wybitnego męża stanu*” [2, 189]. Zapewne Kresilas, który nie zawahał się przedstawić w swoim dziele nawet fizycznego defektu Peryklesa, musiał go często widywać. Portret tego ateńskiego stratega powstał prawdopodobnie w wyniku wnikliwych obserwacji modelu, choć Perykles niewątpliwie nie pozował do tego portretu. Na uwagę zasługuje fakt, że wspomniane wydłużenie hełmu nie jest cechą wszystkich kopii (nie ma go np. replika berlińska), dlatego też badacze skonstruowali hipotezę, że hełm został dodany później przez jednego z kopistów [1, s. 251].

Na Akropolis ateńskiej znajdowały się jeszcze dwa posągi wotywnie autorstwa Kresilasa o czym świadczą odnalezione bazy pomników z dedykacją i sygnaturą tego artysty. Jeden z nich ustawiony był w pobliżu Propylejów i ukazywał rannego wojownika. Motyw ten był wówczas niezwykle popularny, o czym świadczy figurka z Modeny jak i również liczne powtórzenia w malarstwie wazowym. Jak podaje Pliniusz Starszy: „*Krezylas [stworzył] Rannego w chwili konania (oglądając figurę można się domyślić ile jeszcze życia rannemu pozostaje!)*”. [7, *Sztuka brązownicza*, XXXIV, 73-5]. Dziś posąg ten identyfikowany jest z ugodzonym strzałą i upadającym *Diitrefesem*. Drugi z posągów to ekswota Pyresa, syna Polimmetosa, dla Pallady Tritogenia [1, s. 252].

W Hermionie w Argolidzie została znaleziona inskrypcja z sygnaturą rzeźbiarza, odnosząca się do posągu konia lub krowy - ekswota ofiarowanego przez Aleksjasa Demeter chtonicznej. Na bazie pomnika znajdują się ślady po czterech umocnieniach, co pozwala przypuszczać, że ofiarowano rzeźbę konia lub krowy, o czym świadczyć ma rozstawienie otworów. Kolejny podpis Kresilasa odnaleziono w Delfach, w alfabecie jońskim. Natomiast w Pergamonie, na fragmencie wazy widnieje sygnatura artysty, przy czym krój liter świadczy o hellenistycznym pochodzeniu podpisu. Istnieje pogląd, że przeniesiono tu oryginalne dzieło artysty lub ustawiono kopię hellenistyczną, a na nowej bazie posągu dodano podpis informujący o autorze rzeźby [1, s. 253].

Około 430 r. p.n.e. odbył się konkurs, w którym stanęło 3 rzeźbiarzy: Fidiasz, Poliklet i Kresilas. Artyści mieli stworzyć ranną Amazonkę dla świątyni Artemidy w Efezie [9, s. 102]. Jak podaje Pliniusz Starszy: „*Otóż najznakomitsi, choć różni wiekiem, stanęli nawet do konkursu: rzeźbili Amazonki. W momencie przekazywania ich do świątyni Diany Efeskiej postanowiono wybrać taką, która okaże się najlepszą zdaniem samych artystów wtedy obecnych (...) trzecia Krezylasowa*”. [7, *Sztuka brązownicza*, XXXIV, 51-3].

Rywalizacją wygrał Poliklet, drugie miejsce zajął Fidiasz, a trzecie zdobył Kresilas. Oryginały rzeźb nie zachowały się do czasów współczesnych, ale znanych jest wiele różnych Rannych Amazonek z późniejszych okresów. Historycy sztuki wyodrębnili z nich trzy typy rzeźb, które mogły być wynikiem rywalizacji. Najprawdopodobniej widoczna z lewej strony wersja Rannej Amazonki była wzorowana na dziele Fidiasza, środkowa na dziele Kresilasa, a pierwsza z prawej na rzeźbie Polikleta [4, s. 301].

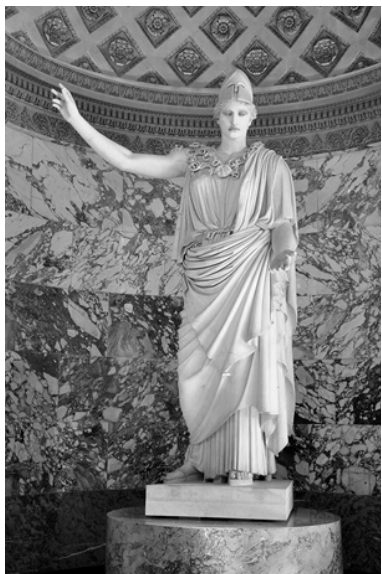

Ranna Amazonka

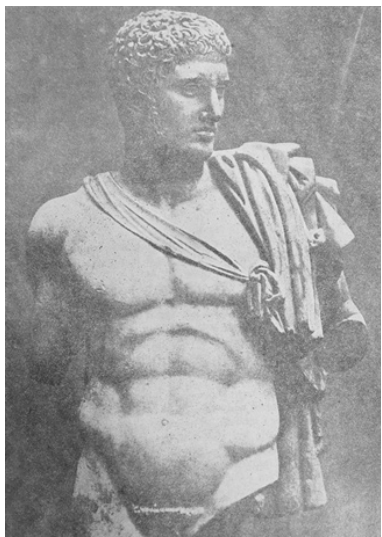
Z działalnością Kresilasa część badaczy łączy kilka innych rzeźb, z właściwie kopii oryginałów z okresu klasycyzmu: *Atenę Velletri*, *Diomedesa*, *Meduzę Rondanini* oraz *Atletę* z Pertworth czy *Dianę Ariccia* jednak w wielu wypadkach ich atrybucja jest niepewna [9, s. 103]. Posągi te posiadają pewne cechy wspólne, jak np. prostopadłe zmarszczki nad nosem, czy czysto zarysowany wykrój warg z opuszczonymi do dołu kącikami, jednak posiadają one więcej elementów, które historycy sztuki przywykli nazywać polikletowskimi.

Wymieniona wcześniej Atena z Velletri to klasyczny, marmurowy posąg bogini w hełmie. Wszystkie zachowane posągi tego typu są rzymskimi kopiami z I wieku. Kształt twarzy, a także jej rysy w dużej mierze odzwierciedlają najśłynniejsze dzieło Kresilasa - popiersie Peryklesa w hełmie znajdujące się w w British Museum. Odnaleziono wiele starożytnych kopii Ateny z Velletri, ale najbardziej znany jest egzemplarz o wysokości 3,05 m znaleziony w ruinach rzymskiej willi w winnicy niedaleko Velletri w 1797. Posąg ten znajduje się obecnie w Luwrze [1, s. 250].

Kresilasowi przypisuje się również portret Anakreonta, choć większość badaczy uważa, że autorem tego dzieła jest Fidiasz, a także portret Ksantipposa, ojca Peryklesa [2, s. 253]. Na koniec należy dodać, że twórczość tego artysty była wyidealizowana gdyż, jak

Atena z Velletri

Diomedes, ok. 440-430 r.p.n.re

pisze Pliniusz Starszy: „*ludzi szlachetnych umiał zrobić jeszcze szlachetniejszymi*” [7, *Sztuka brązownicza*, XXXIV, 73-5].

W okresie klasycznym nastąpiła rewolucja rzeźby greckiej. Niewątpliwym wpływem na sztukę miało wprowadzenie demokracji i koniec kultury arystokratycznej. Na ten czas przypada okres działalności najbardziej znanych greckich artystów. Wśród nich był Kresilas – autor słynnego portretu Peryklesa. W tymże czasie nastąpiły zmiany w stylu i funkcji rzeźby. Ogromny wzrost umiejętności greckich artystów miał wpływ na przedstawianie kompozycji postaci ludzkich. Pozy posągów stały się bardziej naturalne i zawierały w sobie wewnętrzną dynamikę. Efekt ten rzeźbiarze osiągnęli dzięki znajomości ciała ludzkiego i obserwacji gry mięśni podczas ćwiczeń atletycznych. Styl ten nie miał jeszcze charakteru realistycznego, lecz dość mocno idealistyczny. Niestety klasyczne dzieła greckie zachowały się jedynie w wersji rzymskich kopii.

Bibliografia:

1. Bernhard M. L., *Sztuka grecka*, Warszawa 1981.
2. Bernhard M. L., *Sztuka grecka V wieku p.n.e.*, Warszawa 1970.
3. *Encyklopedia sztuki starożytnej. Europa, Azja, Afryka, Ameryka.*, wstęp K. Michałowski, Warszawa 1974.
4. *Historia starożytna*, red. M. Jaczynowska, Warszawa 2002.
5. *Mala encyklopedia kultury antycznej A – Z*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1973.
6. *Mala encyklopedia kultury świata antycznego*, red. K. Kumaniecki, K. Michałowski, L. Winniczuk, T. 1-2., Warszawa 1958-1962
7. Pliniusz Starszy, *Historia naturalna*, oprac. I. i T. Zawadzcy, Wrocław-Kraków 1961. *Sztuka brązownicza*, XXXIV, 73-5
8. *Plutarch z Cheronei, Żywoty sławnych mężów*, przeł. M. Brożek, Wrocław 1953. *Żywot Peryklesa*, 3;
9. *Słownik artystów starożytności: architektura, rzeźba, malarstwo, rzemiosło artystyczne*, red. J. A. Ostrowski, Katowice 1994.
10. Żmudziński M., *Świat starożytny i jego cuda*, Wrocław 2003.

PEDAGOGY

ДО ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ БАТЬКІВ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ КУЛЬТУРИ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Григоренко Галина Іванівна,

к. пед. наук, доцент,

Запорізький інститут післядипломної педагогічної освіти,

galinagr070947@gmail.com

Курінна Алла Феліксівна,

к. пед. наук, доцент, Запорізький національний університет

Felixsovna@i.ua

Погрібняк Ніна Василівна,

старший викладач,

Запорізький інститут післядипломної педагогічної освіти

ninapo1959@gmail.com

Відомо, що культура поведінки з грошима – це частина загальної культури людини, важлива мета сучасної освіти. Таким чином, виникає об'єктивна необхідність у залученні до фінансової культури дітей вже з дошкільного віку. Дошкільний вік є найбільш продуктивним щодо можливостей закласти основи таких значущих індивідуально-психологічних особливостей особистості як ощадливість, відповідальність, чесність, цілеспрямованість, працелюбність тощо. Дитина повинна відкрити для себе, усвідомити і засвоїти основи фінансової грамотності, що важливо для її фінансового добробуту у майбутньому дорослому житті.

В освітньому напрямку «Дитина в соціумі. Соціально-фінансова грамотність» Базового компонента дошкільної освіти зазначено, що дитина виявляє інтерес до грошей та демонструє інтерес до світу фінансів, має особистісне розуміння соціально-фінансових взаємозв'язків у родині, демонструє сформованість уявлень про заощадження; самостійно (у присутності або із незначною допомогою дорослого) робить невеликі покупки, планує власний бюджет [1].

Необхідність упровадження основ фінансової культури розглянуто в сучасних дослідженнях (Н. Гавриш, Н. Грама, А. Граф, Г. Григоренко, Р. Жадан, С. Іванчук, А. Курінна, Л. Лохвицька, Н. Погрібняк, А. Сазонова тощо).

Але не кожна родина приділяє достатню увагу питанням щодо фінансової освіти дитини, не усвідомлює її необхідності. Досвід свідчить про часто байдуке ставлення батьків до поміркованого вибору товарів для своєї родини, своїх дітей. Так, батьки у крамницях, купуючи товар, не звертають увагу на ціну, не пояснюють, що таке дорого-дешево, вигідно-невигідно. Діти часто не розуміють, для чого потрібні гроші і що їх можна заробити трудом. Вони повинні зрозуміти, що потреби людини

безмежні, а можливості для їх задоволення – обмежені, вчитися співвідносити свої бажання та можливості родини їх задовольнити.

Саме батьки можуть навчити дитину робити правильний вибір, орієнтуючись на гроші родини. Дитині треба пояснити, що справді необхідно їй чи членам родини, щоб хотілось би купити, тобто привчати дитину співвідносити свої бажання з фінансовими можливостями родини.

Фінансова освіта дитини має ґрунтуватися на реальному життєвому досвіді, який діти отримують у повсякденному житті. Говорячи про середовище навчання і можливості, варто брати до уваги фактор навколишньої атмосфери дому і суспільства, яка впливає на розвиток дитини.

У Базовому компоненті дошкільної освіти зазначено шляхи підтримки батьками процесу формування фінансової грамотності у дитини:

- спонукання дитини до більшого самопізнання і впевненості у собі, власних можливостях;

- використання різних виховних дій з метою навчання дитини цінувати і захищати матеріальні та нематеріальні цінності, виховання заощадливості;

- залучення дітей до планування витрат, сімейного бюджетування як засобу формування свідомого і відповідального ставлення до фінансів;

- проведення розмов, бесід, спрямованих на розвиток дитячої соціальної і фінансової ініціативності та лідерських якостей [1].

Програма «Афлатот» – програма соціальної та фінансової освіти дітей дошкільного віку від 3 до 6 років (у межах Меморандуму про співпрацю у сфері дошкільної освіти між Міністерством освіти і науки України та міжнародною фундацією «Aflatoun International») також визнає значущу роль сім'ї у формуванні соціальної та фінансової грамотності. Залучення батьків розглядається як важлива складова програми. Сім'я – це часто перший учитель, який має величезний вплив на формування фінансових і соціальних знань дитини, її поведінку. Враховуючи, що діти цієї вікової групи схильні наслідувати, батьки розглядаються як важливі дійові особи та помічники вихователя в формуванні у дітей фінансових понять. З цією метою навчальна програма пропонує ряд додаткових занять, щоб розповісти батькам про ті поняття, які вивчають діти і, таким чином, залучити їх в структуру плідної взаємодії [2].

Батьки повинні бути партнерами вихователя в наданні освіти.

Так, алгоритм формування навичок фінансової грамотності дітей старшого дошкільного віку може мати наступний вигляд:

1. Праця. Для чого всі люди повинні працювати?

Дати уявлення про працю, її роль в житті людей. Пояснити, що багато з того, що оточує дитину, є результатом спільної праці людей. Продовжити знайомство дітей з різними видами праці (фізична та розумова). Показати взаємозалежність різних видів праці, їхні кінцеві результати. Виховувати повагу до людей праці.

2. Що таке гроші? Для чого потрібні гроші?

Дати уявлення про гроші, показати їхню сутність та значення для життя людей, перш за все родини. Розширити уявлення про грошові одиниці України та інших країн. Довести, що за гроші купуються лише товари та послуги,

Навчити зоставляти ціну товару з кількістю наявних грошей при покупках в магазині чи на ринку. Дати уявлення про те, що результати праці людей оплачуються грошима, які треба заробляти (зарплата). Формувати навички раціонального споживача.

3. Де зберігаються гроші?

Дати уявлення про те, що гроші, як і всі речі (одяг, взуття, посуд, іграшки тощо) повинні зберігатися на певних місцях. Гроші зберігаються в гаманці, сейфі. Гаманцем може бути банківська картка, скільки грошей поклали, стільки там і буде. Прогулянка до банкомата

4. Купуємо, продаємо і обмінюємо

Пояснити дитині різницю між потребою і бажанням. Формувати уявлення про поняття – дорого-дешево, вигідно-невигідно. Виховувати уміння робити вибір.

5. Виграчаємо розумно, заощаджуємо, зберігаємо

Формувати навички накопичення та збереження Формувати потребу зберігати свої речі, економити, поділитися. прийти на допомогу.

Отже, участь батьківської спільноти щодо формування фінансової культури в дітей старшого дошкільного віку як педагогічна проблема набуває ваги та потребує її подальшої розбудови на рівні сучасної методології з урахуванням кращого вітчизняного та світового науково-педагогічного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базовий компонент дошкільної освіти : наказ Міністерства освіти і науки від 12.01.2021 р. № 33. URL : <https://cutt.ly/eKfyafH> (дата звернення: 14.03.2022).

2. Макарікова С.А. Упровадження програми «Афлатот» – один із шляхів формування у дітей старшого дошкільного віку соціальної та фінансової грамотності. URL : <https://cutt.ly/NKfyrP6> (дата звернення: 24.04.2022).

INTERNET IN EDUCATION-INTERNET SAFETY ISSUES AND ELEMENTS OF EDUCATION IN THIS AREA

Mikulska Natalia

Pedagogical University of Cracow

nmikulska1999@gmail.com

Access to the Internet is ubiquitous nowadays. This access is available not only to adults, but also fortunately or not children. From an early age, children are used to “glowing screens” and younger and younger children learn how to use these modern benefits of the 21st century. In the past, there were not so many problems related to the Internet and the activity of children in it, because the Internet itself was not available to everyone, not every home had a computer at all, and you could only dream about the Internet on your phone. Due to the rapid dynamics of technological change, we were able to forget for a while that with the increase in access to the Internet and the development of this technology, children began to use it more freely and more often. Along with the wider access to the Internet, content and various types of threats have started to appear there, from which children should be protected. Hence, it is very important to educate on this subject from an early age.

I think that at the beginning it would be necessary to systematize the conceptual issues a bit. What is this broadly understood internet at all? According to the Central Statistical Office, it is “A global computer network consisting of millions of local networks and individual computers from all over the world, based on the TCP / IP communication protocol. The following services are available within the Internet: WWW, electronic mail,

FTP (File Transfer Protocol). ” [6.]. As I have already indicated, an increasing number of the Polish population enjoys access to the Internet. We can see this in various graphs showing the statistics on this topic. We can see it perfectly in the following summary of the results collected over the years from 2016 to 2021 [7.]:

(The summary of statistical results comes from the website:
<https://raportstrategiczny.iab.org.pl/raport/dostep-do-internetu-w-polsce/>)

As we can easily see, already last year, in most households, citizens have access to the Internet. More interestingly, as many as 99.7% of households with children have access to the Internet. From the cited data, we can easily conclude that the vast majority of children in Poland have access to the Internet, and thus not only the benefits of the Internet, but also many dangers and dangers. Over time, the Internet has ceased to serve adults, but also children, only to receive news and new information, or to learn and search for knowledge. It has become, as it were, the seat of many attractive social networks, platforms with games and various websites. Naturally, all these benefits have become very attractive for children and adolescents, they have also become something obvious and something that everyone should have, such as a Facebook account, which is set up by children of different ages, often for those who are not allowed by looking at the platform’s regulations. As adults, parents and teachers, we must be aware of the dangers awaiting children on the Internet, where they can find them, but most of all - how to protect them from it. Children are naturally more vulnerable to the dangers of these modern blessings, and we as adults are more aware of them. Children do not have so much experience in life, they are more trusting and naive, which makes them more likely to be subjected to cyberbullying [1. S. 375]. What is cyberbullying? According to Wikipedia, it is the use of violence through: persecution, intimidation, harassment, mocking other people using the Internet and electronic tools such as: SMS, e-mail, websites, discussion forums on the Internet, social networks and others. A person committing such acts is referred to as a stalker [11.]. A characteristic feature of cyberbullying is higher anonymity than in the traditional form of violence. It allows the perpetrators to feel the illusion of impunity. This, in turn, may encourage violent activity. Cyberbullying is characterized by continuity (usually it does not end with a one-off event) and the speed of dissemination of information / materials directed against its victim and their availability [6.]. Cyberbullying is characterized by a specific dynamic - it is difficult to prevent certain crimes or abuses because newer and newer methods and threats keep appearing. Therefore, it is important that the teacher continues to educate himself in this topic [2. S. 58].

Cyberbullying manifests itself on various levels and is directed in different ways, it is worth quoting the most popular types and their short definitions:

Flaming: sending aggressive, vulgar messages about a specific person to a group or to a group by e-mail or other form of text communication.

Online bullying: Repeatedly sending offensive email or other text messages to the person being bullied.

Cyberstalking: Online threatening bullying.

Discredit: sending or posting false, defamatory, cruel information about a specific person to others.

Impersonating someone: Impersonating a specific person and sending or posting information on their behalf online in order to degrade them.

Exclusion: cruelly excluding someone from your online group.

Cyberbullying is a special form of mobbing. It is a relatively new phenomenon,

usually defined as a form of mobbing expressed through media and communication devices such as mobile phones, e-mail and the Internet (e.g. social networks, websites and blogs) [3. S. 87].

I will give now some numbers that shows how big problem is cyberbullying. Over 20% of tweens have been exposed to cyberbullying in one way or another. Results confirm that many tweens are experiencing cyberbullying. More numbers on the chart below:

[12.]

Report from this book presents us the findings of a nationally representative survey of 1,034 9 to 12-year-olds about their experiences with cyberbullying, school-based bullying, helping behaviors, and technology use. Its purpose is to provide a macro look at the behaviors of tweens today, understanding that phones, games, and social media play a role in their lives and, consequently, affect their interactions, relationships, health, and wellbeing. We can see that this problem is really big and start to increase to many students. Its sad that there is some barriers and that students don't help each other's all the time when they see that someone is starting to hurt another one. On the chart we can see some numbers and barriers which are reason for them to not help each other.

Effective prophylaxis from an early age should be introduced by parents, but often this aspect is neglected - parents are not aware of the threats lurking on the Internet, they do not know what harm can happen to their child. Therefore, we teachers should conduct educational lessons for children in the early years, and even in kindergarten, but also raise this topic during meetings with parents. During parent meetings or other organized meetings, we should educate parents about cybersecurity. Thanks to this, we are able to educate parents about online safety, they will be able to consciously act for the welfare and protection of their children, and our didactic activities supplemented with their willingness and work will certainly be more valuable and effective for children. We, as teachers, should also make our students aware of Internet safety during the course of the classes. If some teachers are not fully aware of all these important aspects, which are constantly being supplemented with new ones because these are technologies that are still under development, then you can use widely available and free materials. Thanks to the Internet, the teacher has access to such content and materials, thanks to which he can not only learn about this topic, but also download various materials that are attractive to children and conduct interesting lessons, e.g. using a multimedia board and the aforementioned materials. Such classes will certainly be attractive for children, and the content provided will reach them, the use of modern media will interest the student and we hope that they will sensitize children to these dangers and to be cautious on the Internet. Here are just a few of the many online materials I have found that are free and available to any teacher or parent who is willing:

<https://edukacja.fdds.pl/course/view.php?id=380>

<https://www.cyfrowobezpieczni.pl/strefa-nauczyciela/biblioteka-materialow/wszystkie>

<https://cybernauci.edu.pl/materialy-edukacyjne/nauczyciele/>

<https://www.gov.pl/web/baza-wiedzy/materialy-do-cyberlekcja>

<https://bezpiecznaszkola.men.gov.pl/tematy/promujemy-bezpieczenstwo-w-sieci/materialy-5/>

And many others - all of them are available at the teacher's fingertips, all they need is their willingness and time to complete the lessons. There are also many educational projects run by the government, but also by an independent foundation or organization. Some of them are posted above. As you can see, it is not difficult to be able to get to

these valuable materials these days. The Internet is open to us and just waiting for our wishes. Thanks to our commitment, we can protect our students from many risks related to the use of the Internet. Research results show that even young people have seen far too much on the Internet. More than half (54.4%) of the young people surveyed had contact with dangerous content on the Internet. Almost every third (31.8%) saw real scenes of cruelty and violence online, and every fourth - content related to the methods of self-harm (26.1%), pornographic materials (25.2%) or encouraging to offend others or discriminating (23.9%). Slightly fewer people encountered content promoting eating disorders (19%) or presenting ways of committing suicide (15.8%). The least frequently young people encountered materials encouraging to use drugs (8.0%) [4. S. 23]. As you can see, the results of these studies are not very optimistic, unfortunately, the Internet is open to children and they have full access not only to educational and valuable content, but also to age-inappropriate content or content that can be considered scandalous or offensive. even stimulating to legally prohibited acts and dangerous to their life and health. Teachers should often talk and make students aware of the safe use of the Internet, supplement or provide knowledge that their parents did not give them. These activities should also be transferred to education for parents, thanks to which conscious parents may reflect and impose certain restrictions on children or their mobile devices, which will be a kind of shield for children against this bad and inappropriate content.

Another very important aspect when it comes to the dangers of using the Internet by children is addiction. Internet addiction, otherwise known as network addiction or problematic use of the Internet. This phenomenon is not classified by the WHO in the DSM-5 or ICD-11. Internet abuse is defined as “behavior characterized by a loss of control over the use of the Internet. It can lead to isolation and neglect of various forms of social activity, learning, active recreation, personal hygiene and health ” [5. S. 121]. It only includes addiction to games, which does not cover all the problems and complexity of this problem. In order to diagnose the disorders discussed above, symptoms were distinguished by the precursor of Internet addiction activities - Kimberly Young, she states that having five of the above-mentioned symptoms may indicate addiction of the diagnosed person. I think it is worth quoting them and considering yourself and your approach to using the Internet, your pupils or simply your relatives. Here they are:

1. preoccupation with the Internet;
2. increasing the amount of time spent in the virtual world in order to achieve satisfaction;
3. Lack of control over spending time on the Internet;
4. experiencing feelings of depression, anxiety, or irritability when curtailed Internet access;
5. Inability to plan the time spent in the network;
6. social and personal problems due to strong involvement in the virtual world;
7. lying to relatives in order to conceal preoccupation with the Internet;
8. Internet as a form of escape from difficulties, problems and unpleasant emotional states. [4. S. 8]

In this matter, apart from making children aware of how easy it is to become addicted to the Internet that is attractive to them, you should also carefully observe them and possibly pay attention to children who indicate addiction with their behavior. In such a situation, the problem should be signaled to the parents or the school psychologist. The teacher should also show students the attractiveness of interacting with other peers “live”, develop their extracurricular interests so that they have time and a chance to break away from the virtual world.

At the end I want to show you chart above that show us how our problem-cyberbullying effects on the tweens. It really affects their life, they started to feel bad about themselves, start affect on their friendship, schoolwork or even physical health which is really hard to see that young people need to fight with someone in the internet and lose physical health as a result. I think that there is more effects but not everyone want to share their sad experience.

To sum up, despite the obvious good flowing to us from the Internet, it should be treated with distance. Parents and we teachers should be especially sensitive, because we are responsible for the safety of our children not only at school and in the yard, but also online, since it has become a kind of playground, only online. Due to their nature, children are exposed to this destructive influence of the Internet, which is why they require special protection. We must not let bad people on the Internet take advantage of their childish naivety. Teachers should be vigilant and conduct a number of educational lessons on these topics because the Internet has become our everyday life - just as you should mention the principles of safe use of road traffic and pedestrian crossings, you also need to signal them the rules of safe use of the Internet so that they are not victims of cyberbullying whether they fell into the trap of addiction to him. It is also important to make parents aware of this issue - many of them are still unaware of all these risks because when they grew up, the Internet did not exist or was in a very limited form compared to today. I think that a number of preventive measures and the involvement of parents in these activities can have a real impact on the safety of children on the Internet and protect them, or at least most of them, from dangers.

BIBLIOGRAPHY:

1. Filipek A., Dziecko w kontekście zagrożeń Internetu, [w:] Wielowymiarowość przestrzeni życia współczesnego dziecka, J. Izdebska, J. Szymanowska (red.), Białystok 2009, s. 375-385.
2. P. Lubiewski, Szczególna dynamika zmian współczesnych zagrożeń w sferze bezpieczeństwa publicznego na przykładzie cyberprzestrzeni, [w] Zeszyty naukowe SGSP, Rok 2020, Tom 76
3. V. Lubkina, G. Marzano, Cyberprzemoc, [w] Zagrożenia cyberprzestrzeni kompleksowy program dla pracowników służb społecznych, pod red. J. Lizut, Warszawa 2014.
4. K. Makaruk, J. Włodarczyk, P. Skoneczna, Problematiczne używanie internetu przez młodzież. Raport z badań, Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę, Warszawa 2019.
5. J. Jarczyńska, Problematiczne używanie Internetu przez młodzież i młodych dorosłych – przegląd narzędzi do przesiewowej oceny tego zjawiska, [w] Przegląd Pedagogiczny 2015, s. 119-136
6. <https://stat.gov.pl/meta/informacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/1800.pojecie.html>
7. <https://raportstrategiczny.iab.org.pl/raport/dostep-do-internetu-w-polsce/>
8. https://rodzice.fdds.pl/wiedza/jak-wprowadzic-dziecko-w-temat-bezpieczenstwa-w-sieci/?gclid=CjwKCAjwzeqVBhAoEiwAOrEmzX-m8O2MtfMK1mXcnthuWOB104GOM0bjn4CsFBf60X20VKcjXcddqhoCnHoQAvd_BwE
9. <https://nowy-sacz.policja.gov.pl/kn/prewencja/jak-unikac-zagrozen-por/2106,Niebezpieczny-Internet.html>
10. <https://www.gov.pl/web/baza-wiedzy/bezpieczenstwo-twojego-dziecka---zagrozenia>
11. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Cyberprzemoc>
12. J. W. Patchin, Ph.D. Sameer Hinduja, *tween cyberbullying in 2020*, Cyberbullying research center, 2020.

TRANSFORMACJA PLACÓWEK OPIEKUŃCZO-WYCHOWAWCZYCH WOBEK WYZWAŃ WSPÓŁCZESNEGO ŚWIATA

mgr Rutkowski Jarosław

Doktorant Uniwersytetu Gdańskiego, Wydział Nauk Społecznych,

jaroslaw.rutkowski@phdstud.ug.edu.pl

Wstęp

Warto wskazać, że w gminie gdzie funkcjonują szkoły, instytucje kultury, instytucje kultu religijnego, działają także instytucje pieczy zastępczej. To właśnie w ramach instytucjonalnej pieczy zastępczej znaczącą rolę pełnią placówki opiekuńczo-wychowawcze. To całodobowe instytucje, gdzie kierowane są dzieci na podstawie postanowienia sądu w wyniku rozpoznania w środowisku rodzinnym stanu zagrożenia dobra dziecka, w szczególności zagrożenia jego zdrowia lub życia [1]. Jednocześnie wobec braku w gminie skutecznych sposobów wsparcia rodzin z problemami opiekuńczo-wychowawczymi, nieporadności z tym związanych instytucji systemu pomocy społecznej, oświaty, poradnictwa psychologiczno-pedagogicznego, podmiotów kościelnych, oraz przy braku troski środowiskowej wspólnot lokalnych o wzmacnianie kompetencji rodzicielskich wśród mieszkańców, pozostaje skierować uwagę na sposoby funkcjonowania zastępczej instytucji wobec rodziny – instytucji placówki opiekuńczo-wychowawczej.

Dlatego funkcjonowanie placówek opiekuńczo-wychowawczych w gminach wymaga uważnego namysłu i troski o rozwój sprawczości, podmiotowości najmłodszych obywateli gminnych wspólnot lokalnych. Doświadczać życia w gminnej wspólnocie, doświadczać bycia-u-siebie w gminie otwartej na nowe rozwiązania niedyrektywne, konceptualne to wciąż ważny postulat do zrealizowania. Z różnych powodów życie w gminie nie jest łatwe dla mieszkańców będących na uboczu spraw wspólnoty lokalnej, szczególnie dla dzieci i młodzieży skierowanych do placówki opiekuńczo-wychowawczej. Lęki, stereotypy, brak dialogu obywatelskiego, brak współtworzonej z mieszkańcami optymalnej oferty wsparcia, brak przyjaznej infrastruktury gminnej wyznaczają dodatkowo trudne warunki życia. Szczególnie osoby małoletnie pozostają często w wydzielonych przestrzeniach szkolnych, instytucjonalnych, publicznych skierowani do swoistych rezerwatów, nie mając warunków do bycia-u-siebie w gminie. Można dodać za Martą Kosińską, że „kategoria rezerwatu służy do określania przestrzeni wydzielonej, chronionej i kontrolowanej, w której obowiązują ścisłe zasady normatywne, regulujące możliwe sposoby życia znajdujących się w nim mieszkańców” [2, s. 91].

Dlatego sprawa transformacji placówek opiekuńczo-wychowawczych, odnowy ich sposobu działania jest kluczowa dla dobrostanu wychowanków, ich widzialności i słyszalności w gminie oraz budowania czułego oblicza gminy. Olga Tokarczuk wyjaśnia, że „czułość jest sztuką uosabiania, współodczuwania. Czułość personalizuje to wszystko, do czego się odnosi, pozwala dać temu głos, dać przestrzeń i czas do zaistnienia, i ekspresji. Pojawia się tam, gdzie z uwagą i skupieniem zaglądamy w drugi byt, w to, co nie jest *ja*” [3, s. 287-288].

Celem artykułu jest refleksja teoretyczna nad działaniami placówek opiekuńczo-wychowawczych na rzecz wsparcia dzieci i młodzieży w perspektywie ich sprawczego działania, aktywności kreacyjnych w gminie. Proponowane rozważania w zakresie transformacji instytucji pieczy zastępczej, tworzenia zaangażowanych działań we wspólnocie lokalnej są propozycją współmyślenia o wyzwaniach współczesnego świata.

Wyzwania współczesnego świata

Wobec współczesnych wyzwań naszego świata należy zwrócić uwagę na trzy obszary problemowe, które splatają uwagę i działania wielu mieszkańców naszego świata. Są to procesy migracyjne, zmiany klimatyczne i „schorowana” demokracja. Wszystkie one żywo wpływają na kondycję egzystencjalną mieszkańców wielu gmin, miast. Dotyczy to także najmłodszych obywateli gmin, którzy bez względu na funkcjonowanie w środowisku rodzinnym lub zastępczym doświadczają zmian życia gminy, miasta w zakresie migracji ludzi, destrukcji klimatu, skostniałej demokracji oraz postaw wobec tych zagadnień swoich rodziców, opiekunów oraz swoich rówieśników.

Życie wielu mieszkańców świata jest nadal zagrożone, o czym świadczą pełne obaw przekazy medialne, przepełnione doniesieniami o konfliktach zbrojnych, turbulentnych skutkach zmian klimatu oraz kryzysie migracyjnym. Warto podkreślić, że „masowa migracja nie jest w żadnym razie zjawiskiem nowym. Towarzyszy bowiem nowoczesności o jej zarania, jako że nasz „nowoczesny sposób życia tworzy grupy „ludzi zbędnych” – lokalnie *nieużytecznych* nadmiernie i bez szans na zatrudnienie, odrzucanych z powodu niepokoju, konfliktów i sporów wywołanych przemianami społecznymi, politycznymi i następującymi po nich walkami o władzę. Dodatkowo ponosimy obecnie konsekwencje głębokiej destabilizacji Bliskiego Wschodu, która jest efektem chybionych, krótkowzrocznych, jałowych działań politycznych i interwencji militarnych podejmowanych przez siły Zachodu” [4, s. 9-10].

„Jednakże w naszych coraz silniej zderegulowanych, policentrycznych i niespójnych czasach nieustająca ambiwalencja miejskiego życia nie jest jedynym czynnikiem sprawiającym, że na widok bezdomnych przybyszów czujemy niepokój i strach. Nie tylko ona rozbudza niechęć i popycha do przemocy, do używania, nadużywania i wykorzystywania aż nadto widocznej, smutnej, bezsilnej nędzy i tragedii migrantów” [4, s. 17]. Warto podkreślić, że kluczową rolę odgrywa kondycja egzystencjalna mieszkańców, którzy doświadczają codziennego życia w gminie. W naszych gminach, miastach wciąż wiele jest lęków, obaw wobec Innych [5], w tym wobec migrantów. Ryszard Kapuściński wskazuje, że „doświadczenie ludzkie dowodzi, że w pierwszym momencie, w pierwszym odruchu człowiek reaguje na Innego z rezerwą, powściągliwie, nieufnie, a nawet wrogo” [6, s. 59].

Dlatego „jednym z najtrudniejszych wyzwań w kształtowaniu przestrzeni miasta jest zapewnienie warunków (przyp. - J.R.) zarówno do spotkania z innym, jak i do odnalezienia poczucia zakorzenienia i wspólnoty, tworzenia miejsc, gdzie wspólnota nie będzie oparta na zamknięciu i lęku przed innymi, nie będzie wiązała się ze strachem ani wykluczeniem, a każdy będzie mógł odnaleźć właściwe dla siebie proporcje prywatności i przynależności” [7, s. 86]. Jednocześnie Józef Tischner podkreśla, że „spotkanie z „innym” wydarza się na płaszczyźnie dialogicznej” [8, s. 8]. Wyjaśnia, że „doświadczamy innego, dochodząc do świadectwa, spotykając go. Spotkać to coś więcej niż mieć świadomość, że inny jest obecny obok mnie lub przy mnie. Spotkanie jest wydarzeniem. Spotkanie pociąga za sobą istotną zmianę w przestrzeni obcowania” [9, s. 19]. „Istotę tego obcowania stanowi pojęty egzystencjalnie dialog dobrej woli” [9, s. 19]. Wydobyć tę witalną siłę dialogu na forum wspólnoty lokalnej to wyzwanie dla współczesnej gminy, miasta.

Krzysztof Czyżewski przypomina, że „tylko przekraczając siebie, człowiek pozostaje sobą. Nie byłoby to możliwe, gdyby nie wyobraźnia dialogu, która jest jak ścieżka wyprowadzająca człowieka poza horyzont własnego ja, ku spotkaniu” [10, s. 67]. Kiedy pozwolimy na pracę wyobraźni dialogu „Inny jest częścią nas i częścią wspólnoty, do której czujemy się przynależni. Inny, o którym tutaj myślimy, nie może być nieobecnym, kimś nam obojętnym” [10, s. 67]. To zwrot w stronę czułego oblicza gminy,

zdolnej nasłuchiwać i rozmawiać z różnymi mieszkańcami, z różnymi doświadczeniami. To zwrot w stronę odnowy gminy.

Odnowa gminy, miasta wobec wyzwań współczesnych jest konieczna, szczególnie kiedy codzienne zagrożenia wyznacza planetarny kryzys środowiskowy. Jednocześnie odpowiedzialnym za ten stan rzeczy jest człowiek z jego pychą eksploatacji zasobów naturalnych, hiperkonsumpcji i rozwoju gospodarczego. Dlatego świat XXI wieku jest światem epoki antropocenu. Antropocen to termin zaproponowany w 2000 roku przez Eugena F. Stoermera i Paula J. Crutzena. Jest to ujęcie epoki geologicznej, która charakteryzuje się znacznym wpływem człowieka na ekosystem i geologiczny system planety Ziemia. Oblicza planetarnego kryzysu środowiskowego są widoczne na świecie i dotyczą każdego z nas. Codziennosc wypełniają katastroficzne doniesienia medialne o trzęsieniach ziemi, huraganach, powodziach, gwałtownych burzach, pożarach, występujących w różnych częściach świata. Kryzys klimatyczny ma charakter planetarny.

Warto podkreślić, że brak wyobraźni i świadomości skutków zmian klimatycznych decydujących politycznych prowadzi często do kształtowania przez nich infrastruktury fizycznej gmin, ich przestrzeni publicznych bez odniesienia do uwarunkowań klimatycznych. W rezultacie „bardzo często tereny miejskie i przemysłowe charakteryzują się na ogół licznymi powierzchniami nieprzepuszczalnymi, uniemożliwiającymi wsiąkanie wody opadowej w grunt. Zamiast przesączać się przez kolejne warstwy gleby, woda spływa po dachach, chodnikach, jezdniach, powierzchniach parkingów, do kanalizacji. Jeśli opady są intensywne, woda gromadzi się w zagłębieniach terenowych – na jezdniach, w przejściach podziemnych, tunelach. Dochodzi też do szybkich wezbrań w wąskich strumieniach czy kanałach, nazywane *powodziami błyskawicznymi*” [11, s. 51].

Zadziwiające jest, że mimo wielu widocznych skutków zmian klimatycznych władze rządowe, samorządowe nie podejmują energicznych i spójnych działań na rzecz wypracowania systemowych rozwiązań i przygotowania kompleksowego swoich państw, gmin do nowych warunków życia. Polityki publiczne w zakresie ekologii, edukacji, opieki zdrowotnej, pomocy społecznej wyjątkowo rzadko uwzględniają uwarunkowania planetarnego kryzysu środowiskowego.

Jednocześnie mamy także problemy nie tylko z zanieczyszczeniem środowiska w zakresie utraty warstwy ozonowej, ale także z zakwaszaniem oceanów, zużyciem wody pitnej, zanieczyszczeniami chemicznymi, zanieczyszczeniami atmosferycznymi, utratą bioróżnorodności, utratą żyznych gleb, wymieraniem gatunków, burzliwymi zmianami klimatu [12]. Są to priorytetowe wyzwania, z którymi muszą się mierzyć współcześnie wspólnoty lokalne w ramach studiowania problemów klimatycznych o charakterze lokalnym i globalnym. To wyzwania o charakterze multidyscyplinarnym, wymagające nieustannego uczenia się i projektowania zmian dotychczasowych praktyk codziennego życia i polityk publicznych.

W tym miejscu warto podkreślić, że zniszczenia środowiska przyrodniczego są pochodną swobody globalnego przepływu kapitału finansowego, jego drenażu zasobów przyrodniczych, obojętności na zniszczenia klimatyczne, niepohamowanej hiperkonsumpcji mieszkańców naszej planety oraz słabości działań decydujących politycznych. Wobec tego w poczuciu odpowiedzialności za przyszłość potrzeba nam wypracowania wizji odpowiedzialnej i zaangażowanej polityki, dalekowzrocznego patrzenia w stronę odnowy zagrożonej planety, której jesteśmy sprawcą częścią. Potrzeba zwrotu w stronę transformacji – dotychczasowego modelu życia konsumpcyjnego, produkcji energochłonnej, dystrybucji władzy i współpracy ludzi. Dlatego poszukiwanie dróg, ścieżek i kierunków zmiany kryzysowej kondycji świata możliwe jest w warunkach dialogu i praktyk demokratycznych. W tej perspektywie zwłaszcza mieszkańcy wspólnot

lokalnych w gminach próbują budować fora refleksji i działań z troską o nasz okaleczony świat. Ważną rolę w tym zakresie pełnią placówki opiekuńczo-wychowawcze.

Jednocześnie w warunkach postępujących i destrukcyjnych skutków planetarnego kryzysu środowiskowego, zadziwiający jest brak konstruktywnych działań polityków, ich marazm. Co więcej, ich krótkowzroczność skoncentrowana na partykularnych interesach kadencyjności mandatu wyborczego, obnażona została przez skalę zniszczeń na skutek zmian klimatycznych w wymiarze lokalnym oraz globalnym. Jacek Bocheński wskazuje, że współcześnie chorowita demokracja umiera [13, s. 26]. Pisarz wyjaśnia, że demokracja nie daje sobie rady ze skoncentrowaną potęgą kapitału i tajną władzą wielkich korporacji, z mediami rządzącymi polityką według praw show-biznesu, z bezmiarem fałszywych treści w internecie [13, s. 27]. Tym samym demokracja reprezentatywna, w ramach której politycy wykazują od lat brak odpowiedzialności, brak zaangażowania w żywotnie ważne sprawy lokalne i globalne, wymaga zmiany. Claudio Magris dodaje, że „demokracja w której dziś żyjemy, opiera się na polityce, która wyrzekła się wizji świata” [14, s. 77].

Warto podkreślić, że dotychczasowy porządek ograniczonych, sformatowanych praktyk demokratycznych wymaga odnowy. Odnowienie demokracji na drodze rozwoju demokracji uczestniczącej, demokracji interaktywnej [15, s. 214-217] jest konieczne i możliwe, także z udziałem najmłodszych mieszkańców gmin. To ważne, ponieważ kryzys demokratyczny jest silnie spleciony z kryzysem klimatycznym.

Transformacja placówek opiekuńczo-wychowawczych

Wobec powyższych rozważań warto podkreślić, że w warunkach turbulentnych zmian na świecie i konieczności adaptacji do tych uwarunkowań istnieje zapotrzebowanie na sprawne i czułe instytucje, które cechuje kultura odpowiedzialności. Jednocześnie dotychczasowe sposoby działania instytucji publicznych [16] bliskie są racjonalności instrumentalnej, są skoncentrowane na regulowaniu, stabilizowaniu lub uprawomocnieniu określonego sytemu. Niestety bardzo często są niczym wyalienowane byty, które na wzburzonym oceanie spraw społecznych, nawigują według nieaktualizowanych map.

Odmiennej perspektywę działań na rzecz mieszkańców gminy, powiatu, województwa wyznacza zwrot w stronę czułego oblicza gminy, rozważanej powyżej. To określony kurs w stronę praktykowania wyobraźni dialogu w ramach poszukiwania sposobów zaangażowania na rzecz spraw okaleczonego świata, spraw gminy, w tym mieszkańców zamieszkałych w placówce opiekuńczo-wychowawczej. To wymaga troski i poszukiwania nowych form działania wobec wyzwań współczesnego świata w poczuciu odpowiedzialności. Szczególnie placówki opiekuńczo-wychowawcze, działające w polu edukacji, kultury i pomocy społecznej, w polu integracji społecznej wymagają odnowy w osobliwym współcześnie czasie. Olga Tokarczuk wskazuje, że współcześnie „świat staje się zbiorem rzeczy i wydarzeń, martwą przestrzenią, w której poruszamy się samotni i zagubieni, miotani czyimiś decyzjami, zniewoleni poczuciem bycia igraszką wielkich sił historii czy przypadku” [3, s. 279].

Z kolei Zygmunt Bauman w odniesieniu do problemów świata proponuje uwzględnić uwarunkowania *interregnum* jako „okresu jeszcze nieznanego długości, rozciągającego się między układem społecznym, który dobiegł końca, a kolejnym, jeszcze nie całkiem zdefiniowanym i z pewnością nie całkiem postanowionym, który, jak się spodziewamy lub jak podejrzewamy zastąpi ten poprzedni” [17, s. 14, 35]. Trudno o bardziej trafne rozpoznanie odnoszące się także do współczesnych ograniczeń pandemicznych, nierówności społecznych, potęgi kapitału oraz destrukcyjnych zmian klimatycznych. W takich uwarunkowaniach czasu *interregnum* można odczytywać kryzysową kondycję człowieka oraz poszukiwać działań opartych na kursie w stronę czułości i zaangażowania.

Z punktu widzenia dobrostanu młodych ludzi wychowywanych poza rodziną

biologiczną oraz budowania czułego na potrzeby mieszkańców oblicza gminy, organizacja pracy placówek opiekuńczo-wychowawczych jest kluczowa. Rzecz idzie o zmianę utrwalonych praktyk dyrektywnego [18, s. 138] charakteru działań placówek opiekuńczo-wychowawczych, zamkniętych w swoich „rytualnych” i okresowych kontaktach ze szkołami, rodzicami biologicznymi podopiecznych, a także według utrwalonych algorytmów swoistej obsługi wychowanków zgodnie z instrukcją orzeczeń poradni specjalistycznych, opinii psychologicznych. Jednocześnie określone wytyczne, interpretacje opracowane przez administrację rządową, samorządową przyjmowane przez dyrekcję placówki bezrefleksyjnie do realizacji, kształtują praktyki pasywne, dostosowujące swoją pracę do rozmaitych, materialno-prawnych instrukcji urzędowych.

Przyjmując zarysowaną perspektywę stanu rzeczy można dostrzec w praktykach instytucji placówek opiekuńczo-wychowawczych działania instrumentalne. Wówczas kadra placówki jedynie ogranicza się do niwelowania deficytów rozwojowych wychowanków oraz zapewnienia im opieki i wychowania w ramach zapisów regulacji prawnych. Jednocześnie często brakuje placówkom opiekuńczo-wychowawczym autorskiej wizji działań programowych na rzecz wychowanków, uwzględniającej zasoby kulturowe i instytucjonalne gminy, powiatu, województwa brakuje strategii rozwoju współpracy środowiskowej, współtworzenia działań społecznie zaangażowanych i praktyk partycypacyjnych w gminie. Brakuje wysiłku na pracę conceptualną, służącą budowaniu architektury troski *na-rzecz* i *z-udziałem* wychowanków placówki.

Należy zaznaczyć, że w funkcjonowaniu instrumentalnym „rzeczywistość, na którą oddziałujemy za pośrednictwem tego działania (obojętnie czy rzeczywistość tę tworzą obiekty świata przyrody, wytwory ludzkiej działalności, czy sami ludzie) przedstawia się nam jako świat przedmiotów, które należy sobie podporządkować, w znaczeniu doprowadzić do je do takiego stanu, w którym okażą się one użyteczne, dobrze służące naszym zamiarom” [19, s. 36]. W zakresie powyższej logiki „celem każdego działania instrumentalnego jest rozszerzenie technicznego panowania nad przedmiotami, w tym także nad ludźmi, gdy ujmuje się ich w kategoriach myślenia strategicznego lub osiągniętego już poziomu kontroli nad nimi” [19, s. 36]. „Cel jest tu zawsze sformułowany i rozumiany w kategoriach technicznych lub strategicznych jako określony stan rzeczy, który należy osiągnąć, aby zwiększyć lub zachować dotychczasowe możliwości rozporządzania obiektami tego świata, rozszerzyć możliwości wywierania wpływu na te obiekty, aby zachowywały się one zgodnie z oczekiwaniami” [19, s. 36]. W przedmiotowym ujęciu celem takim może być określony dla wychowanka cel krótkookresowy – awans do kolejnej klasy lub cel długookresowy – uzyskanie zatrudnienia na rynku pracy.

Odnowa i rozwój zaangażowanych działań placówek opiekuńczo-wychowawczych w warunkach wyzwań współczesnego świata nie są możliwe w warunkach logiki działania instrumentalnego. Dlatego w ramach kształtowania architektury placówki jako organizacji uczącej się, placówki jako miejsca troski o otaczający świat, należy animować i rozwijać warunki dla innowacyjnych i zaangażowanych społeczne działań wychowanków placówki. Wobec powyższego zwrot w stronę transformacji instytucji placówki opiekuńczo-wychowawczej jest konieczny, zwłaszcza podejmujących działania na rzecz rozwoju sprawczości i podmiotowości młodych ludzi.

W tym miejscu warto wskazać, że działania instytucji pomocowych w zakresie integracji społecznej wyróżnia stan, w którym stare sposoby realizacji przestały poprawnie działać, ale nowe, bardziej efektywne, są jeszcze na etapie projektowania [17, s. 36]. Wobec dominującej wśród instytucji placówek opiekuńczo-wychowawczych logiki działania instrumentalnego, można zauważyć marazm w polu praktyki na rzecz mieszkańców gmin oraz na rzecz wyzwań współczesnego świata. Jednocześnie instytucje

pieczy zastępczej, realizując zadania społecznie użyteczne, odnawiając kondycję życiową wychowanków, przekształcając okaleczony świat, przekształcając warunki życia wielu ludzi, ale „te transformacje są najczęściej bezszelstne” [20, s. 16]. Ta bezszelstność w przestrzeni publicznej (brak – różnorodnych form dialogu obywatelskiego, debat publicznych z udziałem Ekspertów przez doświadczenie, zespołów zadaniowych ds. ewaluacji realizowanych programów i strategii, partycypacyjnych mechanizmów opracowywania polityk publicznych) jest szczególnie dojmująca w praktykach instytucji publicznych z obszaru pieczy zastępczej i pomocy społecznej.

Wobec powyższego zmiany tego stanu rzeczy są konieczne w gminie, w której uważność i troska kierowana jest do wszystkich mieszkańców. Zatem wdrażane i realizowane działania nie mogą być bezszelstne, zaprogramowane dyrektywnie przez instytucje publiczne, w tym powiatowe centra pomocy rodzinie, placówki opiekuńczo-wychowawcze, ośrodki pomocy społecznej, centra usług społecznych. Wprost przeciwnie, projektowane i wdrażane działania pomocowe, opiekuńczo-wychowawcze z udziałem osób wymagających wsparcia muszą szelścić, brzmieć dźwiękiem rozmów, mienić się różnymi projektami form proponowanych rozwiązań, wyrażać się radością działań w przestrzeni publicznej na rzecz transformacji kondycji życiowej osób poranionych krzywdą, doświadczonych cierpieniem. Idzie o uważność i partycypacyjne praktyki na rzecz kreowania uczącej się wspólnoty lokalnej w gminie. Idzie o transformację dotychczasowego stanu rzeczy w zakresie zmarginalizowanej obecności osób wymagających wsparcia w gminie, mieście, szczególnie zamieszkałych w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, w zakresie umniejszonej kondycji życiowej tych osób.

Zwrot w stronę transformacji instytucji pozwala wejść placówce opiekuńczo-wychowawczej na drogę stymulacji rozwoju lokalnego w ramach budowania warsztatów dialogu i praktyk partycypacji publicznej. Poszukiwanie udziału sprawczego mieszkańców w życiu wspólnoty gminnej, szczególnie udziału wychowanków w kreowaniu rozwiązań wobec wyzwań współczesnego świata pozwala na przebudzenie sił społecznych gminy. W takich warunkach odsłaniają się możliwości doświadczania widzialności i słyszalności wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych w przestrzeni publicznej. To transformacja praktyk placówki w stronę kreowania różnorodnych działań zaangażowanych społecznie i nabywania przez wychowanków doświadczeń demokratycznych, partycypacyjnych [21] [22].

W ten sposób kształtowane są warunki dla odnowy instytucji placówki opiekuńczo-wychowawczej, gdzie dominuje jednowymiarowy format postrzegania dzieci i młodzieży jako jedynie odbiorców wsparcia pedagogicznego i psychologicznego, konsumentów świadczonych usług terapeutycznych oraz podmiotów oddziaływań edukacyjnych, kompensacyjnych. Natomiast brakuje form ekspresji własnych opinii, poglądów w przestrzeni publicznej, brakuje głosu tych młodych ludzi w tematach dla nich ważnych, w tym współtworzenia szerokiego zakresu wsparcia na drodze usamodzielnienia, budowania różnorodnych form ekspresji twórczej, a także konceptualnych odniesień do spraw kryzysu klimatycznego i demokratycznego, doświadczanych także w gminie.

Zatem dla budowania przyjaznego i czułego na potrzeby mieszkańców gminy, miasta, w poczuciu odpowiedzialności za poprawę kondycji życiowej wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych, istnieje potrzeba przeprowadzenia transformacji tych instytucji pieczy zastępczej, które wciąż dominują, choć już im się nie wierzy [17, s. 43].

Warsztaty dialogu

Placówka opiekuńczo-wychowawcza uważna na kondycję życiową swoich wychowanków wobec wyzwań współczesnego świata podejmuje „wyzwanie rozwoju

sztuki myślenia dialogicznego, tworzenia czynnej kultury dialogu w organicznym procesie budowania osobowego i wspólnotowego” [10, s. 75]. To ważne dla wielu mieszkańców, w tym wychowanków pieczy zastępczej, którzy pozostają na marginesie spraw wspólnoty lokalnej, postrzegani jako odbiorcy instytucjonalnych, społecznych usług wsparcia lub odrzuceni społecznie. W myśleniu o transformacji placówek opiekuńczo-wychowawczych, kształtowaniu środowiska rozwoju podopiecznych tych placówek warto podkreślić za Jolantą Brach-Czainą, że „prawdziwie dokuczliwe i nie dające się odpędzić problemy nie są pytaniami o przyczyny istnienia czegoś bądź nieistnienia. Wiążą się z koniecznością uporania się z istnieniem własnym, które zasługuje zaledwie na miano owego *raczej*. *Raczej* istniejemy. Drżące *raczej*, w środku którego odnajdujemy siebie jako *raczej* ukształtowanych” [23, s. 99-100].

Zatem wyzwaniem rozwojowym w kontekście doświadczenia życia dzieci i młodzieży, wychowanków placówki opiekuńczo-wychowawczej w miejskiej wspólnotcie pozostaje opuszczenie horyzontu „*raczej*” na rzecz budowania przez nich pełni obecności w gminie. Doświadczenie istnienia w pełni swoich uzdolnień i możliwości działania wymaga od młodych ludzi wyjścia poza nakreślony format instytucjonalnego wsparcia oraz horyzont „*raczej* istniejemy”. To zwrot w stronę gminnej wspólnoty lokalnej i jej praktyk dialogu społecznego, w stronę obecności człowieka w tej wspólnotcie w pełni własnych możliwości i aspiracji, w stronę budowania czulej i zaangażowanej wspólnoty mieszkańców wobec wyzwań współczesnego świata.

W myśleniu o rozwijaniu lokalnych praktyk partycypacyjnych z udziałem dzieci i młodzieży, wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych ważną rolę pełni przestrzeń publiczna, w tym planowanie przestrzenne. Maja Brzozowska-Brywczyńska podkreśla, że przestrzenie publiczne są ważnymi obszarami partycypacji publicznej i społecznej, gdyż bezpośrednio dotyczą wszystkich, zarówno dzieci, jak i dorosłych, osób pełnosprawnych i osób z niepełnosprawnością, uprzywilejowanych i wykluczonych członków społeczeństwa. Stąd też w odniesieniu do przestrzeni wiele działań partycypacyjnych odbywa się w ramach rewitalizacji parków i podwórek [24] czy budowania międzysąsiedzkich więzi – poruszają więc one zarówno zagadnienia z obszaru zrównoważonego rozwoju, jak i integracji społecznej [25, s. 19].

Jest to istotne dla kształtowania dialogu międzypokoleniowego i doświadczenia wspólnotowości. Jednocześnie w warunkach edukacji architektonicznej [26, s. 22-24] i zapewnienia dzieciom aktywnego udziału w projektowaniu ważnych dla nich przestrzeni, w tym placów zabaw, klubów młodzieżowych, placówek wsparcia dziennego [27], skateparków, mediarek publicznych, mieszkańcy wspólnoty lokalnej stają na straży prawa dziecka do partycypacji w projektowaniu przestrzeni publicznej. Szczególnie jest to ważny obszar działania mieszkańców gminy, żywo zainteresowanych kształtowaniem architektury wspólnoty, w ramach której buduje się poczucie sprawczości i podmiotowości najmłodszych jej członków.

Doceniając znaczenie współtworzenia przyjaznych przestrzeni dla dzieci i młodzieży, z udziałem najmłodszych mieszkańców gminy w ramach przygotowanych warsztatów edukacyjnych, architektonicznych, procesów partycypacyjnych (spotkań, dyskusji, warsztatów, tworzenia prototypów rozwiązań z udziałem moderatorów, architektów i urbanistów) placówki opiekuńczo-wychowawcze znakomicie uzupełniają wysiłki tworzenia miejskich warsztatów dialogu i przestrzeni troski o sprawy gminy. Jednocześnie należy podkreślić, że „nikt z nas nie może też uciec od ogólnościowych współzależności. Nasze codzienne życie wywiera wpływ na środowisko naturalne w skali globalnej” [28, s. 98]. W ramach funkcjonowania w gminie, czy jako młodzi mieszkańcy, wychowankowie placówki opiekuńczo-wychowawczej, czy jako dojrzały obywatele

„musimy się wszyscy nauczyć postrzegania samych siebie jako obywateli świata” [28, s. 98].

Wyrazem transformacji placówki opiekuńczo-wychowawczej jest uczenie się świata w działaniu, aktywność jej wychowanków i kadry specjalistów w obszarze wyzwań współczesnego świata. Wyzwania te mogą wyznaczać – skutki zanieczyszczenia środowiska, umniejszona kondycja życiowa mieszkańców, praktyki demokratyczne i wiele innych. Wymiar tych wyzwań i skalę ważności określają sami obywatele gminy z udziałem najmłodszych mieszkańców, w tym także wychowanków placówki.

Praca opiekuńczo-wychowawcza placówki skupiona na wyzwaniach współczesnego świata „umożliwia młodym formowanie ich własnych idei i opinii o tym, jak dalej postępować z tym wspólnym światem” [29, s. 15-33]. Wówczas „świat staje się przedmiotem uwagi, troski i zainteresowania. To zaś oznacza, że doświadczyliśmy fundamentalnej transformacji – możemy bowiem przekroczyć nasze zastane potrzeby i interesy” [29, s. 15-33]. Jednocześnie „trzeba egzystencjalnego otwarcia, byśmy stanęli mogli pośród nieskończonego pasma istnienia. W głębi doświadczenia” [23, s. 43].

Zakończenie

Kryzys klimatyczny i demokratyczny to ważny czas dla transformacji placówek opiekuńczo-wychowawczych w ramach multidyscyplinarnych działań komunikacyjnych. To także czas odkrywania witalnego oblicza transformacji instytucji pieczy zastępczej. Warto wskazać, że kadra placówki wraz z wychowankami, odczytując współczesne wyzwania, budując różnorodne warsztaty dialogu, zdobywając wiedzę o świecie, troszcząc się o niego i podejmując działania społecznie zaangażowane, stają po stronie otwartego domu – naszego wspólnego świata, po stronie czulej wspólnoty spleatającej troski lokalne i globalne. Olga Tokarczuk wyjaśnia, że „czułość jest sztuką współodczuwania. Czułość personalizuje to wszystko, do czego się odnosi, pozwala dać temu głos, dać przestrzeń i czas do zaistnienia, i ekspresji” [3, s. 287-288]. Warto podkreślić za pisarką, że „czułość jest tym trybem patrzenia, które ukazuje świat jako żywy, żyjący, powiązany ze sobą, współpracujący, i od siebie współzależny” [3, s. 288].

Uznanie przez placówki opiekuńczo-wychowawcze potrzeby czulej troski o nasz świat, pozwala rozwijać im działania społecznie zaangażowane w gminach, a tym samym budować warunki dla transformacji instytucjonalnej pieczy zastępczej oraz odnowy okaleczonego świata. Taka transformacja jest nie tyle możliwa, ale konieczna wobec wyzwań współczesnego świata.

Wobec przedstawionych rozważań należy zaznaczyć za Pierre Rosanvallonem, że „udzielić głosu, uczynić widocznymi to właśnie pomóc jednostkom, aby się zmobilizowały, aby stawiały opór istniejącemu porządkowi i lepiej kierowały swoim życiem. To także pomóc im ogarnąć ich życie, zebrać je w sensowną relację i wpisać się w zbiorową historię. Wyjść z cienia i anonimowości to móc wpisać własne życie w zbiorową opowieść, potwierdzić swoją wyjątkowość i jednocześnie odkryć siebie jako uczestnika wspólnoty doświadczeń, złączyć swoje „ja” z „my”, a zarazem odnaleźć godność i zdolność działania” [30, s. 19-20]. Jednocześnie warto podkreślić, że transformacja placówek opiekuńczo-wychowawczych w polu praktyk komunikacyjnych, wzmacnia wewnętrzną przestrzeń troski opiekuńczo-wychowawczej, a zarazem kształtuje przestrzeń doświadczenia obywatelskiego swoich podopiecznych. W rezultacie podejmowanych działań wobec wyzwań współczesnego świata możliwe staje się kreowanie warunków rozwoju sprawczości i podmiotowości wychowanków placówki we wspólnocie gminnej.

Należy podkreślić, że w ramach praktyk partycypacyjnych podczas różnych

warsztatów dialogu (w tym spotkań sąsiedzkich, paneli obywatelskich, spacerów konsultacyjnych, warsztatów edukacyjnych, projektowych, architektonicznych, zespołów zadaniowych, rad doradczych, elektronicznych platform partycypacji obywatelskiej), a także obecności mieszkańców w debacie publicznej, są konstruowane i zasilane zasoby wiedzy społecznie użytecznej. W takich warunkach możliwa staje się także transformacja wsparcia młodych ludzi okaleczonych brakiem odpowiedzialności rodziców biologicznych. Wychowankowie placówki opiekuńczo-wychowawczej, wymagający wzmocnienia ich kompetencji poznawczych i społecznych na drodze ku samodzielności życiowej, nie są już biernymi odbiorcami usług wsparcia, ale aktywnymi współtwórcami lepszego świata, zaangażowanymi w budowanie z udziałem innych mieszkańców gminy otwartej i czulej wspólnoty lokalnej. Jednocześnie placówki opiekuńczo-wychowawcze, będąc tego świadome, w poczuciu odpowiedzialności za okaleczony świat rozwijają zdolności kreowania warsztatów dialogu wraz z wychowankami i mieszkańcami gmin na rzecz budowania lepszego świata, lepszej jakości życia.

BIBLIOGRAFIA:

1. Zgodnie z art. 112³ § 1 ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 2020 r. poz. 1359). Jednocześnie art. 32. ust. 1 ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz. U. z 2022 r. poz. 447) wskazuje, że piecza zastępcza jest sprawowana w przypadku niemożności zapewnienia dziecku opieki i wychowania przez rodziców.
2. Kosińska M., *Kulturowa edukacja włączająca*, „Kultura współczesna”, Nr 3/2021, s. 91.
3. Tokarczuk O., *Czuly narrator*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020, s. 287-288.
4. Bauman Z., *Obcy u naszych drzwi*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016, s. 9-10.
5. Zob. Środa M., *Obcy, inny, wykluczony*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2020.
6. Kapuściński R., *Ten Inny*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2006, s. 59.
7. Sadowy K., Happach M., *Przestrzeń publiczna jako wyzwanie społeczne*, „Autoportret. Pismo dobrej przestrzeni”, Nr 51 (4/2015), s. 86.
8. Tischner J., *Inny. Eseje o spotkaniu*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2017, s. 8.
9. Tischner J., *Filozofia dramatu*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2006, s. 19.
10. Czyżewski K., *W stronę Xenopolis*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2020, s. 67.
11. Kardaś A., *Zmiana klimatu – zmiany dla polskich miast*, [w:] Lorenc-Barańska L. (red.), *Miasto wobec wyzwań*, UrbanLab Gdynia, Laboratorium Innowacji Społecznych, Gdynia 2021, s. 51.
12. Zob. Bińczyczyk E., *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.
13. Bocheński J., *Była sobie demokracja*, „Magazyn. Wyborcza na Drugą Setkę”, 10-12 listopada 2018, s. 26.
14. Magris C., *O demokracji, pamięci i Europie Środkowej*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2019, s. 77.
15. Rosanvallon P., *Dobre rządy*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2018, s. 214-217.
16. Instytucje publiczne w rozumieniu organizacji działających w sferze spraw publicznych, działających w ramach środków publicznych na rzecz dobra wspólnego, prowadzonych przez samorząd gminny, powiatowy lub wojewódzki, a także prowadzonych przez organizacje pozarządowe zgodnie z ustawą z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie na zlecenie samorządu gminnego, powiatowego lub wojewódzkiego.
17. Bauman Z., Bauman I., Kociatkiewicz J., Kostera M., *Zarządzanie w płynnej nowoczesności*, Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana, Warszawa 2017, s. 14, 35.
18. Termin „dyrektywność” oznacza postępowanie, którego cechą jest dawanie wytycznych, wskazówek bezpośrednio ukierunkowujących aktywność i wymagających ich wykonania. Marynowicz-Hetka E., *Pedagogika społeczna. Pojmowanie aktywności w polu praktyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, s. 138.
19. Kwaśnica R., *Dwie racjonalności. Od filozofii sensu ku pedagogice ogólnej*, IKN ODN, Wrocław 1987, s. 36.
20. Barbier J-M., Marynowicz-Hetka E., *Mysząc transformacje – wprowadzenie w problematykę*, „Nauki o wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, Nr 2021/2(13), s. 16.
21. Zob. Granosik M., Gulczyńska A., Kostrzyńska M., Littlechild B., *Participatory social work. Research, practice, education*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Jagiellonian University Press, Łódź-Kraków 2019.
22. Zob. Szymanowska J.(red.), *Ewaluacja w pracy socjalnej. Badania, kształcenie, praktyka*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2012.

23. Brach-Czaina J., *Szczeliny istnienia*, Wydawnictwo Dowody na Istnienie, Warszawa 2018, s. 98-100.
24. Zob. Projekt „Plac na Glanc” organizowany od 2013 roku przez Katowice Miasto Ogrodów –Instytucję Kultury im. Krystyny Bochenek opiera się o społeczną partycypację, oddolność i odpowiedzialne projektowania, nie tylko dla mieszkańców, ale wraz z nimi. <http://miasto-ogrodow.eu/strona/placnaglanc/mid/65> (Dostęp: 10.07.2022).
25. Brzozowska-Brywczyńska M., *Partycypacja publiczna dzieci*, „Analizy i opinie”, nr 4/2013. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, s. 19.
26. Zob. Skiba E., *Dziecięce archi-przygody. Program NCK z zakresu edukacji architektonicznej dzieci*, „Architektura i Biznes”, Nr 01/2019, s. 22-24.
27. Zob. art. 24 ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej.
28. Nussbaum M. C., *Nie dla zysku. Dlaczego demokracja potrzebuje humanistów*, Fundacja Kultura Liberalna, Warszawa 2016, s. 98.
29. Vlieghe J., przeł. Zamojski P., *Edukacja w warunkach szkolnych. Ku pedagogice skupionej na rzeczy*, [w:] *Pedagogika. Studia i Badania Naukowe. Scientific Studies and Research*, Rok X, Nr 1/2016, Aleksander Z., Jurgiel-Aleksander A., Zamojski P. (red.), Ateneum Szkoła Wyższa w Gdańsku, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 2016, s. 15-33.
30. Rosanvallon P., *Parlament niewidocznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin 2016, s. 19-20.

SOCIOLOGY

BADANIE AKTYWNOŚCI ELEKTRYCZNEJ LUDZKIEGO MÓZGU W ZAKRESIE POTENCJAŁÓW WYWOŁANYCH – NOWE NARZĘDZIE NAUK SPOŁECZNYCH

Mider Daniel

Doktor Habilitowany

*Katedra Socjologii Polityki i Marketingu Politycznego, Wydział Nauk
Politycznych i Studiów Międzynarodowych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa
d.mider@uw.edu.pl*

Wdrożenie narzędzi badań neurofizjologicznych do badań społecznych umożliwiło wyjście poza ograniczony zestaw danych uzyskiwanych w wyniku zastosowania tradycyjnych ilościowych i jakościowych narzędzi pomiaru. Klasyczne metody badawcze obciążone są nieusuwalnym błędem podstawowym – opierają się na opinii badanych. Dzieje się tak jeśli nawet zakładamy, że badany nie kłamie, a także uświadamia sobie i ujawnia to o co jest on pytany. Możliwość wdrożenia badań neurobiologicznych do nauk społecznych zaowocowała powstaniem nowych interdyscyplinarnych subdyscyplin neuroetyki, neuroekonomii, neurohistorii, neuroprawa, neuropsychologii, neuromarketingu, neuroantropologii i neurosocjologii. Historycznym przełomem stały się lata dziewięćdziesiąte ubiegłego wieku nazwane przez Kongres USA „dekadą mózgu”. Skierowanie pokaźnych funduszy na badania neurobiologiczne w Stanach Zjednoczonych zaowocowało rozbudową infrastruktury badawczej, zwiększonym zainteresowaniem badaczy i „efektem domina” popularyzującym badania neurobiologiczne na całym świecie [1]. Oprócz licznych, entuzjastycznych „neurofilów” [2, s. 322-340] funkcjonuje jednak spora grupa „neuroceptyków” wzywających do „kontroli neurorzeczywistości” i formułujących wobec neuronauki zarzut redukcjonizmu biologicznego [3;4, s. 61–77].

Niniejszy tekst ma charakter przeglądowy, ogniskuje się na analizie możliwości i ograniczeń praktyczno-technicznych i metodologicznych pomiaru elektroencefalograficznego, w tym tak zwanych potencjałów wywołanych (*Electroencephalography, Event Related Potentials*). Rytmy EEG stanowią część złożonego zbioru oscylacji korowych. Badacze są zgodni co do tego, że aktywność ta odzwierciedla stany percepcyjne i emocjonalne [5, s. 1926-1929; 6, s. 1049–1056; 7, s. 61–69].

Przegląd rytmów aktywności elektrycznej ludzkiego mózgu

Rytmy EEG przejawiają się na kilka zróżnicowanych sposobów, mogą być one wykorzystane jako skalarny miernik wykrywający reakcje na bodźce zewnętrzne. W klasycznych badaniach zazwyczaj rozpoznawane są poziomy niedostatecznego pobudzenia (sen, hipnoza, czuwanie, pobudzenie) oraz treści świadomości, takie jak percepcja, zogniskowanie na bodźcu, myślenie. W tym ostatnim przypadku tkwi szczególnie ich przydatność w naukach społecznych. Niniejszy podrozdział skupia się na interpretacji poszczególnych elementów pomiaru, nie zaś metodyce prowadzenia badania, bowiem ta ostatnia jako pochodząca z diagnostyki medycznej ma charakter standaryzowany i znany.

Wyróżniamy szereg typów aktywności ludzkiego mózgu jak fale Alfa (α), Beta (β), Delta (δ), Gamma (γ), Lambda (λ), Mu (μ) i Theta (θ), które są dobrze opisane w literaturze przedmiotu (ich zestawienie znalazło się w Tabeli nr 1). W mniejszym stopniu uwaga badaczy z obszaru nauk społecznych zogniskowała się na tak zwanych potencjałach wywołanych (*Event Related Potentials, ERP*).

Tabela 1. Zestawienie fal EEG wraz z korelatami mentalnymi.

Fala	Częstotliwość (Hz)	Stan mentalny
Alfa (α)	8-13 (7-13)	Stan relaksacji
Beta (β)	13-30 (12-33)	Stan skupienia
Delta (δ)	0,5-4	Głęboki sen
Gamma (γ)	od 25-26 do 100 (30-70)	Wysoki stan skupienia. Uświadomione zagrożenie
Lambda (λ)	2-11	Skupienie na bodźcu wzrokowym
Mu (μ)	8-12	Stan spoczynku, relaksacji
Theta (θ)	3,5-8	Senność

Źródło: opracowanie własne.

Potencjały wywołane lub potencjały związane ze zdarzeniami **ERP (*Event Related Potentials*)** są wahaniami napięcia wynikającymi z aktywności neuronowej wywołanej przez bodziec zewnętrzny lub wewnętrzny [8, s. 371-373]. Nie są one kontrolowane świadomie. ERP doskonale nadają się do badania aspektów procesów poznawczych o charakterze normalnym. Badaniu mogą być poddawane operacje umysłowe (związane z percepcją, selektywną uwagą, przetwarzaniem języka, pamięcią), są to reakcje rzędu dziesiątek milisekund [9]. ERP są wykorzystywane w szeregu eksperymentów psychologicznych, których celem jest badanie różnych aspektów procesów poznawczych, takich jak rozumienie i używanie języka, pamięć oraz uwaga. W ciągu ostatnich 30 lat ERP wykorzystywano jako zmienną w ponad 1000 badaniach, obejmujących tematy od rozumienia języka, przez pamięć semantyczną, przetwarzanie twarzy i gestów, po badania kliniczne, takie jak badania dotyczące zaburzeń rozwojowych. ERP są bardzo wrażliwe na czynniki zewnętrzne i trudne do badania. Przede wszystkim uwagę zwraca podatność na artefakty. Mruganie oczami, ruchy mięśni, przypadkowe ruchy głową, odruch połykania mogą tworzyć artefakty wpływające na ERP. Niektórzy badacze decydują się wydawać uczestnikom szczegółowe instrukcje, takie jak prośenie ich o mruganie tylko w określonym czasie, na przykład po udzieleniu odpowiedzi, a nigdy w trakcie, podczas gdy inni decydują się powstrzymać od takich szczegółowych instrukcji, ponieważ może to wpłynąć na uwagę uczestnika i szybko doprowadzić ich do zmęczenia. Metoda matematyczna, taka jak ta zaproponowana przez Gabriele Gratton i współpracowników pozwala na korygowanie zniekształcenia wywoływanego przez ruchy ciała [10, s. 468–484]. Innym problemem jest

słaba rozdzielczość przestrzenna, trudno zatem określić, w którym miejscu mózgu zachodzi aktywność. ERP nie są zazwyczaj widoczne w surowym zapisie EEG ze względu na ich bardzo małą amplitudę [11, s. 1–11]. Dlatego należy je wyodrębnić z ciągłego zapisu, tworząc średnią z licznych zapisów ekspozycji na ten sam bodziec. Spontaniczne fluktuacje EEG, niezwiązane z bodźcem, są uśredniane, w wyniku czego zarejestrowana fala ERP odzwierciedla tylko aktywność trwale związaną z prezentacją bodźca w czasie. Jedną z głównych wad badań ERP jest liczba prób potrzebnych w eksperymencie, zwykle co najmniej 40 od każdego uczestnika. Dokładna liczba zależy od wielu zmiennych [12, s. 571–591]. Wyróżnić można kilka typów potencjałów wywołanych, które mogą mieć znaczenie w naukach społecznych.

Fala uwagi skupionej na bodźcu (*brain fingerprint*) – P300. Kluczowe znaczenie spośród potencjałów wywołanych ma załamek P300 [13, 14]. Nazywany jest on również – co ukierunkowuje jak go interpretować – falą uwagi lub falą „aha”, a więc jest on procesem świadomym, wskaźnikiem uwagi zogniskowanej na bodźcu. Załamek ten został odkryty przez Samuela Suttona i jego zespół w 1964 roku [15, s. 107-126]. W neurofizjologii klinicznej interpretuje się go jako dojście znaczenia informacyjnego bodźca do ludzkiej świadomości (dzieje się to po około 300 milisekundach) [16, s. 2]. Załamek P300 może zostać uaktywniony bodźcami czuciowymi, słuchowymi lub wzrokowymi [17, s. 357-358]. Wywołany jest on także w toku aktywności umysłowej. Warto przy tym zauważyć, że każdy z bodźców wywołuje odmienne typy pobudzeń, a co za tym idzie różnią się też zarejestrowane pomiary. Załamek P300 budzi nadzieje między innymi w kryminalistyce. Od lat osiemdziesiątych XX wieku usiłuje się go wykorzystywać przy detekcji kłamstwa. Technikę tę rozwijał Lawrence Farwell nazywając ją *brain fingerprint*, za zgodą sądów badając oskarżonych w procesach o morderstwo [18].

Fala niezgodności – N2a. Drugim endogennym potencjałem wywołanym jest fala niezgodności (ang. *mismatch negativity wave*, MMNW) nazywana również załamkiem N2a. Jest to z elektrofizjologicznego punktu widzenia egzogenny potencjał wywołany w obszarach kory czołowo-centralnej pojawiający się w granicach od 100 do 300 milisekund po ekspozycji na bodziec tak zwany dewiacyjny (*oddball stimulus*). Ma on charakter nieuświadomiany, powstaje, ściślej rzecz ujmując, w momencie rozpoznania bodźca, a więc powstawania świadomości. Jest reakcją na zmianę parametrów bodźca, a dokładniej prezentacji bodźca niezgodnego ze wzorcem lub tłem prezentowanych bodźców. Po raz pierwszy została zarejestrowana i opisana przez zespół Risto Näätänen’a w 1978 roku [19, s. 313-329]. Jest ona głównie wykorzystywana w przypadku bodźców słuchowych (reakcja elektrofizjologiczna jest w tym przypadku najwyraźniejsza), może być również użyta do pomiaru reakcji na bodźce wzrokowe i somatosensoryczne. Fala niezgodności jest wskaźnikiem uwagi biernej – jak nazwa wskazuje – reakcją na bodziec odmienny od innych, niepasujący do pewnego schematu. Znaczenie fali niezgodności w naukach społecznych najłatwiej wyłożyć posługując się następującą egzemplifikacją. Otóż fala niezgodności umożliwia pomiar bezpośredni (bez udziału świadomości badanego, a więc – przyjmijmy – obiektywnie) rzeczywistej postawy badanego wobec jakiegoś obiektu społecznego (przedmiotu, osoby, etc.). Czyni się to prezentując tę osobę i jednocześnie na przykład zapisane stwierdzenie „lubię” lub „nie lubię”. Jeśli postawa jest pozytywna wówczas stwierdzenie „nie lubię” wywoła falę niezgodności. Stanie się to niezależnie od woli badanego.

Zdania anomalne semantycznie – N400. Załamek N400 odkryty został przypadkowo podczas eksperymentu językowego [20, s. 203–205]. Uczestnikom przedstawiano słowo po słowie zdania, które miały albo adekwatne zakończenie, jak: „Zgoliłem wąsy i brodę” oraz anomalne (choć możliwe) zakończenie: „Zasadiłem fasolkę szparagową

w swoim samochodzie”, „Pijam kawę ze śmietanką i psem”. W efekcie percepcji takich zdań anomalnych semantycznie pojawia się załamek, który osiąga szczyt około 400 ms po pojawieniu się słowa docelowego [21, s. 621–647]. N400 nie jest wywołany jako odpowiedź na jakiegokolwiek naruszenie, językowe lub nie, ale raczej jest bardzo ściśle związany z przetwarzaniem znaczenia.

Wyrażenia niepoprawne składniowo lub niepreferowane - P600. P600 to pozytywna fala aktywności aktywująca się około 500–800 ms po wystąpieniu słowa docelowego. Jest wskaźnikiem przetwarzania przez mózg ludzki wyrażen (związków frazeologicznych, zdań) niepoprawnych składniowo lub niepreferowanych [22, s. 439–483]. Stwierdzono również, że może być on efektem dysharmonii w utworach muzycznych [23, s. 717–733] lub niepoprawnych twierdzeń matematycznych [24, s. 1129–1132]. LAN, (*Left Anterior Negativity*) stanowi składnik obecny w przetwarzaniu składniowym, czasami towarzyszący (poprzedzający) N600. Wywołany jest przez naruszenia gramatyczne (niewłaściwa fleksja lub szyk zdania) [25, s. 183–192].

Zakończenie

Metody badań neurobiologicznych w naukach społecznych dostarczają badaczowi narzędzi o potencjale istotnie przekraczającym wszelkie dotychczasowe możliwości oferowane przez klasyczne badania ilościowe, jakościowe, a nawet eksperymentalne. Badania neurobiologiczne przejawiają liczne przewagi o charakterze metodologicznym i organizacyjnym. Pozyskanie relewantnych wyników badań nie zależy od zdolności werbalnych czy intelektualnych badanego, świadomości lub nieświadomości określonych stanów i postaw, ani też chęci lub niechęci do dzielenia się przezeń określoną wiedzą. Mierzona jest bezpośrednio aktywność fizjologiczna badanego, która stanowi wynik *per se*. W badaniach neurobiologicznych pomiar zazwyczaj ma charakter wielowymiarowy, zbierane są kompleksowe dane na temat aktywności badanego. Badania te charakteryzują się bardzo wysoką rozdzielczością czasową, co pozwala ściśle rejestrować wzorce bodziec–reakcja. Wykorzystuje się dopracowane przez wiele lat standardy badań wywodzące się z diagnostycznych badań medycznych. Z zalet organizacyjnych należy wskazać, iż badania neurobiologiczne w porównaniu z niektórymi typami pomiarów (badania ilościowe na próbach ogólnokrajowych) są istotnie tańsze. Badania neurobiologiczne nie są też wolne od wad. Przede wszystkim wymagają bardziej zaawansowanego technologicznie oprzyrządowania oraz kwalifikacji badawczy na wszystkich etapach prowadzonego badania: koncepcyjnym, pomiaru, analizy i interpretacji. Sam proces badawczy jest złożony, wymaga uwzględnienia licznych zmiennych, jest przez to czasochłonny. Metody neurobiologiczne są wysoce wrażliwe na liczne artefakty i dlatego powinny być wykorzystywane przede wszystkim przez doświadczonych badaczy, a także prowadzone w środowisku, którego kluczowe warunki (temperatura, wilgotność, umiejscowienie źródeł światła i jego natężenie, poziom hałasu) są możliwe do zweryfikowania i odtwarzalne.

Nie bez znaczenia pozostaje zasadniczy problem badań neurobiologicznych z obszaru tak zwanej neuroetyki. Jesteśmy w stanie rejestrować i interpretować wskaźniki neuronalne wyrafinowanych stanów psychicznych, takich jak prawda *versus* kłamstwo, rzeczywistość *versus* fałszywa pamięć, styl rozumowania moralnego czy prawdopodobieństwo agresywnego zachowania. Rozwój neuronauki społecznej będzie oddziaływał na nasze sposoby myślenia o odpowiedzialności i winie, zakresie i możliwości sterowania jednostkami i masami ludzkimi, rejestrowaniu ludzkich postaw i poglądów, nawet wbrew woli poddawanych pomiarowi i wbrew ich chęci ujawnienia. Są to kwestie, które z pewnością winny być rozważane w miarę rozszerzania się neuronauki społecznej [25, s. 1123–1129].

BIBLIOGRAFIA

1. Rose N., Abi-Rached J.M., *Neuro: The New Brain Sciences and the Management of the Mind*, NJ: Princeton University Press, Princeton 2013.
2. Pickersgill M., *The social life of the brain: Neuroscience in society*, Current Sociology, 61(3) 2013.
3. Choudhury S., Stadler M., *Neuro-reality check. Scrutinizing the 'Neuro-turn' in the humanities and natural sciences*. Workshop held at the Max-Planck Institute for the History of Science, Berlin, 1–3 December; 2013.
4. Choudhury S., Nagel S.K., Slaby J., *Critical neuroscience: Linking neuroscience and society through critical practice*, BioSocieties 4(1) 2009.
5. Buzsáki G., Draguhn A., *Neuronal Oscillations in Cortical Networks*, Science, 304(5679) 2004.
6. Damasio A. R., Grabowski T. J., Bechara A., Damasio H., Ponto L. L. B., Parvizi J., et al. (2000). *Subcortical and cortical brain activity during the feeling of self-generated emotions*. Nat. Neurosci. 3, 2000, s. 1049–1056. doi:10.1038/79871.
7. Adolphs R., Tranel D., and Damasio A. R., *Dissociable neural systems for recognizing emotions*. Brain Cogn. 52, 2003, s. 61–69. doi:10.1016/S0278-2626(03)00009-5.
8. Bickford R.D., *Electroencephalography*. [w:] Adelman G. (red.). *Encyclopedia of Neuroscience*, Birkhauser, Cambridge (USA) 1987.
9. Gevins A.S., Rémond A. (reds.), *Handbook of electroencephalography and clinical neurophysiology, Methods of analysis of brain electrical and magnetic signals*, Elsevier, Amsterdam 1987.
10. Gratton G., Coles M., & Donchin E., *A new method for off-line removal of ocular artifact*. *Electroencephalography and Clinical Neurophysiology*, 55, 1983.
11. Teplan M., *Fundamentals of EEG Measurement*. Measurement Science Review, 2, 2002.
12. Kaan E., *Event-related potentials and language processing: a brief overview*, Language and Linguistics Compass, 1, 2007.
13. Majkowski J., *Elektroencefalografia kliniczna*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1989.
14. Szabela D.A., *Potencjały wywołane w praktyce lekarskiej*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1999.
15. Sutton S., *P300 - Thirteen Years Later*, Evoked Brain Potentials and Behavior. The Downstate Series of Research in Psychiatry and Psychology, 2, 1979.
16. Wołowik P., *Wykrywanie i wielowymiarowe obrazowanie charakterystycznych właściwości sygnałów z wykorzystaniem analizy przy pomocy funkcji korelacji zademonstrowane na przykładzie sygnału EEG*, Poznańskie Warsztaty Telekomunikacyjne, Poznań 8-9 grudnia 2005.
17. Chudzik W., Przybyła M., Kaczorowska B., Chmielewski H., *Potencjał P300 w diagnostyce zaburzeń poznawczych*, Wiadomości Lekarskie, 57, 2004.
18. Farewell L., *How Consciousness Commands Matter: The New Scientific Revolution and the Evidence That Anything is Possible*, Sunstar Publishing, Fairfield 1999.
19. Näätänen R., Gaillard A.W.K., Mäntysalo S., *Early selective-attention effect on evoked potential reinterpreted*, Acta Psychologica, 42, 1978.
20. Kutas M., Hillyard A., *Reading senseless sentences: brain potentials reflect semantic incongruity*, Science, 207, 1980.
21. Kutas M., Federmeier K., *Thirty years and counting: Finding meaning in the N400 component of the event related brain potential (ERP)*. Annual Review of Psychology, 62, 2011.
22. Hagoort P., Brown C., Groothusen J., *The syntactic positive shift (SPS) as an ERP measure of syntactic processing*. *Language and Cognitive Processes*, 8, 1993.
23. Patel A., Gibson E., Ratner J., Besson M., & Holcomb P., *Processing syntactic relations in language and music: and event-related potential study*, Journal of Cognitive Neuroscience, 10, 1998.
24. Lelekov T., Dominey P., & Garcia-Larrea L., *Dissociable ERP profiles for processing rules vs. instances in a cognitive sequencing task*. Neuroreport: For Rapid Communication of Neuroscience Research, 11, 2000.
25. Friederici A., Pfeifer E., & Hahne A., *Event-related brain potentials during natural speech processing—effects of semantic, morphological and syntactic violations*. Cognitive Brain Research, 1, 1993.
26. Farah M. J., *Emerging ethical issues in neuroscience*. Nature Neuroscience, 5, 2022.

Przegląd metodyki wybranych typów badań neurobiologicznych w naukach społecznych: EEG, FER, GSR

Artykuł ogniskuje się na analizie możliwości i ograniczeń praktyczno-technicznych i metodologicznych pomiaru elektroencefalograficznego, w tym tak zwanych potencjałów wywołanych (*Electroencephalography, Event Related Potentials*). Badacze są zgodni co do tego, że aktywność ta odzwierciedla stany percepcyjne i emocjonalne. Oznacza to, że zasadne jest zastosowanie tych metod w badaniach społecznych, tym bardziej że rejestrowane reakcje elektryczne kory mózgowej mają charakter niekontrolowany świadomie przez badanego. Zidentyfikowano

i przeanalizowano następujące typy reakcji (załamki): N2a, P300, P400 i P600. Fala niezgodności – N2a umożliwia pomiar bezpośredni (bez udziału świadomości badanego) rzeczywistej postawy badanego wobec jakiegoś obiektu społecznego (przedmiotu, osoby, etc.). Czyni się to prezentując tę osobę i jednocześnie na przykład zapisane stwierdzenie „lubię” lub „nie lubię”. Jeśli postawa jest pozytywna wówczas stwierdzenie „nie lubię” wywoła falę niezgodności, co jest niezależne od woli badanego. Załamek P300 pozwala na stwierdzenie, czy prezentowany bodziec (np. osoba lub obiekt) są znane badanemu. Załamek ten budzi duże nadzieje w kryminalistyce (detekcja kłamstwa). Z kolei P400 jest dowodem percepcji zdań anomalnych semantycznie, zaś P600 to wskaźnik przetwarzania przez mózg ludzki wyrażen (związków frazeologicznych, zdań) niepoprawnych składniowo lub niepreferowanych, percepcji dysharmonii w utworach muzycznych, niepoprawnych twierdzeń matematycznych lub naruszeń gramatycznych (niewłaściwa fleksja lub szyk zdania). Rozważania dotyczą także ograniczeń i wad tych badań, a także kwestii o charakterze etycznym.

Słowa kluczowe: neuronauka, elektroencefalografia, systemy rozpoznawania emocji

DIGITAL TWINS AS A WAY OF VEHICLE FLEET MANAGEMENT

mgr Czarny Piotr

Faculty of Economics, Finance and Management

University of Szczecin

Institute of Management

doctoral student

piotr@karson.pl

Abstract

Today's devices can communicate and interact with each other via the Internet, and the data they generate can be remotely monitored and controlled. Digital transformation is gaining momentum, and each product is usually accompanied by a software system that can be used for remote management. Digital Twins are a virtual but dynamic representation of a company's operations, a way to better understand how it operates today or how it could operate in the future. With a digital twin, an organization can monitor performance, anticipate the impact of changes, identify areas where performance or customer service can be improved, and evaluate new operating models. The subject of this study was fleet management in a transportation company. The aim of the chapter was to discuss digital twins as an effective way to manage today's vehicle fleet. It was hypothesized that Digital Twins significantly affect vehicle fleet performance. The research method used secondary analysis of statistical data, foreign and domestic literature. The value of the chapter was the proposal to use Digital Twins to effectively monitor the performance of a vehicle fleet in a transportation company.

Keywords: Digital Twins, Real-world modelling, Continuous optimization, Integrated real-time data, Scenario management.

Introduction

Digital transformation is now a widespread phenomenon. The traditional concept of the Internet, understood as an infrastructural network reaching out to users' terminals, is being replaced by the concept of interconnected smart objects that form ubiquitous computing environments [1, 2014, pp. 60–67]. As Neil Adam Gershenfeld and Jean-Philippe Vasseur note „Linking the digital and physical worlds in these ways will have profound implications for both”¹. We are seeing a global trend that allows things to become smarter, more reliable and autonomous. Products are becoming capable of ‘sensing’ their

¹ N. Gershenfeld, J.P. Vasseur, As Objects Go Online: The Promise (And Pitfalls) of the Internet of Things. Foreign Affairs 93(2), 2014, p. 60.

own state as well as the state of their surroundings, which, combined with the ability to process and transmit this data, is creating Digital Twins (hereafter, DT). Therefore, an important direction in business management is to seek to upgrade traditional vehicle fleet management systems to have DT capabilities [2, 2022, in process]. Digital twin data technology is already deployed to monitor the operational health and functionality of some of the world's most complex and mission-critical machines. Digital twin versions of jet engines, locomotives and gas turbines are tracking wear and tear on the machinery, maximising operational efficiency and predicting when these machines will need maintenance—often before they break down [3, 2022, p. 1].

The goals of fleet management involve minimizing the risks associated with vehicle operation, reducing transportation and personnel costs, and maximizing productivity. Current research trends involve developing new, effective models for vehicle fleet management and combining data mining and forecasting methods, optimization and simulation models, and integrating them into comprehensive decision support systems. Today's existing route management tools can develop strategic route plans, track shipments and send delivery notifications; data-linked mobile apps can handle navigation and delivery point notifications, as well as industry-specific needs; and fleet managers can gain insights into driver behavior, fuel management, in-cab coaching and hours of service. Vehicle fleets generate huge amounts of data annually, so it is necessary to digitize fleets using artificial intelligence and machine learning.

Material and methods

The subject of consideration is the management of a fleet of vehicles in a transportation company. The purpose of the chapter is to discuss Digital Twins as an effective way to manage today's vehicle fleet. It is hypothesized that Digital Twins significantly affect the efficiency of the vehicle fleet. The research method will use secondary analysis of statistical data, foreign and domestic literature. The value of the chapter is the proposal to use Digital Twins to effectively monitor the performance of a vehicle fleet in a transportation company.

Results and discussion

The Internet of Things (hereafter, IoT) is changing business, information and social processes. IoT is a future that combines a variety of technologies, including sensory, communications, networking, Service-Oriented Architecture (hereafter, SoA) and intelligent information processing technologies, to enable a whole new class of applications and services. IoT has become an ever-evolving paradigm influenced by and of interest to a wide range of stakeholders. As Stefan Faber (2013) notes „New web-based business models being hatched for the Internet of Things are bringing together market players who previously had no business dealings with each other. Through partnerships and acquisitions, [...] they have to sort out how they will coordinate their business development efforts with customers and interfaces with other stakeholders”². This affects the need to determine how they will coordinate their business development efforts with customers and interface with other Stakeholders.

New generation information technologies (hereafter, New IT), such as the Internet of Things (hereafter, IoT), Big Data and Artificial Intelligence (hereafter, AI), is making

² Stefan Ferber - Director for Business Development of the Internet of Things & Services at Bosch Software Innovations GmbH. HBR Blog Network, May 7, 2013. M. Westerland, S. Leminen, M. Rajahonka, Designing Business Models for the Internet of Things. Technology Innovation Management Review, 4(7), 2014, p. 5. [4].

the virtual space extremely important. The Digital Twins (hereafter, DT), refers to a virtual image of a system (a twin) synchronized with the real operating scenario, providing as much useful information as possible from this letter, to allow the human decision maker drawing sound decisions. This digitalization of reality is an approach that enables the virtual replication of the factory to forecast and control real time physical processes [5, 2020, pp. 9–13].

Artem A. Nazarenko and Luis M. Camarinha–Matos (2020) propose a visualization of the evolution of the concept of Digital Twins, which is represented by a timeline (Figure 1).

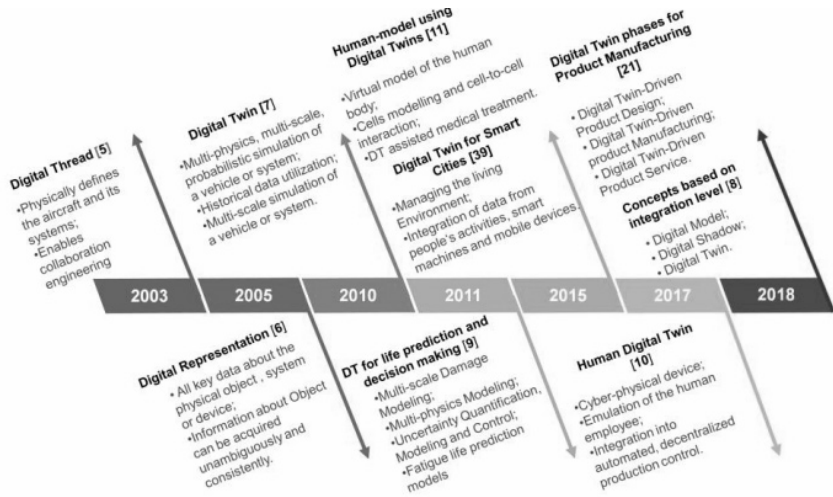

Figure 1. Some important stages of the DT notion development.

Source: A.A., Nazarenko, L.M., Camarinha–Matos L.M., *The Role of Digital Twins in Collaborative Cyber–Physical Systems*, p. 5. [6].

The concept of Digital Twin was first used in 2002 by Michael Grieves. However, he attributes the origin of the term Digital Twin Grieves to his colleague, John Vickers of NASA [2, 2022, in process]. His first definition was that The Digital Twin „contains three main parts: a) physical products in Real Space, b) virtual products in Virtual Space, and c) the connections of data and information that ties the virtual and real products together”³.

In later years, Grieves refined the concept, presenting it from the point of view of product lifecycle management. He introduces new concepts that represent different forms of Digital Twin: Digital Twin Prototype⁴, Digital Twin Instance⁵ and Digital Twin

3 M. Grieves, Digital twin: manufacturing excellence through virtual factory replication, White Paper, 2014, p. 1. [7].

4 Digital Twin Prototype (DTP)–„this type of Digital Twin describes the proto–typical physical artifact. It contains the informational sets necessary to describe and produce a physical version that duplicates or twins the virtual version”. In: M. Grieves, J. Vickers, Digital twin: mitigating unpredictable, undesirable emergent behavior in complex systems, *Transdisciplinary perspectives on complex systems*, Springer 2017, p. 94. [8].

5 Digital Twin Instance (DTI)–„this type of Digital Twin describes a specificcorresponding physical product that an

Environment⁶. Digital Twin is designed to be applied to all stages of a product’s life cycle, from the design, development and prototype phases, through the service phase, to the final disposal phase [9, 2022, p. 1364].

With the development of modern technology, Grieves and Vickers (2017) propose to understand DT as „a set of virtual information constructs that fully describes a potential or actual physical manufactured product from the micro atomic level to the macro geometrical level. At its optimum, any information that could be obtained from inspecting a physical manufactured product can be obtained from its Digital Twins. Digital Twins are of two types: Digital Twin Prototype (DTP) and Digital Twin Instance (DTI). DT’s are operated on in a Digital Twin Environment (DTE)”⁷.

DT brings a number of application domain benefits, such as providing business visibility, accelerating product development, optimizing the operational process or improving service quality [5, 2020, p. 22]. It aims to create high-fidelity virtual models for each physical entity to emulate their states and behaviors with the ability to assess, optimize and predict [10, 2017, pp. 289–293]. Digital Twins is defined as a new paradigm in simulation and modeling because it extends the use of simulation modeling to all phases of the product life cycle [5, 2020, p. 20].

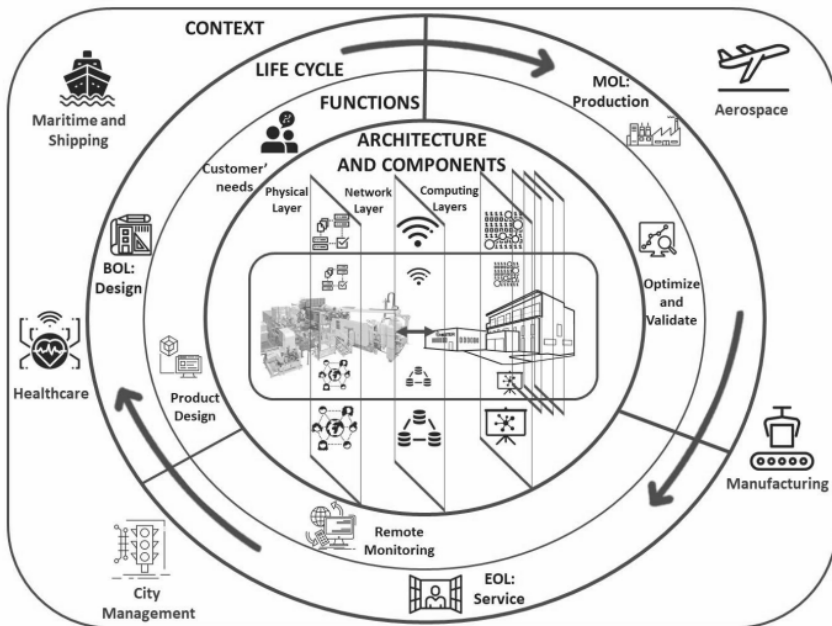

Figure 2: The Digital Twin Paradigm

Source: C., Semeraro, *Contribution to the formalisation of data-driven invariant modelling constructs of Cyber-Physical Systems. Automatic*, p. 21. [5].

individual Digital Twin remains linked to throughout the life of that physical product”. Ibidem, p. 94.

⁶ Digital Twin Environment (DTE)–,this is an integrated, multi-domain physics application space for operating on Digital Twins for a variety of purposes”. Ibidem, p. 94.

⁷ Ibidem, p. 94.

Digital Twins, or the creation of a virtual but dynamic representation of a company's operations, allowing a better understanding of how it operates today or how it could operate in the future. Digital Twins platforms (Ansys, Autodesk, Bosch, Dassault Systems, Siemens, among others) provide modeling and simulation capabilities. In addition, public clouds have expanded their IoT platforms to include digital twin capabilities, such as Azure Digital Twins and Google's Supply Chain Twin. AWS digital twin architectures can include Amazon Kinesis Data Streams, Amazon SageMaker, AWS Lambda and other services [11, p. 1]. Digital Twins technology uses cloud-connected sensors embedded in machines to upload real-time operational data, producing up-to-date virtual simulations of real-world machines. Manufacturers can then use edge analytics to analyze and evaluate how their products are performing in the field. The ultimate goal: Have a digital twin running for every real-world asset in the field, with the digital twin updating its status as it receives operational data [3, 2022, p. 1]. To create a DT, you need to build a representative environment of an object or ecosystem, which requires deep knowledge of the behavior and mechanisms underlying the system in question [11, 2021, p. 1].

It is already possible to create a Digital Twins of a fleet of vehicles using the following elements:

1. Real-world modelling – is inexact and messy and there are a lot of complex trade-offs between service and cost. The ability to deal with hard and soft constraints for vehicles, products, customers, etc. is critical to creating an accurate operational model of the fleet. One area where there has been significant modelling improvement in recent years is location-based services (i.e., digital map technology) where roads are modelled more accurately and there is a wealth of historical, predictive and real-time traffic information.

2. Continuous optimization – Digital Twins operate in real-time, making or taking decisions that improve operational performance. The notion of planning and dispatching blurs as the optimization engine needs to take in real-time updates to make predictive recommendations on what best to do because of changes to orders, vehicle and driver status, road congestion, etc. Machine learning or other forms of AI in combination with continuous optimization is a powerful way to enhance the quality of the decisions. What is clear, however, is that batch optimization will not work in a digital twin.

3. Integrated real-time data – The degree of integration of real-time data sources – mobile, telematics, traffic, etc. – Continuous optimization technology is critical to the ability of the DT to make accurate and timely predictions and decisions. The breadth and depth of data and the sophistication of the interaction goes well beyond capturing regular GPS updates. In addition, the integration needs to be bidirectional and event-driven to take in order and delivery status changes as they occur and coordinate drivers' actions on the road.

4. Scenario management – The ability to test and validate the impact of proposed operational changes or new business models is one of the most powerful capabilities of the DT. Most fleet operators want to be more agile but are slowed by the validation process. With a DT, the ability to clone, tweak and run enhanced models against operational data allows organizations to more quickly and accurately assess the cost, service and other operation impacts of proposed changes.

5. Analytics – Not every improvement opportunity happens in real-time. Part of the power of the digital twin is to collect large amounts of data over time to analyze trends. Analytics technology is another area where the improvement in sophistication, ease-of-use and cost has also improved dramatically in the last several years to make it more widely adopted and part of the DT strategy [12, 2019, p. 1].

All of the aforementioned elements for implementing a Digital Twins strategy exist in today's integrated routing, mobile and telematics solutions. The physical world of vehicles (cars and trucks to construction machinery and aircraft) is still poorly represented in or connected to the digital world. Gartner, a global research and advisory firm, published a study (2020), whose analysis shows that less than 27% of companies plan to use digital twins as autonomous equipment, robots or vehicles. Digital Twins can help companies recognize equipment failures before they stall production, allowing repairs to be made early or at less cost [13, 2020, p. 1].

The automotive industry is using DT technology to provide more personalized/customized services to its customers by capturing and analyzing vehicle behavioral and operational data [14, 2018, p. 1]. This allows automakers to build a car tailored to customers' needs by tracking features based on usage.

Tesla Motors creates Digital Twins of every vehicle it sells. Sensors from thousands of cars continuously stream data into each car's simulation in the factory, where AI interprets the data and determines whether a car is working as intended or if it needs maintenance. For many maintenance issues, Tesla's software integrations are so thorough that problems can be fixed with software updates—for instance, adjusting the hydraulics to compensate for a rattling door. By merging AI and IoT, Tesla is able to constantly learn from the real world and optimize each of its cars individually, in real time [15, p. 1].

Photography 1. How tech leaders are using the technology in product development
Source: J. Coors–Blankenship, *Taking Digital Twins for a Test Drive with Tesla, Apple.*

Unlike Tesla, Volkswagen used Digital Twins to integrate a new robotic station into one of its production facilities, while Maserati used DT to add two new assembly lines to an existing plant. Maserati tested how changes in car design affect production using DT, and then adjusted production processes accordingly [16, 2022, p. 10]. It seems clear that the interest in Digital Twins is evident in Formula One (hereafter referred to as, F1) racing. One example is Mercedes–AMG Petronas Motorsport, which has developed a Digital Twin to analyze the performance of its car after each race. All the data from the race helps the team develop strategies for future races, while F1 drivers use the simulations to test new design features and thus better understand vehicle behavior. Digital twins

help companies like Mercedes–AMG Petronas Motorsport address their biggest data challenges. The end results include process optimization, insights into predictive and condition–based maintenance, and optimal business action on the event stream [17, p. 1].

Another area in the automotive industry where Digital Twins are finding application is in the autonomous vehicle sector. The capabilities of an autonomous vehicle determine its Operational Design Domain (hereafter, ODD). The ODD defines the conditions under which a vehicle is designed to function and is expected to perform safely. The ODD includes (but isn't limited to) environmental, geographical, and time–of–day restrictions, as well as traffic or roadway characteristics. Designing the autonomous vehicle to be able to adjust to all driving scenarios, in all road, weather and traffic conditions is the biggest technical challenge to achieve. Major automotive manufacturers, as well as new entrants like Google (Waymo), Uber, and many Startups are working on AVs. While design concepts differ, all these vehicles rely on using a set of sensors to perceive the environment, advanced software to process input and decide the vehicle's path and a set of actuators to act upon decisions [18, 2020, p. 1].

One example is Tesla, whose current strategy is to build a feature that will radically differentiate them in the market.

Photography 2. Inside a Tesla with its Autopilot feature

Source: 2020 Autonomous Vehicle Technology Report The guide to understanding the state of the art in hardware & software for self-driving vehicles

Inside the vehicle While driving a Tesla with AutoPilot, an L2 autonomous vehicle, the user must be behind the wheel and needs to be aware of what's happening. The car's display shows the vehicles and what it sees on the road, allowing the user to assess the car's ability to perceive its environment correctly. On a highway, the experience is smooth and reportedly 9 times safer than a human driver [18, 2020, p. 1].

Google's Waymo can safely stop without a human driver taking over, although a safety driver is generally still involved. In Waymo's autonomous vehicle, even from the back seat, observing the driver's behavior can tell you a lot about what's about to happen. While the vehicle has a 360-degree, multi-layered view of its surroundings, which is obtained through a number of different sensors, on the screen the user sees only a very minimal depiction of the surrounding cars, buildings, roads and pedestrians [18, 2020, p. 1]. An analysis of data presented in the 2020 Autonomous Vehicle Technology Report shows that autonomous vehicles have achieved the ability to drive without human supervision or intervention, albeit under strictly defined conditions. Level 4 (high automation), has been achieved amid many unforeseen challenges for technology developers. However, no contemporary technology is yet capable of reaching Level 5 (full automation), and some experts say this level will never be reached. The most automated personal vehicles on the market operate at Level 2, where a human driver still has to monitor and judge when to take control, such as with Tesla's Autopilot [18, 2020, p. 1].

Conclusion

DT technology has been deployed to monitor the functionality of the world's most complex and critical machines. Digital versions of jet engines, locomotives and gas turbines track machine wear and tear, maximizing operational efficiency and predicting when machines will need maintenance, often before they break down.

An important direction in business management is to seek to upgrade traditional fleet management systems to have DT capabilities. With DT, an organization can monitor performance, anticipate the impact of changes, identify areas where performance or customer service can be improved, and evaluate new operating models. The hypothesis that Digital Twins have a significant impact on vehicle fleet performance has been confirmed. DTs help companies solve their data challenges, and include process optimization, insight into predictive and state-based maintenance, and optimal business operations on the event stream.

BIBLIOGRAPHY:

1. Gershenfeld, N., Vasseur, J.P. (2014). *As Objects Go Online: The Promise (And Pitfalls) of the Internet of Things*. Foreign Affairs 93(2), 2014, pp. 60–67.
2. Czarny, P. *Model zarządzania flotą pojazdów w przedsiębiorstwie*, Praca doktorska, Uniwersytet Szczeciński, Wydział Ekonomii, Finansów i Zarządzania, Instytut Zarządzania i Marketingu, (in progress).
3. *Modern manufacturing's triple play: Digital twins, analytics and IoT To imagine the power of digital twins, think in terms of your own health care* (2022). SAS® Insights. Available at: https://www.sas.com/en_us/insights/articles/big-data/modern-manufacturing-s-triple-play-digital-twins-analytics-iot.html# 04.07.2022.
4. Westerlund, M., Leminen, S., M. Rajahonka, M. (2014). *Designing Business Models for the Internet of Things*. Technology Innovation Management Review, 4(7): 5–14. Available at: <http://doi.org/10.22215/timreview/807 15.05.2022>.
5. Semeraro, C. (2020). *Contribution to the formalisation of data-driven invariant modelling constructs of Cyber-Physical Systems. Automatic*. Université de Lorraine; Politecnico di Bari, 2020. English. fiNNT : 2020LORR0029ff. ffilet-02929708f 10.05.2022).
6. Nazarenko A.A., Camarinha-Matos L.M. (2020). *The Role of Digital Twins in Collaborative Cyber-Physical Systems*. In: Technological Innovation for Life Improvement . DoCEIS 2020. IFIP AICT, vol 577. Springer, Cham, pp. 191–205. Available at: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-45124-0_18 04.07.2022).
7. Grieves, M. (2014). *Digital twin: manufacturing excellence through virtual factory replication*, White Paper, p. 1. Available at: https://www.researchgate.net/publication/275211047_Digital_Twin_Manufacturing_ Excellence_through_Virtual_Factory_Replication 10.05.2022.
8. Grieves, M., Vickers, J. (2017). *Digital twin: mitigating unpredictable, undesirable emergent behavior in complex systems*. Transdisciplinary Perspectives on Complex Systems, Springer 2017, pp.85–113.
9. Alexandru, M., Dragoș, C., Bălă-Constantin Z. (2022). *Digital Twin for automated guided vehicles fleet management*. Procedia Computer Science Volume 199, 2022, ELSEVIER, 1363–1369. Available at: <https://>

doi.org/10.1016/j.procs.2022.01.172 04.04.2022).

10. Graessler, I., Poehler, A. (2017). *Integration of a digital twin as human representation in a scheduling procedure of a cyber-physical production system*. 2017 IEEE International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management (IEEM), 2017, pp. 289–293, doi: 10.1109/IEEM.2017.8289898.

11. Sacolick, I. (2021). *Jak cyfrowe bliźniaki ulepszają systemy fizyczne*. Available at: <https://www.computerworld.pl/news/Jak-cyfrowe-blizniaki-ulepszaja-systemy-fizyczne.434852.html> 04.07.2022).

12. Jones, Ch. (2019). *Creating A Digital Twin Of Your Fleet Is Closer Than You Think*. Available at: <https://talkinglogistics.com/2019/10/08/digital-twin-your-fleet-closer-you-think/> 04.07.2022).

13. Gartner Survey Reveals (2020). *Digital Twins and AI Drive IoT Adoption*. Available at: <https://www.gartner.com/en/newsroom/press-releases/2020-10-29-gartner-survey-reveals-47-percent-of-organizations-will-increase-investments-in-iiot-despite-the-impact-of-covid-19-29.06.2022>.

14. Watts, B. (2018). *Digital Twins in the Automotive Industry. Challenge Advisory*. Available at: <https://www.challenge.org/knowledgeitems/digital-twins-in-the-automotive-industry/> 04.07.2022).

15. Coors–Blankenship, J. (2020). *Taking Digital Twins for a Test Drive with Tesla, Apple*. IndustryWeek. Available at: <https://www.industryweek.com/technology-and-iiot/article/21130033/how-digital-twins-are-raising-the-stakes-on-product-development> 04.07.2022).

16. Singh, M.; Srivastava, R.; Fuenmayor, E.; Kuts, V.; Qiao, Y.; Murray, N.; Devine, D. (2022). *Applications of Digital Twin across Industries: A Review*. Appl. Sci. 2022, 12, 5727. pp. 10–11. Available at: <https://doi.org/10.3390/app12115727> 04.07.2022).

17. *Digital Twins in F1™ Racing Throw Down Big Gains for Mercedes-AMG Petronas Motorsport*. Available at: https://www.tibco.com/sites/tibco/files/resources/SS-mercedes-digital-twins-final_0.pdf 04.07.2022).

18. Geenen, B. (2020). *2020 Autonomous Vehicle Technology Report*. Available at: <https://www.wevolver.com/article/2020.autonomous.vehicle.technology.report#reference4> 04.07.2022).

List of figures photography:

Figure 1. Some important stages of the DT notion development

Figure 2. The Digital Twin Paradigm

Photography 1. How tech leaders are using the technology in product development

Photography 2. Inside a Tesla with its Autopilot feature

STOSOWANIE FEMINATYWÓW W MATERIAŁACH IDENTYFIKUJĄCYCH DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZĄ. STADIUM PRZYPADKU

Piątkowska Marzena,
Uniwersytet Zielonogórski
marzena.piatkowska87@gmail.com

Ojciec z synem mają wypadek, w którym ojciec ginie na miejscu a syn trafia do szpitala w ciężkim stanie. Chirurg na dyżurze mówi: „Nie mogę operować tego chłopca. To mój syn”. Kim jest chirurg?

Tym krótkim żartem-zagadką autorka niniejszego opracowania pragnie zwrócić uwagę na to, jak bardzo język kształtuje postrzeganie rzeczywistości. Większość osób, które wcześniej nie znały tej zagadki, rozpoczyna skomplikowane analizy, mówiąc, że ojciec, który zginął, mógł nie być ojcem biologicznym, lub właśnie był, a chirurg niedawno chłopca przysposobił czy adoptował, albo że chłopiec wychowuje się w rodzinie złożonej z dwóch ojców, co oczywiście jest możliwe, jednak jest statystycznie dość rzadką sytuacją. Watro zauważyć, że podawane rozwiązania mają jeden wspólny kontekst, rozważający mają na myśli zawsze chirurga – mężczyznę. Natomiast odpowiedź jest banalnie prosta – chirurg jest matką.

Wstęp

W niniejszym artykule poruszona zostanie kwestia używania feminatywów w materiałach identyfikujących działalność gospodarczą. Na potrzebę dokładniejszego zobrazowania omawianego zagadnienia autorka postanawia posłużyć się przykładem użycia feminatywu *advokatka* w materiałach identyfikujących kancelarię prawniczą. Poza tym, przedmiotem analizy będzie pojęcie *feminatywu* i jego społeczny odbiór, który niewątpliwie ma wpływ na jego ewentualne zastosowanie. Ponadto, w celu łatwiejszego zrozumienia obecnego postrzegania społecznego feminatywów, przedstawiony będzie syntetyczny rys historyczny. Następnie zostanie zaprezentowana krótka analiza próby odpowiedzi na podstawowe pytanie, które jest celem niniejszego artykułu: Czy warto zastosować rzeczzone określenie w materiałach identyfikujących działalność gospodarczą, a konkretnie, kancelarię prawniczą i jakie wiąże się z tym szanse i zagrożenia.

Czym jest feminatyw?

Feminatywy to żeńskie nazwy osobowe, czyli formy językowe, których desygnatem jest kobieta [4, s. 230]. Feminatywu używa się do określenia nazwy kobiety ze względu na przysługujący jej tytuł, funkcję, stanowisko, zawód, narodowość, pochodzenie, religię, wyznanie, cechy psychiczne i fizyczne, wykonywane czynności itp. [3, s. 31]. W trafny sposób ten termin został określony przez znanego językoznawcę Marka Łazińskiego, który połączył pojęcie *nazw żeńskich* z terminem *feminatywum*, wskazując jednocześnie sposób ich tworzenia jako: *rzeczowniki nazywające kobiece zawody i funkcje, najczęściej derywowane od nazw męskich z sufiksem kategorii feminativum lub bezpośrednio od czasowników z sufiksem złożonym kategorii wykonawców czynność* [5, s. 246]. W języku polskim składnikami feminatywów są takie wykładniki żeńskości, jak: *sufiksy*, np. –icha, –na, –essa (kowalicha, druhna, baronessa), *dzierżawcze przyrostki żeńskości*, np. –owa, –ina, –anka (krawcowa, hrabina, koleżanka, oraz *formaty*, np. –ka, –ini, –ica, (autochtonka, wydawczyni, anielica) [6, s. 10-11]. Formaty są słowotwórczą częścią wyrazu dodaną do jego rdzenia, zwykle modyfikują wyraz podstawowy pod względem znaczeniowym lub funkcjonalnym [7, s. 411]. W tym przypadku modyfikacja dotyczy zaznaczenia płci żeńskiej. W języku polskim najbardziej produktywnym wykładnikiem feminatywnym jest końcówka „ka” [11, s. 176]. W przypadku omawianego zagadnienia będzie brany głównie pod uwagę feminatyw *advokatka*, który jest przykładem rzeczownika derywowanego od nazwy męskiego odpowiednika właśnie z końcówką – „ka”.

Zarys historyczny i obecne postrzeganie feminatywu

Feminatywy zaczęły być stosowane, jak to zwykle w języku bywa, dość naturalnie, czyli wraz z pojawieniem się desygnatów, które miały wskazywać. To znaczy, wraz z pojawieniem się kobiet pełniących funkcje publiczne i pracujących w zawodach zdominowanych wcześniej przez mężczyzn. Już prawie sto lat temu ta sytuacja została bardzo dobrze zaobserwowana i opisana przez językoznawców: *Mała rewolucja społeczna, jaka się dokonała w związku ze zdobyciem przez kobiety stanowisk, dotychczas zajmowanych tylko przez mężczyzn, zastała polski język zupełnie nieprzygotowany i wytworzyła zamęt lingwistyczny, z któregośmy dotychczas nie wyrnęli* [12, s. 156]. Niestety, te słowa, odnoszące się do braku gotowości naszego języka na coraz większą aktywność kobiet, zarówno na rynku pracy, jak i w szeroko pojmowanym życiu publicznym są zatrzważająco aktualne. Choć z pewnością należy również docenić

pracę językoznawców i publicystów międzywojennych, którzy dokładali wielu starań mających na celu wdrażanie feminatywów w dyskurs publiczny: *jest rzeczną naturalną, że w czasach, gdy kobiety otrzymują doktoraty, katedry itd., tworzą się odpowiednie tytuły, jak doktorka, docentka, profesorka, adwokatką* [10, s. 46]. W różnego rodzaju dokumentach, min. artykułach prasowych można doszukać się używania wielu ciekawych form feminatywów. Popularne były również listy do redakcji, w których czytelniczki i czytelniczki zwracali uwagę na nieprawidłowe użycie form żeńskich, bądź zastąpienie ich męskimi [1].

Niestety, po II wojnie światowej w dużej mierze zaprzeczono starania językoznawców przedwojennych i tendencja do używania feminatywów znacząco osłabła. Okres PRL-u w obszarze stosowania feminatywów można rozpatrywać dwojako. Z jednej strony, tworzono i stosowano żeńskie formy zawodów w rolnictwie i przemyśle, np. *brygadzistka* czy *traktorzystka*, co miało zachęcić kobiety do aktywizacji zawodowej w tych branżach [6, s. 6]. Natomiast, z drugiej strony, stosowano terminy generyczne, sprzeczące określenia mężczyźni i kobiet do jednej męskosobowej nazwy, na przykład: *podpis klienta*, zamiast *podpis klientki i klienta* [2, s. 83-90]. Ponadto, zdaniem wrocławskiej językoznawczynie, Agnieszki Małochy-Krupy charakterystyczne dla czasów PRL jest również to, że nie używano feminatywów do określania zawodów i funkcji darzonych przez społeczeństwo większym szacunkiem: *użycia generyczne objęły swoim zasięgiem nazewnictwo godności, funkcji i zawodów postrzeganych z perspektywy społecznej jako wyższe rangą* [6, s. 7].

Pokłosie tych działań jest bardzo widoczne we współczesnym społeczeństwie, ponieważ użytkowniczki i użytkownicy języka polskiego nie widzą nic złego w stosowaniu terminów generycznych. Poza tym, nie mają żadnych problemów z używaniem feminatywów w odniesieniu do stanowisk i zawodów niższych rangą, takich jak: *fryzjerka*, czy *sprzątaczką*. Natomiast trudności pojawiają się w stosowaniu nazw żeńskich zawodów i stanowisk uważanych społecznie za prestiżowe. Tę sytuację trafnie odzwierciedla stanowisko Rady Języka Polskiego przyjęte na posiedzeniu plenarnym Rady 19 marca 2012 roku: *formy żeńskie nazw zawodów i tytułów są systemowo dopuszczalne. Jeżeli przy większości nazw zawodów i tytułów nie są one dotąd powszechnie używane, to dlatego, że budzą negatywne reakcje większości osób mówiących po polsku. To, oczywiście, można zmienić, jeśli przekona się społeczeństwo, że formy żeńskie wspomnianych nazw są potrzebne, a ich używanie będzie świadczyć o równouprawnieniu kobiet w zakresie wykonywania zawodów i piastowania funkcji* [9]. Rada Języka Polskiego wskazuje, że nie ma formalnych zastrzeżeń do stosowania feminatywów, że są one systemowo dozwolone. Przeszkodą w ich stosowaniu jest przekonanie o ich zbędności rozpowszechnione w społeczeństwie.

Dotyczy to również określenia *adwokatką*, ponieważ zarówno kobiety pełniące tę funkcję, jak również ich otoczenie, rzadko używają tego terminu. Natomiast, Naczelna Rada Adwokacka (dalej NRA) wypowiada się w podobnym tonie do Rady Języka Polskiego w odpowiedzi na zapytanie: ***czy używanie terminu „adwokatką” jest naruszeniem godności zawodu adwokata? Komisja etyki, praktyki adwokackiej i wykonywania zawodu NRA wskazuje jednoznacznie, że: Inkluzywność środowiskowa powinna wyrażać się w otwartości na kulturotwórcze przemiany, oraz w szacunku dla osób, które czują potrzebę wyrażenia żeńskości zawodu adwokata lub zawodu wykonywanego w postaci feminatywu „adwokatką”*** [9]. Ponadto: *Tworzenie i używanie w wypowiedziach form żeńskich nazwy zawodu może odbywać się za pomocą rzeczownika „pani” poprzedzającego formę męską „pani adwokat” lub poprzez związki składniowe „adwokat wniosła”. Może także odbywać się poprzez dodanie przyrostka –*

„ka”, np. *adwokatka*, co jest formą dopuszczalną gramatycznie i poprawną. Nie jest przeszkodą wieloznaczność przyrostka -„ka”, , ani fakt, że pełni on często funkcję zdrabniającą [9]. Na tę właśnie funkcję zwracał uwagę wnoszący zapytanie, wyrażając obawę, że określenie *adwokatka* jest zdrobnieniem, które może naruszać godność zawodu. Niewątpliwie, jest to przykład bardzo dobrze obrazujący niską popularność żeńskich nazw zawodów w polskim społeczeństwie, oraz potwierdzający założenie, że użycie feminatywu, dotyczącego zawodu bardziej prestiżowego społecznie, jest o wiele bardziej problematyczne.

Czy watro zastosować feminatyw *adwokatka* w materiałach identyfikujących kancelarię prawniczą?

Przedstawiony powyżej rys historyczny dotyczący feminatywów i jego konsekwencje społeczne pozwalają zauważyć zagrożenia związane z ewentualnym użyciem feminatywu *adwokatka* w materiałach identyfikujących kancelarię prawniczą. Jak zostało wskazane powyżej, do stworzenia tego feminatywu należy dodać końcówkę -„ka”, która lingwistycznie jest kojarzona ze zdrobnieniami. Natomiast zdrobnienia z reguły wprowadzają pewną infantylną brzmienia, co może korelować z brakiem profesjonalizmu w odbiorze społecznym. Jest to poważna wada, ponieważ bez wątpienia żadna kobieta wykonująca ten zawód nie chciałaby się na to narazić. Co więcej istnieje obawa, że jednostkowe przypadki użycia nazwy żeńskiej na wizytówce czy tablicy informującej nie zmieniają w znaczący sposób nastawienia społecznego.

Niemniej, należy sobie zadać pytanie, czy jest jakiś inny sposób? Czy należy korzystać z połowicznych rozwiązań? Mówić o sobie *adwokatka*, żeby naprowadzać społeczeństwo na *właściwe tory*, a wręczać wizytówkę z podpisem *adwokat* pod nazwiskiem, żeby nie wyglądało nieprofesjonalnie? Lub odwrotnie, tytułować siebie męskim odpowiednikiem zawodu, a w materiałach identyfikujących działalność gospodarczą wpisywać żeński odpowiednik, żeby nie zabrzmiało nieprofesjonalnie? Autorka niniejszego opracowania dopatruje się odpowiedzi w *odpowiedniej aktywności kobiet w tym zawodzie*, w ich działaniu, a właściwie działaniu w przekonaniu. Mając na względzie *działanie*, to powinno ono odnosić się do rzetelnego wykonywania obowiązków i wypełniania powierzonej funkcji profesjonalnie. Wtedy, kobieta pracująca w tym zawodzie sama stworzy obraz *adwokatki* – kompetentnej i fachowej pracowniczki, i w ten sposób będzie wpływać na odbiór społeczny, odrywając niejako wcześniej wspomnianą infantylną brzmienia i związaną z nią obawę o brak profesjonalizmu i naruszanie godności zawodu. Natomiast *przekonanie* dotyczy wiary w swoje racje, ponieważ jeśli dana prawniczka nie do końca czuje potrzebę wskazywania na swoją żeńskość przy przedstawianiu siebie i swojej funkcji, to wypadnie niewiarygodnie. Ponieważ, żeby być wiarygodną/ym trzeba wierzyć w to, co się mówi, w to, co się reprezentuje. Tylko wiarygodny przekaz ma moc przekonywania, co jest niezbędne na obecnym rynku pracy. W związku z tym, bardzo dużo zależy od kobiet- prawniczek, od ich świadomości i od tego, czy nadal chcą zasłaniać się męskim odpowiednikiem zawodu, zamiast pracować na *własny*, żeński profesjonalizm.

Oprócz tego, należy również mieć na względzie szereg pozytywnych aspektów, jakie niesie ze sobą posługiwanie się określeniem *adwokatka* w materiałach identyfikujących kancelarię prawniczą. Z pewnością jest to duża precyzyjność wskazania desygnatu, która objawia się między innymi tym, że potencjalny klient nie pomyli danej prawniczki z asystentką, będąc przekonany, że jest umówiony z adwokatem – mężczyzną. Taka sytuacja ma zwykle miejsce w przypadkach, gdzie forma nazwiska jednoznacznie

nie wskazuje na płeć, natomiast na drzwiach widnieje napis przedstawiający zawód za pomocą męskiego odpowiednika. Natomiast dzięki użyciu żeńskiej formy określającej zawód informacja zyskuje na dokładności i potencjalny klient nie jest wprowadzany w błąd w tym zakresie. Gdyby w tak precyzyjny sposób określono nazwę zawodu w żarcie-zagadce użytej przed wstępem do tego artykułu, nikt nie miałby problemu z jej szybkim prawidłowym rozwiązaniem. Tu dochodzimy do jeszcze jednego zagadnienia związanego z feminatywami, mianowicie do ich wymowy i czasem dość dużych jej wymagań, co bywa kolejnym z zarzutów stawianym przeciwko ich używaniu. O wiele łatwiej jest wypowiedzieć nazwę *chirurg*, niż *chirurgka*, ale nie łatwo również wypowiedzieć „*w Szcebrzeszynie chrząszcz brzmi w trzcinie*”, a przecież zwykle właśnie to wypowiadamy by zaimponować obcokrajowcom i pokazać dumę ze stopnia trudności wymowy naszego języka.

Ponadto, jest to również sposób na wyróżnienie się spośród innych, adwokatów – mężczyzn i adwokatów – kobiet. Warto zwrócić uwagę na to, że wyróżnianie się z pośród innych jest również dużą wartością na obecnym rynku pracy i stanowi narzędzie walki z konkurencją. Poza tym, należy również mieć na względzie, że społeczeństwo jest jednak dosyć różnorodne, i z pewnością nie wszyscy jego członkowie i członkinie postrzegają feminatywy za coś infantylnego. Wśród tej grupy, prawniczka używająca feminatywów w materiałach identyfikujących kancelarię prawniczą może spotkać się z większym uznaniem czy zainteresowaniem, co ma pozytywny wpływ na rozwój jej działalności.

Obecnie, sposobem na wyróżnienie się na rynku pracy, jest również określenie misji danej działalności gospodarczej. Często również kancelaria prawnicza ma wyznaczoną misję według której ustalane są cele i podejmowane działania by wykonywana praca wspierała jej realizację. Z pewnością, wartością dodaną w postrzeganiu danej kancelarii jest to, że jednym z wymiarów jej misji jest propagowanie feminatywów w społeczeństwie. Niewątpliwie, takie działanie posiada spory walor społeczny, ponieważ, jak można było się przekonać jeszcze przed wstępem do niniejszego artykułu, język jakiego używamy kreuje rzeczywistość. To co mówimy, wpływa na to jak myślimy. Z tego punktu widzenia, takie działanie ma również wymiar edukacyjny, polegający na tym, że kolejne pokolenia będą osłuchiwały się z językiem bardziej symetrycznym, niewykluczającym kobiet z możliwości piastowania funkcji postrzeganych społecznie za bardziej prestiżowe. Ponadto, używanie feminatywów w dużym stopniu wesprze aktywność zawodową kobiet i ich rozwój na rynku pracy a także pomoże w walce ze stereotypami i dyskryminacją kobiet w piastowaniu wysokich rangą funkcji w przestrzeni publicznej.

Podsumowanie

Używanie feminatywów w materiałach identyfikujących działalność gospodarczą wiąże się z szeregiem szans i zagrożeń. Autorka niniejszego artykułu starała się je określić, rozpatrując to zagadnienie w oparciu o przykład feminatywu *adwokatka* stosowanego w materiałach określających kancelarię prawniczą. Podstawowym zagrożeniem, z jakim może się spotkać kobieta używająca żeńskiego odpowiednika nazwy tego zawodu, to nieprzychylność części społeczeństwa, dla której stosowanie żeńskich nazw zawodów jest zbyt ciche, oraz brzmi infantylnie i nieprofesjonalnie. Natomiast, korzyści z jakimi się wiąże stosowanie feminatywów w materiałach identyfikujących działalność gospodarczą, w ocenie autorki, w znacznej mierze przeważają. Szansę jaką daje używanie feminatywów dla rozwoju kancelarii prawniczej, to możliwość skutecznego wyróżnienia się w branży spośród adwokatów – mężczyzn i adwokatów – kobiet. Poza tym, takie działanie pozwala na skorzystanie z precyzyjności wskazania desygnatu, jakim jest kobieta wykonująca

zawód adwokata. Ponadto, zastosowanie feminatywów w materiałach identyfikujących działalność gospodarczą i ich używanie przy jej reprezentacji wpływają na konstruowanie unikalnej misji kancelarii. Dzięki temu, możliwe jest propagowanie feminatywów w społeczeństwie, a tym samym pełnienie swego rodzaju funkcji edukacyjnej. Taka postawa może w znaczący sposób wpływać na wzrost poziomu zainteresowania ze strony potencjalnych klientów, a tym samym generować korzyści dla danej kancelarii prawniczej.

Niemniej, stosowanie feminatywów w materiałach określających działalność gospodarczą, a konkretnie kancelarię prawniczą, jest zależne od wielu czynników. Przede wszystkim od tego, jak postrzega się daną prawniczkę i czy chce być tak określana, oraz jaką misję swojej kancelarii chce kreować. Bardzo istotne przy decyzji o formie przedstawianie się i reprezentacji określonej działalności gospodarczej jest wewnętrzne przekonanie jej przedstawicielki, ponieważ każde działanie z nim niezgodne będzie postrzegane jako sztuczne. Natomiast wiarygodność i oparte na niej zaufanie potencjalnych klientów jest wartością bardzo cenioną na obecnym rynku pracy. Jest to cecha niezbędna nie tylko w zawodach prawniczych, ale również w innych, zwłaszcza w tych tzw. zawodach zaufania publicznego. Jej walor dostrzegają oczywiście również handlowcy i osoby świadczące różnego rodzaju usługi, których sukces zależy od przychylności klientów, ponieważ jest niezbędnym narzędziem do walki z konkurencją. W związku z tym, nie jest wskazane używanie feminatywów niezgodnie z własnym przekonaniem i wbrew swoim racjom.

Nie sposób w tak krótkich rozważaniach odnieść się do wszystkich interesujących aspektów używania feminatywów, niemniej, zdaniem autorki, korzyści płynące z ich stosowania w materiałach służących do identyfikacji działalności gospodarczej, na przykładzie kancelarii prawniczej przeważają nad zagrożeniami.

Literatura:

1. Konoiorczyk M., *Szpiegówki – nowomowa czy nasze dziedzictwo – kilka słów o feminatywach*, https://rownosc.eu/szpiegowki-nowomowa-czy-malgorzata-konoiorczyk/?fbclid=IwAR2U0UMbs3M_uqcBoK5uzTz1BB47zsrloMWX2Ni1Wdjcmo-B8JrM_MKzN5g, [dostęp 22.05.2022].
2. Krysiak P., *Feminatywa w polskiej tradycji leksykograficznej*, „Rozprawy Komisji Językowej”, XLII, 2016.
3. Kubiszyn-Mędrała Z., *Żeńskie nazwy tytułów i zawodów w słownikach współczesnego języka polskiego*, „LingVaria” (1(3)), 2007.
4. Latos A., *Feminatywy w stanowiskach Rady Języka Polskiego. Język a ewolucja normy społecznej*, POSTSCRIPTUM POLONISTYCZNE, Warszawa, 2020, 2 (26).
5. Łaziński M., *O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-ściowa*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
6. Małocha-Krupa A. (red.), *Słownik nazw żeńskich polszczyzny*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015.
7. Mistrik J., *Encyklopédia jazykovedy*, wyd. 1, Bratislava: Obzor, 1993.
8. Narodowa Rada Adwokacka, *Czy używanie terminu „adwokatką” jest naruszeniem godności zawodu adwokata?*, <https://www.adwokatura.pl/z-zycia-nra/czy-uzywanie-terminu-adwokatkajest-naruszeniem-godnoscizawodu-adwokata/>, [dostęp 22.05.2022].
9. Rada Języka Polskiego, *Stanowisko Rady Języka Polskiego w sprawie żeńskich form nazw zawodów i tytułów*, https://rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1359:stanowisko-rady-zyka-polskiego-w-sprawie-escich-form-nazw-zawodow-i-tytuow, [dostęp 22.05.2022].
10. Stępczowski A., *Co piszą o języku*, „Poradnik Językowy”, 1934, z. 3, s. 46.
11. Sowa K., *Feminatywa w języku polskim i czeskim – tworzenie, użycie, frekwencja*, [w:] *Slavica iuvenum XIV*, Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, Ostrava, 2013.
12. Wieniewski I., *W sprawie określeń zawodów w odniesieniu do kobiet*, „Język Polski”, 1931, z. 5.

SYSTEMS AND MODELS FOR VEHICLE FLEET MANAGEMENT

mgr Piotr Czarny

Faculty of Economics, Finance and Management

University of Szczecin

Institute of Management

doctoral student

piotr@karson.pl

Abstract: Technological advances are providing companies with the right tools to manage their fleets in real time. A serious problem in the analysis of the transportation system is to find an effective management methodology and a properly adapted decision support system. The subject of consideration was fleet management in a transport company using modern information and communication technologies. The purpose of the chapter is to review vehicle fleet management systems and models for implementing fleet management and control systems. The indicated problem was brought closer by discussing what a fleet of vehicles is and how we understand Fleet management, what Telematics and Intelligent Transportation Systems are. It was hypothesized that the Vehicle Fleet Management System using Intelligent Transportation Systems significantly affects the success of a transportation company. The research method used secondary analysis of statistical data, foreign and domestic literature. The value of the chapter was to discuss the use of Intelligent Transportation Systems technology, enabling the integration of services and appropriate standardization, for increased efficiency by rerouting vehicles to handle new orders.

Keywords: Vehicle fleet, Fleet Management and Control System, Intelligent Transportation Systems, Telematics.

Introduction

With the development of Artificial Intelligence (hereafter, AI), the Internet of Things (hereafter, IoT) and Cloud Solutions (hereafter, Cloud), the amount of data we can retrieve from a vehicle is growing every year. A diversity of sensing devices densely spread over the infrastructure, vehicles or the travelers' personal devices act as sources of data flows that are eventually fed into software running on automatic devices, actuators or control systems producing, in turn, complex information flows among users, traffic managers, data analysts, traffic modeling scientists, etc. These information flows provide enormous opportunities to improve model development and decision-making [1, 2021, p. 1].

Manufacturers are becoming more efficient in converting this data into new services and enriching their own offerings based on information received from the systems of networked cars. Technological advances are providing companies with the right tools for real-time fleet management. A major problem in analyzing a transportation system is finding an effective management methodology and a properly adapted decision support system. After all, the performance of the system can be disrupted by various types of disruptive events (predictable or unpredictable, natural or man-made), or faults related to the means of transportation, transportation infrastructure and 'traffic jams' congestion.

Current research trends involve developing new, effective fleet management models and combining data mining and forecasting methods, optimization and simulation models, decision-making heuristics, and integrating them into complex decision support systems. New models and algorithms can improve resource productivity and efficiency, so business managers are realizing that they need to develop knowledge-based decision support systems in which modeling, algorithmic intelligence and optimization systems are an integral part of decision-making processes [2, 2011, p. 5].

Market demand has influenced researchers and practitioners to take a strong interest in fleet management optimization problems over the past decade. This has led to

the development of many mathematical models and quantitative methods for optimizing and simulating the operation of transportation fleets to meet customer needs. These tools, along with appropriate software packages, provide valuable support to the company [3, 2022, in progress].

Many models are idealized or simplified with assumptions that are not realistic for practical applications, since real-world situations almost always contain aspects that escape mathematical structure [2, 2011, p. 4]. Therefore, it is extremely important to constantly look for new solutions, create prototypes and test them under the conditions of a business entity in the market.

Material and methods

The subject of consideration was fleet management in a transportation company using Information and Communication Technologies (hereafter, ICT), and the main objective of the chapter was an overview of vehicle fleet management systems and models for the implementation of Fleet Management and Control Systems (hereafter, FMCS). The indicated problem was brought closer by discussing what a fleet of vehicles is, how we understand fleet management, what telematics and Intelligent Transportation Systems are. It was hypothesized that a vehicle fleet management system using Intelligent Transportation Systems (hereafter, ITS), significantly affects the success of a transportation company. The research method used secondary analysis of statistical data, foreign and domestic literature. The value of the chapter was to discuss the use of ITS technology, enabling integration of services and appropriate standardization, for increased efficiency by rerouting vehicles to handle new orders.

Results and discussion

A transportation company is an enterprise that performs the transportation of people or goods by adapted means of transportation and creates ancillary services directly related to this (transportation service). Transportation is a separate set of activities related to the movement of people and material goods using appropriate means of transport, such as airplane, ship, car, rail. Transportation can be considered as a giver and taker, since on the one hand it benefits from the production of the various branches of the economy, and on the other hand it provides transportation services [4, 2017, p. 694].

The basic resource used to meet transportation needs – internal (transportation activities undertaken by non-carrier companies) and external (transportation services provided by common carriers) – are vehicles (means of transportation). The totality of transportation assets used by a given company to meet its transportation needs is called a fleet [5, 2022, p. 327].

Fleet management (hereafter, FM) is a general term describing the detailed management of a company's fleet of vehicles, using specific technologies, to improve operational efficiency in terms of time and cost. FM encompasses a wide range of functions depending on the type of vehicles involved, which include fleet¹ Such as driver and speed management best route selection adherence to health and safety rules control and fuel reduction vehicle financing vehicle maintenance tracking control of product loading and unloading. Fleet management in practice is done through the Fleet Management System (hereafter, FMS).

Fleet Management System is a term used for a wide range of solutions for different vehicle fleet-related applications in the fields of transportation, distribution and logistics.

¹ Vehicles can be: cars, buses, trucks, vans, cabs, ships, railroad cars, airplanes and even containers (Author's note).

It comprises target-based planning, as well as supervision and control of fleet operations based on the available transportation resources and application constraints. FMSs have as objective to reduce risk, increase quality of service, and improve a fleet's operational efficiency while minimizing its costs [6, 2014, p. 1]. FMCSs commonly use cellular data transmission (GSM, GPRS, or LTE) to communicate between transit vehicles and control centers, which causes problems of high operating costs and difficulty in maintaining the system [7, 2018, p. 6]. The use of appropriate communication technology between transit vehicles and control centers is an important requirement for the FMCS to improve operational efficiency at minimal cost. For example, FMCS can improve operational efficiency in aspects such as fuel consumption by: monitoring vehicle speed (less risk of accidents), identifying driver misbehavior (driving contrary to regulations). The system includes all the necessary equipment and resources for a company or public institution to manage its fleet, with the goal of minimizing the risks associated with the investment in vehicles, improving efficiency, productivity, implementing a just-in-time system, and reducing overall transportation and personnel costs. This is the reason why these systems are becoming very popular recently.

Evidence of the prevalence of these systems is provided by a market study conducted by independent analyst firm Berg Insight (2021), which found that commercial vehicle fleets play an essential role in the European economy.

According to official statistics there were 40.0 million commercial vehicles in use in the EU in 2019. The 6.6 million medium and heavy trucks accounted for more than 75 percent of all inland transports, forming a €250 billion industry. Approximately 0.8 million buses and coaches stood for 9.3 percent of all passenger kilometers. The greater part of the 32.6 million light commercial vehicles (LCVs) in Europe was used by mobile workers and for activities such as distribution of goods and parcels. Berg Insight is of the opinion that the European fleet management market has entered a growth period that will last for several years to come. The number of fleet management systems in active use is forecasted to grow at a compound annual growth rate of 14.4 percent from 11.5 million units at the end of 2020 to 22.5 million by 2025. The penetration rate in the total population of non-privately owned commercial vehicles and cars is estimated to increase from 18.5 percent in 2020 to 34.5 percent in 2025 [8, 2021, p. 2].

Information and communication technologies are now the basis of virtually all transportation systems and have a significant impact on transportation behavior [9, 2018, p. 153]. They are also the basis for implementing an efficient transportation system, as they enable centralized traffic control, navigation, safety, access to travel information and real-time assistance, among other services [10, 2020, p. 2].

Intelligent Transportation Systems are a broad set of technologies used in transportation to, among other things, increase the efficiency of the transportation system and protect environmental resources. ITS include: traveler information system, intelligent vehicles, intelligent transportation infrastructure, and traffic control and management centers [11, 2006, p. 170]. In the last few years ITS has experienced an unparalleled expansion for many reasons. The availability of cost-effective sensor networks, pervasive computation in assorted flavors (distributed/edge/fog computing) and the so-called IoT are all accelerating the evolution of ITS [12, 2018, pp. 383–384].

Ricardo Salazar-Cabrera et. al (2020) point out that there is a need to implement communication technologies alternative to cellular service, due to lower costs and possibly better performance. They point out that the literature on FMCS mentions the use of ITS, but few studies use ITS architecture as the basis for development. Also noticeable is the small number of proposed mobility services that have had real-world validation tests.

This is necessary because key aspects of performance can be identified and improved in application environments. Salazar–Cabrera et. all designed the ITS architecture and built a prototype using the proposed technologies. A network diagram, with the modules selected for the prototype and the proposed communication technologies for the architecture, is presented in Figure 1.

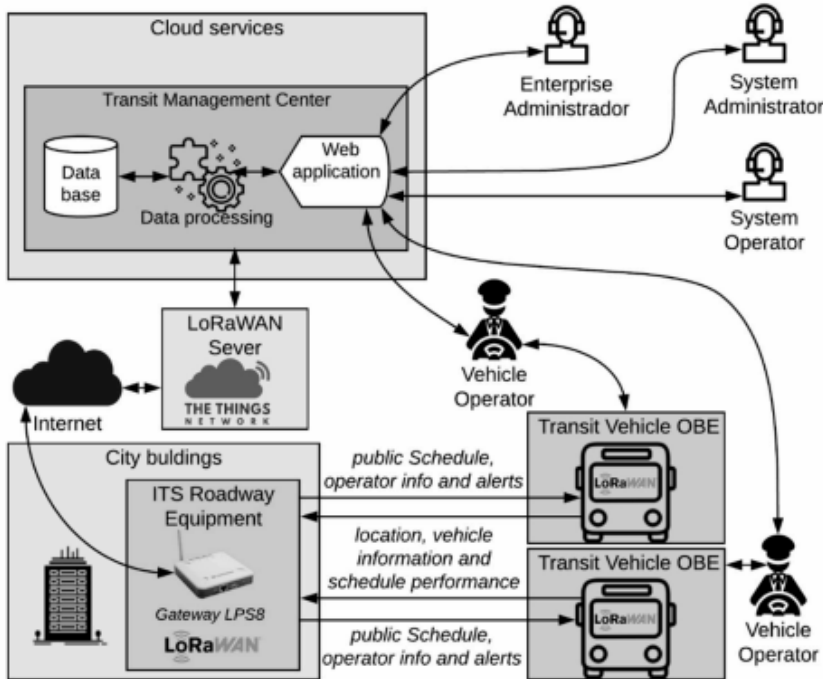

Figure 1. Network diagram for the proposed FMCS prototype

Source: Salazar–Cabrera, R., Cruz, Á., Madrid, J., Ramirez–Gonzalez, G., Bolaños, C., Rojas, B., Molina, E. (2020). *Fleet Management and Control System for Medium-Sized Cities Based in Intelligent Transportation Systems: From Review to Proposal in a City*, p. 18. [13].

The prototype focuses on the three main modules of the architecture shown in Figure 2:

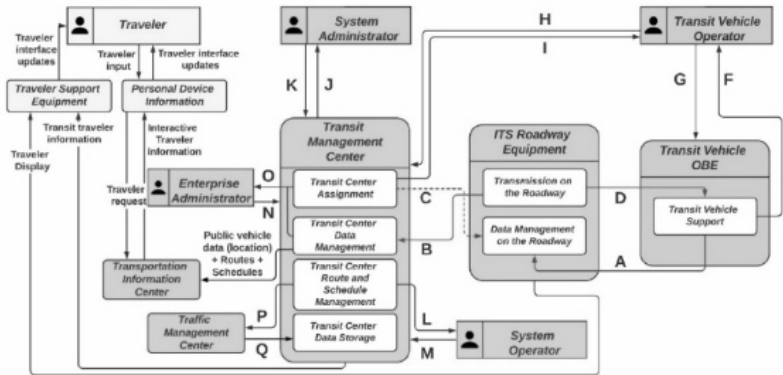

Figure 2. Intelligent Transportation System architecture proposal for FMCS

Source: Salazar–Cabrera, R., Cruz, Á., Madrid, J., Ramirez–Gonzalez, G., Bolaños, C., Rojas, B., Molina, E. (2020). *Fleet Management and Control System for Medium-Sized Cities Based in Intelligent Transportation Systems: From Review to Proposal in a City*, p. 16. [13].

Shown above is the information flow path between each module, as well as the location of the modules. Each vehicle has an OBE that communicates with the ITS Roadway Equipment located in the city buildings where the gateway is located [13, 2020, p. 16]. This architecture features a series of submodules (functional objects) for the Transit Management Center TMC and Transit Vehicle OBE physical objects. The ITS Roadway Equipment, with functionalities for the equipment on the road, is also included. Finally, two new actors (System Administrator and Enterprise Administrator) and new communication information were added. Thus, the ARC-IT base is preserved, keeping the Transit Vehicle OBE and Transit Management Center objects, and the Public Vehicle Operator actor together with most of the initial functions [13, 2020, p. 16].

The results presented by Salazar–Cabrera et. al. showed that the prototype meets the requirements for sending and receiving messages to and from the four prototypes developed for vehicles, as well as the requirements for location, tracking, data exchange and security. This allows the development of the proposed FMCS to continue, with some adjustments [13, 2020, p. 18].

Advances in information and communications technology and the growing amount of available data allow the collection of relevant information for advanced vehicle routing. Fleet planning approaches typically focus on developing near-optimal plans using various types of efficient vehicle routing algorithms, which can be static or dynamic.

The Static Vehicle Routing Problem (hereafter SVRP) assumes that all inputs are known in advance and that vehicle routes do not change after execution [6, 2014, p. 70; 14, 2000, p. 21].

The Dynamic Vehicle Routing Problem (hereafter DVRP) uses information provided by communication technologies (mobile and satellite) to improve the real-time use of transportation resources. The implementation of IST technology (mainly accurate positioning devices and on-board computing and communications equipment), opens up the possibility of improving customer service and increasing efficiency by re-routing

vehicles in real time to handle new orders. For this, however, an appropriate methodology is needed to transform the data into accurate and timely decisions [2, 2011, p. 6].

Currently, models are being developed that are capable of taking into account many of the aspects that are necessary for real-world vehicle routing by considering fleet composition, soft time windows, fixed and variable costs, crew constraints, and so on. These models use fleet management software, which we will understand as a standalone application or a cloud-based product that helps companies maintain optimal utilization of work vehicles from a central platform. In addition to software, fleet management involves the use of a telematics unit with a human operating device. The flow of information in fleet management is shown in Figure 3.

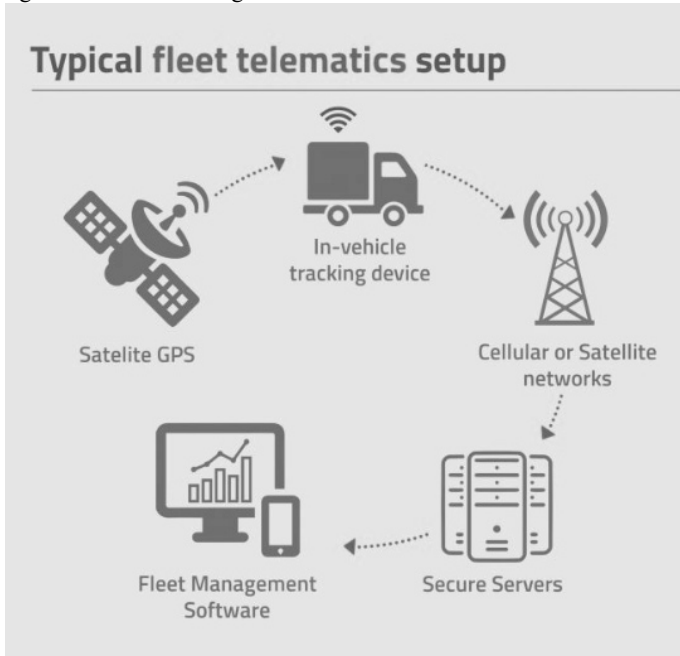

Figure 3. Fleet management information workflow

Source: What is Telematics Fleet Management? *TELEMATICS FLEET MANAGEMENT FOR FLEET OPERATORS*. Exeros Technologies, p. 1. [15].

A GPS-enabled vehicle tracking device is installed on each vehicle of your fleet to collect and transmit tracking data whilst using either the OBD² port or CAN connection³

² OBD reader (also called an adapter or scanner) is a pocket-sized electronic device. It allows you access to this data, helping you see a car's overall status. The OBD systems give car owners and/or mechanics access to the status of the many sub-systems a modern vehicle has. In: OBD port – What is an OBD port and how is it used? 2020, p. 1 [16].

³ CAN is an International Standardization Organization (hereafter ISO) defined serial communications bus originally developed for the automotive industry to replace the complex wiring harness with a two-wire bus. The specification calls for high immunity to electrical interference and the ability to self-diagnose and repair data errors. In: S. Corrigan, Introduction to the Controller Area Network (CAN), Industrial Interface, 2018, p. 2 [17].

to obtain deeper vehicle performance data. Once installed the device then continuously communicates and delivers real-time data using the 3G [15, 2019, p. 1]. Using dedicated software for managing fleet brings multiple benefits to the table: automates tasks (e.g. proper routing) streamlines associated processes (e.g. Vehicle maintenance) provides real-time insights for better management of both drivers and vehicles connected vehicles ensures smart transportation enhances driver safety guarantees consistent fleet performance reduces costs and maintains compliance with major regulations for commercial drivers [18, 2019, p. 1].

Fleet Telematics (generally known as Vehicle Telematics) is an interdisciplinary field that, among other things, encompasses vehicular technologies including road transportation, road safety and automotive navigation systems [19, 2008, p. 5]. Telematics is a way to collect and use vehicle data to accurately monitor and measure road fleet performance. Fleet telematics is the system that supports the exchange of information between vehicles in the fleet and central locations⁴.

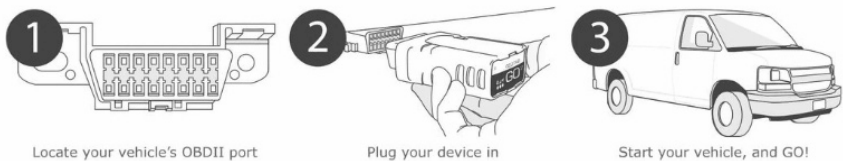

Figure 4. An installation instruction of a telematics device

Source: Reduce fuel costs and take fleet efficiency to new heights, p. 1 [20].

A telematics unit can freely integrate with other hardware, software and mobile apps. The combination of hardware and software delivers different types of functionality:

- Routing (helps make logistics decisions based on vehicle GPS position, duration of stops, speed, etc.);
 - Fuel management (tracks fuel consumption tendencies to minimize idling time, emissions);
 - Vehicle maintenance (streamlines the process of diagnosing and inspecting, reminiscent of routine checkups);
 - Drivers management (stores personal profiles and hours of service to analyze productivity and behavior);
 - Shipment management (analyzes expenses, quotes, licenses and more to optimize delivery, dispatch, and cargo placement);
 - Security and safety features (assist drivers with any safety issues on the road)
- [18, 2019, p. 1].

Conclusion

Advances in Data Science permeate every field of Transportation Science and Engineering, resulting in developments in the transportation sector that are data-driven.

⁴ It's a small black box installed under the dash and connected to the diagnostics port or the CAN (Controller Area Network) bus port. A telematics device records the information from the vehicle using GPS and onboard diagnostics. In: What is Telematics Fleet Management? TELEMATICS FLEET MANAGEMENT FOR FLEET OPERATORS. Exeros Technologies, p. 1 [21].

Technological advances are providing companies with the right tools to manage their fleets in real time.

A major problem in transportation system analysis is to find an effective management methodology and a properly adapted decision support system. Market demand has influenced researchers and practitioners to take a strong interest in fleet management optimization problems over the past decade. The implementation of telematics systems in a transport company significantly improves the vehicle fleet management process, the financial result and the quality of services offered. Therefore, it is extremely important to constantly look for new solutions, prototyping and testing.

The effects of the introduction of IST are the rationalization of cargo transportation, more intensive use and management of the vehicle fleet, and an increase in economic efficiency, quality of customer service and competitiveness resulting from telematics support. The hypothesis that a fleet management system using Intelligent Transportation Systems, significantly affects the success of a transportation company, has been confirmed.

Bibliography:

1. Laña, I., Sanchez-Medina, J.J., Vlahogianni, E.I., Del Ser, J. (2021). *From Data to Actions in Intelligent Transportation Systems: A Prescription of Functional Requirements for Model Actionability*. Sensors 2021, 21, p. 1121. Available at: <https://doi.org/10.3390/s21041121> 10.07.2022).
2. Bielli, M., Bielli, A., Rossic, R. (2011). *Trends in Models and Algorithms for Fleet Management*. Procedia Social and Behavioral Sciences 20 (2011): 4–18.
3. Czarny, P. *Model zarządzania flotą pojazdów w przedsiębiorstwie*, Praca doktorska, Uniwersytet Szczeciński, Wydział Ekonomii, Finansów i Zarządzania, Instytut Zarządzania i Marketingu, (in progress).
4. Bartol, M., Tylicki, H.F. (2017). *Charakterystyka procesu eksploatacji obiektów transportu w przedsiębiorstwie transportowym*. Autobusy 12/2017, 2017, p. 694.
5. Redmer, A. (2022). *Strategic vehicle fleet management—a joint solution of make-or-buy, composition and replacement problems*, Journal of Quality in Maintenance Engineering, Vol. 28 No. 2, pp. 327–349. Available at: <https://doi.org/10.1108/JQME-04-2020-0026> 07.07.2022).
6. Billhardt, H., Fernández, A., Lemus, L., Lujak, M., Osman, N., Ossowski, S., Sierra, C. (2014). *Dynamic Coordination in Fleet Management Systems: Toward Smart Cyber Fleets*. IEEE Intell. Syst. 2014, 29, pp. 70–76.
7. Boshita, T., Suzuki, H., Matsumoto, Y. (2018). *IoT-based Bus Location System Using LoRaWAN*. In Proceedings of the 2018 21st International Conference on Intelligent Transportation Systems (ITSC). IEEE: New York, NY, USA, 2018; p. 6.
8. *Fleet Management in Europe 16th edition*, Berg Insight, 2021. Available at: <https://media.berginisight.com/2021/11/19120656/bi-fm16-ps.pdf> 07.07.2022).
9. Gössling, S. (2018). *ICT and transport behavior: A conceptual review*. Int. J. Sustain. Transp. 2018, 12, pp. 153–164.
10. Rojas, B., Bolaños, C., Salazar-Cabrera, R., Ramirez-González, G., Pachón de la Cruz, Á., Madrid Molina, J.M. (2020). *Fleet Management and Control System for Medium-Sized Cities Based in Intelligent Transportation Systems: From Review to Proposal in a City*. Electronics. 2020; 9(9):1383. pp. 3–25. Available at: <https://doi.org/10.3390/electronics9091383> 15.06.2022).
11. Oskarbski, J., Jamroz, K., Litwin, M. (2006). *Inteligentne Systemy Transportu Zaawansowane Systemy Zarządzania Ruchem*. In: I Polski Kongres Drogowy “Lepsze drogi – lepsze życie”. Warszawa, pp. 167–174.
12. Zhu, L., Yu, F.R., Wang, Y., Ning, B., Tang, T. (2018). *Big data analytics in intelligent transportation systems: A survey*. IEEE Trans. Intell. Transp. Syst. 2018, 20, pp. 383–398.
13. Salazar-Cabrera, R., Cruz, Á., Madrid, J., Ramirez-Gonzalez, G., Bolaños, C., Rojas, B., Molina, E. (2020). *Fleet Management and Control System for Medium-Sized Cities Based in Intelligent Transportation Systems: From Review to Proposal in a City*. Electronics. 9. 25. 10.3390/electronics9091383.
14. Larsen, A. (2000). *The Dynamic Vehicle Routing Problem*. Lyngby, 2000, p. 21.
15. *What is Telematics Fleet Management?* TELEMATICS FLEET MANAGEMENT FOR FLEET OPERATORS. Exeros Technologies. Available at: <https://exeros-technologies.com/solutions/fleet-management/> 07.07.2022).
16. *OBD port – What is an OBD port and how is it used?* 2020, Available at: <https://www.mycarly.com/blog/obd/what-is-an-obd-port/> 07.07.2022).
17. Corrigan, S., (2018). *Introduction to the Controller Area Network (CAN)*, Industrial Interface, p. 2.
18. *Fleet Management Software: Key Functions, Solutions, and Innovations*. Available at: <https://www>.

altexsoft.com/blog/business/fleet-management-software-key-functions-solutions-and-innovations/ 07.07.2022).

19. Nowacki, G. (2008). *Geneza telematyki transportu*. In: *Telematyka transportu drogowego*, G. Nowacki (ed.), Instytut Transportu Samochodowego, Warszawa 2008, p. 5.

20. Reduce fuel costs and take fleet efficiency to new heights. Control idling and coach drivers to better behaviors with the flexible, fleet tracking platform. Available at: <https://www.geotab.com/> 07.07.2022).

List of figures:

Figure 1. Network diagram for the proposed FMCS prototype

Figure 2. Intelligent Transportation System architecture proposal for FMCS

Figure 3. Fleet management information workflow

Figure 4. An installation instruction of a telematics device

STARTUPS OFFERING CYBER SECURITY SOLUTIONS AND SERVICES IN THE FACE OF WAR IN UKRAINE

Smorzewska–Mickiewicz Bożena,

Faculty of Economics, Finance and Management

University of Szczecin

Institute of Economics and Finance

doctoral student

e-mail: bozenasmickiewicz@wp.pl

Abstract: The idea of the article was to provide information on startups offering innovative solutions that enable organizations to operate securely in times of war. The main goal was to analyze the impact of cyber security startups on the operation of organizations. It was hypothesized that innovative cyber startups affect a company's security in the face of a cyber attack. A systematic review of domestic and foreign literature was used to describe the phenomena, theories and concepts. The value of the study was the discussion of current research on the IT industry in Ukraine and the review of selected cyber security startups.

Keywords: cyberspace, cyber security, cyber warfare, cyber startup

Jel: H56, L86, M13, Q34

Introduction

Cyberspace is a social wealth-building zone, so it is an important area of security and a source of strategic advantage. It is the virtual world we use to communicate, work and perform daily tasks. From a technical perspective, cyberspace is an interdependent network of information technologies including the Internet, telecommunications networks, computer systems and devices connected to the Internet. For organizations developing systems to counter cyber threats, it is an operational domain [1, p. 18]. The worldwide expansion of Cyberspace has changed the critical systems we rely on for the most important areas of society's functioning. As society's functioning becomes more dependent on information technology, the threats from attacks in cyberspace are also increasing. In turn, the war in Ukraine is the most serious cyber threat facing institutions and organizations [2, p. 24].

Russian cyber operations aim to destabilize Ukraine through attacks on infrastructure, influence operations, website destruction, and attacks on Ukrainian banks and military networks. Russia's aggression against Ukraine makes us aware of the

technological dimension of War in the 21st century. As Ukraine's president Volodymyr Zelensky¹ has said: „in the 21st century there are no more foreign wars”². According to governments and intelligence agencies around the world, Russia maintains a range of offensive cyber tools that it could employ against global networks—from low-level denials-of-service to destructive attacks targeting critical infrastructure [4, p. 10]. The range of offensive cyber capabilities available to Russia represents a major contribution to the ongoing war. There is ample evidence of offensive cyber operations by both sides in the conflict. In a globalized, hyper-connected society, it would be naïve to expect offensive cyber operations to remain limited to their intended targets only. One must be prepared for a scenario in which (with growing support for Ukraine) Russian offensive cyber operations involving the deployment of destructive malware spill over to other countries and organizations. This is Russia's way of responding to sanctions imposed on it for violating international law. This is confirmed by The Annual Threat Assessment Of the Intelligence Community (April 8, 2021): Russia is using cyber operations to defend against what it sees as threats to the stability of the Russian Government. Russia considers cyber attacks an acceptable option to deter adversaries, control escalation, and prosecute conflicts [4, p. 10–11].

Russia has been the world's most active state hacker for years and has developed formidable cyber capabilities. Microsoft's Digital Defense Report (2021) attributed 58 percent of all known cyber attacks on nation-states to Russia, The top three countries targeted by Russian nation-state actors were the United States, Ukraine and the UK. Attacks from Russian nation-state actors are increasingly effective, jumping from a 21 percent successful compromise rate last year to a 32 percent rate this year. Russian nation-state actors are increasingly targeting government agencies for intelligence gathering, which jumped from 3% of their targets a year ago to 53% – largely agencies involved in foreign policy, national security or defense [5, p 1]. Sir Alex Younger (the former head of Britain's Secret Intelligence Service) believes that cyber attacks can be devastating things but they don't compare to surface-to-surface missiles landing on suburbs of Kyiv, while Emily O. Goldman and Michael Warner (2017) argue that it is only a matter of time before the West experiences a „cyber Pearl Harbor” [6, p 1]. Especially since, as Natalya Veremeeva (director of TechUkraine) points out, more than 100 of Fortune 500 clients and a number of other large companies have chosen Ukrainian IT services, including Nasdaq, Amazon, Adobe, SAP, Hotels.com, Vodafone, ING, Microsoft, Allianz, Bosch, KIA, Playbuzz, SAS, Volvo, Viaplay, etc. [7, p. 1]. Ciran Martin (he former chief executive of Britain's National Cyber Security Centre) believes that the spread of the Ukraine crisis may come from escalating criminal cyber attacks from Russia. He cited the experience of the NotPetya malware attack, unleashed against Ukraine in 2017, that caused an estimated \$10bn of economic damage. Several big companies, including Maersk, FedEx and Merck, were badly hit [8, p. 1]. percent successful compromise rate last year to a 32 percent rate this year. Russian nation-state actors are increasingly targeting government agencies for intelligence gathering, which jumped from 3% of their targets a year ago to 53% – largely agencies involved in foreign policy, national security or defense [5, p 1]. Sir Alex Younger (the former head of Britain's Secret Intelligence Service) believes that cyber attacks can be devastating things but they don't compare to surface-to-surface missiles landing on suburbs of Kyiv, while Emily O. Goldman and Michael Warner (2017) argue that it is only a matter

1 (ukr. Володимир Олександрович Зеленський, author's footnote).

2 Transcript: Zelenskyy's speech at the 58th Munich Security Conference. OFFICE OF THE PRESIDENT OF UKRAINE, FEBRUARY 21, 2022. [3, p. 1].

of time before the West experiences a „cyber Pearl Harbor” [6, p 1]. Especially since, as Nataly Veremeeva (director of TechUkraine) points out, more than 100 of Fortune 500 clients and a number of other large companies have chosen Ukrainian IT services, including Nasdaq, Amazon, Adobe, SAP, Hotels.com, Vodafone, ING, Microsoft, Allianz, Bosch, KIA, Playbuzz, SAS, Volvo, Viaplay, etc. [7, p. 1]. Ciran Martin (he former chief executive of Britain’s National Cyber Security Centre) believes that the spread of the Ukraine crisis may come from escalating criminal cyber attacks from Russia. He cited the experience of the NotPetya malware attack, unleashed against Ukraine in 2017, that caused an estimated \$10bn of economic damage. Several big companies, including Maersk, FedEx and Merck, were badly hit [8, p. 1].

Material and methods

The subject of the study is to provide information on startups offering innovative solutions that enable organizations to operate securely in times of war. The main objective is to analyze the impact of cyber security startups on the operation of organizations. It is hypothesized that innovative cyber startups affect a company’s security in the face of a cyber attack. A systematic review of domestic and foreign literature was used to describe the phenomena, theories and concepts. The value of the study is the discussion of current research on the IT industry in Ukraine and the review of selected cyber security startups.

Results and discussion

The essence of cyberspace is to bring to life a kind of parallel environment, which is a new dimension for human activities [9, p. 231]. There are many definitions of Cyberspace. A commonly quoted one is the U.S. Department of Defense (hereafter, DoD) definition: „A global domain within the information environment consisting of the interdependent network of informationtechnology infrastructures, including the Internet, telecommunications networks, computer systems, and embedded processors and controllers”³.

As Ukraine’s president Volodymyr Zelensky has said (2021): „The architecture of world security is fragile and needs to be updated . The rules that the world agreed on decades ago no longer work. They do not keep up with new threats. The security system is slow. It crashes again. Because of different things: selfishness, self-confidence, irresponsibility of states at the global level. As a result, we have crimes of some and indifference of others, indifference that makes you an accomplice”. As seen by Amy Hogan–Burney (General Manager, Digital Crimes Unit, Microsoft) cybercrime, whether nation state sponsored or permitted, is a threat to national security. Cybercriminals are targeting and attacking all sectors of critical infrastructure, including healthcare and public health, information technology (IT), financial services, and energy sectors. Ransomware attacks are increasingly successful, crippling governments and businesses, and the profits from these attacks are soaring. There is a massive growth trajectory for ransomware and extortion [5, p. 8].

³ Cyberspace definition, Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms [10, p. 57].

⁴ Confirmation of this thesis is undoubtedly the fact that in the modern world the cybercrime supply chain, often created by criminal syndicates, continues to mature allowing anyone to buy the services needed to conduct malicious activity for financial gain or other nefarious purpose. Sophisticated cybercriminals are also still working for governments conducting espionage and training in the new battlefield [5, p. 8].

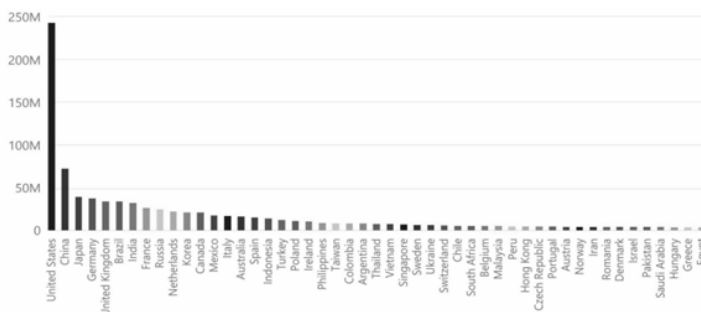

Figure 1. Ransomware machine counts by country (July 2020–June 2021)
Source: Microsoft Digital Defense Report. October 2021 [5, p. 18].

The globalized world is experiencing the effects of the war crisis, as Russia’s aggression against Ukraine is causing upheaval throughout the global economy. Inflation is rising in many countries, and major economies are raising interest rates to curb it. Disruptions in global trade and investment are limiting growth in developing countries and increasing price pressures [11, p. 6]. Influences on the global economy include the Ukrainian steel industry (iron ore, ferrous manganese and pig iron), semiconductors (neon gas) and software. Ukraine’s IT industry exported \$6.8 billion in telecommunications, IT and computer services in 2021. As much as 81% of Ukrainian IT companies export to the United States, the second largest recipient of Ukrainian IT exports is the United Kingdom (64%), followed by Germany (60%) (11, p. 9–49). Thus, one can point to the risk of implicit dependence on Ukrainian software engineers, code writers or hosted services, as several Ukrainian IT companies are among the top 100 IT services outsourcing companies in the world [7, p. 1].

The war in Ukraine and the martial law rules have severely limited the ability to gather statistical information and assess the impact on the country’s economy. In May 2022, Ukraine’s IT Industry published Restart under War. IT Ukraine conducted the new research with the participation of its members and in cooperation with Ukrainian IT clusters in Vinnitsa, Dnipro, Kyiv, Konotop, Mariupol, Odessa, Rivne, Ternopil, Kharkiv, Khmelnytskyi, Cherkassy, Chernivtsi, Chernigov. The reports give us insight into the potential of the IT industry. The industry’s rapid growth of more than 50% in 2019–2021 continued through to the war and, according to the National Bank of Ukraine, in February 2022 it reached the highest monthly export rate in the history of the Ukrainian IT market – \$839 million, 43% more than for the same period in 2021 (\$480 million). According to our new data, 77% of IT companies have already acquired new customers during the war, 56% of them expect an increase of 5-30% this year. 41% of companies forecast to maintain existing volumes at 50-100%. Only 3% of companies expect volumes to decline by 50% or more [12, p. 1].

Ukraine is very well known to the world as an IT hub. It has many talented educated employees in the IT industry⁵, solid scientific background, innovative society (one of the first computers was created in Kiev in 1951), therefore, according to the Author, it may

⁵ As Ukraine bravely faces war, it is difficult to say what the after effects on the startup scene will be and how fast Ukraine will rebuild its physical and economic infrastructure. The country had been going through economic difficulties for several years before the war, but still managed to create technology that is both scalable and global. This attests to their talented and resilient workforce [13, p. 1].

gain the status of a European Silicon Valley in the near future. The seed will probably be the idea of creating Diia City, a unique ‘virtual residence’ for the IT industry, aimed at creating a favorable legal and tax environment for the development of Ukraine’s tech ecosystem, increasing earnings and jobs in the industry [14, p. 3]. It should be noted that Ukrainian startups are also becoming increasingly well-known abroad. For example, Amazon paid \$1 billion to acquire Ring, a company that makes doorbells with connected cameras. Ring has since been integrated with Amazon’s other services, enabling live streaming of its devices on Amazon Echo Shows [7, p. 1].

The fast-growing IT sector is one of the most interesting and attractive industries in Ukraine with more than 4,000 technology companies. It is also diverse, ranging from nanotechnology and blockchain to AI and game development. Global companies are also outsourcing their operations to Ukraine. In 2020, global giants officially registered their R&D legal entities in Ukraine. Among them are Google and Apple, Viber and Reddit [7, p. 1].

Kreston Global Ukraine, Ukrainian Venture Capital and Private Equity Association (UVCA), AVentures Capital and ISE Corporate Accelerator published Kreston Global Ukraine’s 2021 Ukraine Deal Review, also covering 3 months of 2022. The analysis of the data shows that Ukrainian startups attracted venture capital investments worth \$779.6 million in 2021, 46% more than in 2020. As in the previous period, the Ukrainian Startup Fund (USF) accounted for about half of the deals (47%) [14, p. 4].

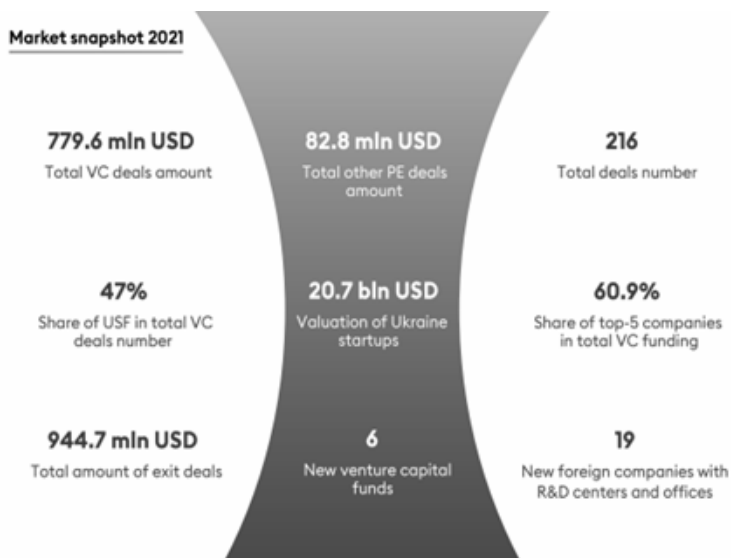

Figure 2. Market snapshot 2021 [14, p. 4].
Source: Ukraine Deal Review 2021

2021 was a record year for the Ukrainian venture capital ecosystem, both in terms of the number of deals and the amount of investment \$800M attracted with more than 40% growth from previous 2020. After February 24 It seemed that ongoing war would stop any industry development until better times, but this is not the case. In the first quarter of 2022, venture capital and private equity investments and exits went on, and many foreign companies established their offices in our country. Despite the war, the industry keeps rolling and makes ambitious plans for the future so more unicorns will emerge [14, p. 5]. In the first quarter of 2022, the development of private technology investment markets did not stop despite Russia’s large-scale aggression. In January–March 2022, there have already been 11 venture capital deals worth \$11.5 million, 3 private equity deals worth \$4 million and 8 exits worth \$135 million. Multinational companies were setting up new R&D centers and offices in Ukraine [14, p. 12–16]. In addition, global technology companies, EU countries and Ukrainian IT communities offered Ukrainian startups several support programs.

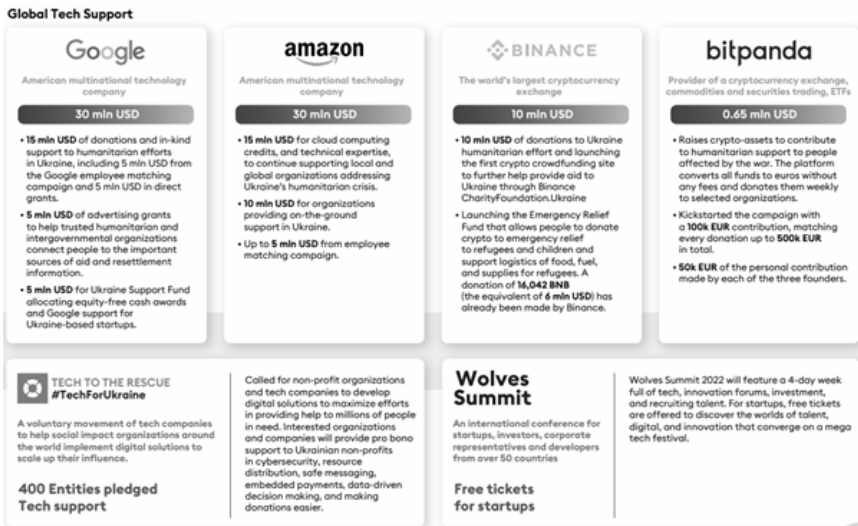

Figure 2. Market snapshot 2021 [14, p. 4].
Source: Ukraine Deal Review 2021

The cybersecurity industry is a constant race between hackers and those trying to protect user data and system infrastructure from them, so startups can come to the aid of burdened specialists. In Poland, an interesting example is the startup Nethone, which deals with security against payment fraudsters. Nethon creates a user profile, but verifies it against a set of tools and techniques used by fraudsters. When a user seems ‘suspicious’, it subjects him to a more thorough verification – checking more than 5,000 points.

Any algorithm can be cracked, so different ways are used to encrypt data (for example, Cloudflare’s servers convert a wall of lava lamps placed in the company’s office into numbers). The startup RANDAEMON is working on generating truly

random, non-algorithmically generated numbers, based on the beta decay patterns of atoms, and on this basis wants to create a security key that will be impossible to break. The solution itself could change the way the entire Internet is encrypted. Both the scientific aspect (scientists working in various fields of science – from biotechnology to physics to computer science and affiliated with the Warsaw University of Technology and the Max Planck Institute), the technological aspect and the business aspect of the project have encouraged the German–Polish fund Sunfish Partners to make a seed investment. The amount of the investment is not known, but the solution itself could change the way the entire Internet is encrypted [15, p. 1].

In Ukraine, of particular note, Grammarly BitFury has received US \$80 million investment from Korelya Capital in 2018 and it made a spin-off worth \$2 billion recently. It is a development company using cutting-edge technologies such as artificial intelligence, blockchain, bitcoin, and high-performance computing.

Another recent loud success is Reface that allows users to create face-swap videos, GIFs, and memes. It became the fastest-growing startup in 2020. Over 100 million downloads since its launch in January 2020. It got in ‘top 5’ leading apps in around 100 countries (including ranking #1 in the US), became a Product of the Week award at Product Hunt (January 2020), Google Play best fun app in 2020 with over 8 million monthly downloads in App Store and Google Play [7, p. 1].

Ukrainian startup NEUROMATION believes that artificial intelligence can be useful. It is a startup by Maxim Prasolov and Constantine Goltsev that trained AI for improving its work. For example, to recognize things, classify and quickly find out information about them. Using Neuromation, different models of AI can be created. It can also improve the performance of other products based on AI, like cameras for facial identification, medical models for disease detection, and industrial robots for manufacturing.

Startup PEOPLE.AI (Oleg Rohynskyy’s project) is designed to increase companies’ financial efficiency by using revenue intelligence technology. As the sales teams’ work is complex and time-consuming, the main trump card of the project is AI. Providing data-driven solutions helps to consider a large number of factors and predict the results of deals. In 2021, people.ai with a total valuation that exceeded \$1 trillion joined the Ukrainian unicorns club [16, p. 1].

Startups are changing the world. In the context of the ongoing war in Ukraine and the crime of genocide committed by Russia, British startup EyeWitness to Atrocities deserves special attention. The startup allows users to take a photo or record a video. The photo or video will then be tagged with date, place and time information, which is encrypted and stored on servers. This protects the file from possible editing. The footage then goes to a team of 40 lawyers, who prepare a description. Thanks to this procedure, footage shot in the software can be used as legally relevant evidence in criminal cases involving war crimes. Wendy Beets (Head of eyeWitness, who has been working with the International Criminal Court for several years⁶) reports that more than 13,000 files have been uploaded to the servers since the war began: „We have images of destroyed civilian infrastructure, other things that could potentially be considered war crimes. Our job is to match the files to the requirements of any investigative mechanism, and then match them to other evidence already identified”. There is a chance that the evidence

6 There is already precedent for using the app in actual criminal proceedings. In 2018, a military tribunal in the Democratic Republic of Congo found two commanders of the Democratic Forces for the Liberation of Rwanda guilty of crimes against humanity. The case involved a 2012 rebellion. Among the evidence were 92 photos from the App. They showed mass graves and mutilations from torture [17, p. 1].

stored and reviewed by the startup will prove decisive in cases about crimes committed in Ukraine since February 24. Ukrainian investigators are also gathering evidence of war crimes committed by Russian soldiers. Ukrainian President Volodymyr Zelenskyy has demanded that Moscow be prosecuted for manipulating the concept of genocide to justify aggression, but the ICC has no jurisdiction over states, only over those committing international crimes [17, p. 1].

Bibliography:

1. National Cyber Strategy 2022 (HTML) Updated 7 February 2022, p. 18.
2. Smorzewska-Mickiewicz, B. (2022). Corporate social responsibility and the war in Ukraine. In: Humanistic Corpus: Collection of scientific articles on contemporary problems of philosophy, cultural studies, psychology, pedagogy and history, Issue 44. Vinnytsia: TVORY, p. 21–29.
3. Transcript: Zelenskyy's speech at the 58th Munich Security Conference. OFFICE OF THE PRESIDENT OF UKRAINE, FEBRUARY 21, 2022. Available at: <https://subscription.ukrweekly.com/2022/02/transcript-zelenskyy-s-speech-at-the-58th-munich-security-conference/> 21.02.2022).
4. The Annual Threat Assessment Of The Intelligence Community, April 8, 2021. Available at: <https://www.dni.gov/index.php/newsroom/reports-publications/reports-publications-2021/item/2204-2021-annual-threat-assessment-of-the-u-s-intelligence-community> 07.07.2022).
5. Microsoft Digital Defence Report OCTOBER 2021. A. Hogan–Burney. Available at: <https://query.prod.cms.rt.microsoft.com/cms/api/am/binary/RWMFli> 07.07.2022).
6. Goldman, E.O., Warner, M. (2017). Why a Digital Pearl Harbor Makes Sense . . . and Is Possible, Available at: <https://carnegieendowment.org/2017/10/16/why-digital-pearl-harbor-makes-sense-.-.-and-is-possible-pub-73405> 22.07.2022).
7. LEADING IT DESTINATION. Available at: <https://ukraine.ua/invest-trade/it-ukraine/> 07.07.2022).
8. Thornhill, J. (2022). War in Ukraine risks scrambling the logic of cyber security. The Financial Times, FEBRUARY 24, 2022, Available at: <https://www.ft.com/content/60066343-4c5f-422a-b680-c597f2b24cbf> 24.02.2022).
9. Wasilewski, J. (2013). Zarys definicyjny cyberprzestrzeni. Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrzno 9 (5) : 225–234.
10. Cyberspace definition, Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms, at 57. Available at: http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp1_02.pdfv 07.07.2022).
11. Ruta, M. (2022). The Impact of the War in Ukraine on Global Trade and Investment. World Bank Group. Washington: World Bank Publications, p. 3–84. Available at: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/37359> 07.07.2022).
12. Ukrainian IT Industry, Restart in Conditions of the War. Available at: <https://itukraine.org.ua/en/ukrainian-it-industry-reboot-in-wartime.html> 22.07.2022).
13. StartupBlink: Ukraine Remains In The Global Top 50. Available at: <https://techukraine.org/2022/05/31/startupblink-ukraine-remains-in-the-global-top-50/> 07.07.2022).
14. Ukraine Deal Review, 2021. Kreston Global Ukraine. Available at: <https://techukraine.org/2022/05/17/ukraine-deal-review-2021-and-wartime/> 16.06.2022).
15. 5 polskich start-upów IT–security. Co oferują? startup.pfr.pl Available at: <https://startup.pfr.pl/pl/aktualnosc/5-polskich-start-upow-it-security-co-oferuja/> 22.07.2022).
16. Danylovyh, K., Skuibydy, M. (2022). PROMINENT UKRAINIAN STARTUPS. Available at: <https://ukraine.ua/invest-trade/ukrainian-startups/> 07.07.2022).
17. Brytyjski start-up zebrał ponad 13 tys. zdjęć i filmów o ewentualnych zbrodniach wojennych na Ukrainie, <https://belsat.eu/pl/news/25-07-2022-brytyjski-start-up-zebral-ponad-13-tys-zdjec-i-filmow-o-ewentualnych-zbrodniach-wojennych-na-ukrainie/> 25.07.2022).

List of figures:

Figure 1. Ransomware machine counts by country (July 2020-June 2021)

Figure 2. Market snapshot 2021

Figure 3. Global Tech Support

ЗМІСТ

PHILOSOPHY AND CULTURAL STUDIES

CZY UPODMIOTOWIENIE ZWIERZĄT TO ODPOWIEDŹNA PROBLEMY ŚRODOWISKOWE? ASPEKTY FILOZOFICZNE I PRAWNE

mgr Wojsiat Zuzanna5

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕАТИВНИХ ХАБІВ В УКРАЇНІ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Плепан Христина Василівна10

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕТНОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ П. ЧУБИНСЬКОГО

Ясюк Тамара Леонідівна15

РОЛЬ НЕЗАЛЕЖНОГО ТЕАТРУ У КУЛЬТУРНІЙ ДИПЛОМАТІЇ

Сендецький Андрій Владиславович.....17

ФІКСАЦІЯ ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ НА ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Мищенко Марина Олексіївна20

AESTHETICS OF EXISTENCE THE PROBLEM OF IDENTITY IN CULTURE

Brzostek-Przybyszewska Aleksandra22

OSOBOWOŚĆ TWÓRCZA MARII WIĘCKOWSKIEJ Z UWZGLĘDNIENIEM INTERDYSCYPLINARNYCH BADAŃ DZIEŁ LINGWISTYCZNO-WIZUALNYCH W KONTEKŚCIE POWOJENNEJ SZTUKI POLSKIEJ

Kunda Agnieszka28

HISTORY

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПРОТОКОЛ, ЦЕРЕМОНІАЛ ТА ЕТИКЕТ МІЖНАРОДНОЇ ВВІЧЛИВОСТІ: МОДЕЛЬ, ІНСТРУМЕНТАРІЙ І НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ДИПЛОМАТІЇ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Ціватий Вячеслав Григорович43

NIEZNANY POLSKI KOLORYZM: ŻYCIE I TWÓRCZOŚĆ MARCIŃA SAMLIČKIEGO (1878-1945)

dr Tendera Paulina47

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МОНАСТІРЯ В СЕЛІ BARSANA (БАРСАНА) У XVIII СТ. (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДАЗО)

Монич Олександр Іванович56

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ 40-Х РР. XX СТ.: ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ «ТРЕТІХ СИЛ»

Прокопчук Вікторія Сергіївна59

WIELKI GLÓD W CHINACH, A WALKA MAO ZEDONGA Z NATURĄ Melerski Jan	61
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ДОКУМЕНТІВ ПРО РЕПРЕСІЇ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ЯК ОДНА ІЗ СКЛАДОВИХ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ З ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ Власенко Світлана Іванівна.....	68
HISTORIA MIEJSCA KLUCZEM DO ZROZUMIENIA TERAŻNIEJSZOŚCI: CO DZIAŁO SIĘ W LIPINACH I KOLONII PIAŚNIKI PRZED PLEBISCYTEM? mgr Wylężek Maria.....	72
KURHAN W KULTURZE UNIETYCKIEJ. ZARYS AKTUALNEGO STANU BADAŃ Zgurecki Wojciech.....	80
MORPHOLOGICAL ANALYSIS AS RESEARCH METHOD FOR THE VARIABILITY OF BEGGARS' FOLK SONGS – THEORETICAL CONSIDERATIONS Kobyłański Dawid	86
PSYCHOLOGY	
REGULACJE DOTYCZĄCE TAJEMNICY ZAWODOWEJ PSYCHOLOGA W POLSCE Dr inż. Myjak Krzysztof	92
TAJEMNICA ZAWODOWA PSYCHOLOGA mgr lic. Szpunar Paweł	100
MIEDZY SOMA A PSYCHE – PSYCHOLOGICZNE PROBLEMY PACJENTÓW Z CHOROBAŃ OTYŁOŚCIOWĄ Szydelko Joanna.....	108
CULTURAL STUDIES	
MOTYWY ESCHATOLOGICZNE W GOTYCKIM MINIATORSTWIE Ewelina Bekus	113
KRESILAS – PRZEDSTAWICIEL RZEŹBY GRECKIEJ OKRESU KLASYCZNEGO (450-425 P.N.E.) Łukasz Majewski	117
PEDAGOGY	
ДО ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ БАТЬКІВ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ КУЛЬ-ТУРИ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ Григоренко Г.І., Курінна А.Ф., Погрібняк Н.В.....	121
INTERNET IN EDUCATION-INTERNET SAFETY ISSUES AND ELEMENTS OF EDUCATION IN THIS AREA Mikulska Natalia.....	123
TRANSFORMACJA PLACÓWEK OPIEKUŃCZO-WYCHOWAWCZYCH WOBEC WYZWAŃ WSPÓŁCZESNEGO ŚWIATA mgr Rutkowski Jarosław.....	128

SOCIOLOGY

BADANIE AKTYWNOŚCI ELEKTRYCZNEJ LUDZKIEGO MÓZGU W ZAKRESIE POTENCJAŁÓW WYWOŁANYCH – NOWE NARZĘDZIE NAUK SPOŁECZNYCH Mider Daniel	138
DIGITAL TWINS AS A WAY OF VEHICLE FLEET MANAGEMENT mgr Czarny Piotr	143
STOSOWANIE FEMINATYWÓW W MATERIAŁACH IDENTYFIKUJĄCYCH DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZĄ. STADIUM PRZYPADKU Piątkowska Marzena	151
SYSTEMS AND MODELS FOR VEHICLE FLEET MANAGEMENT mgr Piotr Czarny	157
STARTUPS OFFERING CYBER SECURITY SOLUTIONS AND SERVICES IN THE FACE OF WAR IN UKRAINE Smorzewska–Mickiewicz Bożena	165

Герчанівська П.Е., Глушко Т.П., Дичковський С.І.,
Долинська Л.В., Дробот І.І., Кабардін А.В.,
Мелешенко Т.В., Меднікова Г.С., Савельєв В.Л.,
Синьов В.М., Steraniuk Joanna, Яценко О.Д.

ГУМАНІТАРНИЙ КОРПУС

Випуск 46

Збірник наукових статей з актуальних проблем
філософії, культурології, історії, психології та педагогіки

українською та англійською мовами
(наукове видання)

Підписано до друку 16.08.2022 р.
Формат 60x84/16. Друк цифровий.
Умов. друк. арк.: 11,0
Наклад прим.: 300
Замовлення № 16-08/22

Видавець: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»,
м. Київ, вул. Бориспільська, 9,
Свідоцтво: серія ДК № 3534 від 24.07.2009 р.

Виготовлювач: СПД Андрієвська Л.В.
м. Київ, вул. Бориспільська, 9,
Свідоцтво: серія В03 № 919546 від 19.09.2004 р.